

4

*Sociologický
časopis*

Ročník 31 (1995)

Sociologický časopis

Vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky

Miloš Havelka, šéfredaktor

Redakční rada:

Ivo Bayer, *Univerzita v Münsteru, SRN (hostující profesor FSV UK)*

Lubomír Brokl, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jiří Buriánek, *Filozofická fakulta UK, Praha*

Martin Bůtora, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Michal Illner, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jiří Kabele, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Jaroslav Kapr, *Slezská univerzita, Opava*

Petr Matějů, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Ivo Možný, *Filozofická fakulta MU, Brno*

Jiří Musil, *Středoevropská univerzita, Praha*

Miloslav Petrušek, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Ladislav Rabušic, *Filozofická fakulta MU, Brno*

Jan Sedláček, *Filozofická fakulta UK, Praha*

Oto Sedláček, *Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, Praha*

Jadwiga Šandrová, *Institut sociologických studií FSV UK, Praha*

Jiří Večerník, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jitka Stehlíková, *výkonná redaktorka*, Stephanie Howard, *redaktorka anglických textů*, Jiří Voženílek, *technický redaktor*, Táňa Váchová, *sekretariát redakce*

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288). Rozšiřuje PNS a. s. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, doručovatel tisku, předplatitelské středisko a redakce. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS a. s., administrace vývozu tisku, Sazečská 10, 108 00 Praha 10. Tiskne Ústav jaderných informací, Praha 5. Vychází čtvrtletně. Cena 29 Kč, roční předplatné 116 Kč.
F 4901.

Czech Sociological Review (ISSN 1210-3861). Vychází pololetně. Cena pro předplatitele v ČR 49 Kč, roční předplatné 98 Kč. Objednávky předplatného přijímá redakce.
MK ČR 7212.

Oba časopisy jsou citovány v *Current Contents/Social&Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, v počítačové databázi *Social SciSearch* a v aktuálních oznámeních *Research Alert*, publikacích Institute of Scientific Information (ISI), USA.

Podávání novinových zásilek povoleno ŘPP Praha, čj. 1043/95 ze dne 20. 3. 1995.

© Sociologický ústav AV ČR, Praha

Úvodem..... 419

STATI

Libor Musil: Statusová solidarita a česká sociální politika..... 423

Jan Vlášil: Profesionální a sociálně politické orientace českých manažerů..... 435

Helena Hudečková: Privatizace v zemědělství a obnova venkova..... 449

ESEJ

Bedřich Loewenstein: Manifest nepolitické politiky. Česká otázka po 45 letech 463

ČEŠTÍ SOCIOLOGOVÉ V ZAHRANIČÍ

Ota Ulč: Profil a motivace československých emigrantů v osmdesátých letech našeho století..... 473

Z EMPIRICKÝCH VÝZKUMŮ

Irena Hradecká: Výrobní dělníci, industriální vztahy a sociální politika: základní orientace a postoje..... 485

Alena Nedomová: V blízkosti hranic..... 501

Za Arnoštem Gellnerem..... 517

DISKUSE

Bylo třeba polopravd a osobních invektiv? (Petr Matějů)..... 521

Není-li důvod k bezradnosti, pak jistě k hluboké skepsi (Petr Matějů)..... 523

RECENZE

S. Ciesła: Georg Simmel i podstawy jego socjologii (J. Sedláček)..... 527

J. P. Arnason: The Future that Failed. Origins and Destinies of the Soviet Model (R. Marada)..... 530

Historická demografie, sv. 17 a 18 (Z. Pavlík)..... 533

ZPRÁVY A INFORMACE

Konference Masarykovy české sociologické společnosti „Transformace české společnosti“ 17. a 18. 11. 1995 (J. Buriánek)..... 537

Valná hromada Masarykovy české sociologické společnosti 17. 11. 1995 (J. Buriánek)..... 539

Konference k stému výročí vydání Pravidel sociologické metody Emila Durkheima v Paříži (P. Horská)..... 539

Mezinárodní konference Media 95. Zkušenosti a očekávání pět let poté (J. Kapr)..... 540

Problémy europeizace regionu (Z. Mansfeldová)..... 541

50 let kontaktů mezi demografií a ostatními vědami o člověku a společnosti (P. Horská)..... 542

28. Letní škola analýzy a sběru dat v sociálních vědách na univerzitě v Essexu (K. Vlachová)..... 544

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288) vydává čtvrtletně a **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) pololetně Sociologický ústav Akademie věd ČR.

Cíl a poslání

Sociologický časopis je vědecká revue otevřená odborným a společenským problémům, sociologické teorii a metodologii, přinášející výsledky a interpretace sociologických výzkumů. Zaměřuje se na rozvoj oboru a jeho výuku a zároveň chce být užitečný při řešení praktických problémů české sociální a ekonomické politiky.

Nabídka rukopisů

Redakce přijímá originál a dvě dobře čitelné kopie, které neobsahují jméno ani pracoviště autora, lektorské řízení je oboustranně anonymní. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu včetně telefonního čísla. Nabídnout rukopis jinému časopisu, zatímco je posuzován našim časopisem, je považováno za neetické.

Formát rukopisu: Rukopisy musí být psány na stroji nebo tištěny na tiskárně počítače a musí splňovat ČSN 88 0220 (úprava rukopisů pro sazbu), tj. řádkování 2, 60 úhozů na řádce, 30 řádek na stránce A4. Tabulky, grafy a obrázky jsou přiloženy za textem. Stati, výzkumné a metodologické texty do 20 stran, recenze do 7 stran, zprávy a informace do 5 stran, anotace 1 strana.

Rozhodnutí o vydání: Rozhodnutí je autorovi sděleno do jednoho měsíce od data přijetí rukopisu. Je-li rukopis přijat, je autor vyzván, aby dodal konečnou verzi rukopisu, jednak na papíře a zároveň na disketě formátu IBM PC, a to buď ve formátu textového editoru MS-Word for Windows, MS-Word 5.x nebo 6.0 nebo jako soubor ASCII, v kódu bratří Kamenických. Rukopis obsahuje vedle vlastního textu *abstrakt* (20 řádků), *summary* (80 řádků) a *název stati v angličtině a češtině, abecední seznam literatury a stručnou informaci o autorovi*. Redakce provádí jazykovou úpravu textu. Větší úpravy textu redakce bez souhlasu autora neprovádí.

Adresa redakce: Sociologický časopis, Jilská 1, 110 00 Praha 1, 1. patro, místnost 106, telefon (02) 24 22 08 42, (02) 24 22 09 79, 93, 97, 1.283, 294, fax (02) 24 22 02 78, E-mail sreview@earn.cvut.cz. Návštěvní dny v redakci pondělí a čtvrtek 10-16 hod.

Sociologický časopis (Sociological Review) (ISSN 0038-0288) is published quarterly in Czech with abstracts and article summaries in English. The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) is published biannually in English by the Institute of Sociology of the Academy of Science of the Czech Republic. Both are printed by the Institute of Nuclear Information. **Postmaster:** Send address changes to the Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic.

Scope and Mission

The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** is a scholarly review open to the discussion of all professional and societal problems, sociological theory and methodology, and the dissemination of the results and interpretation of sociological research. Its attention is directed towards the development of the field and its teaching, while simultaneously striving to contribute to the solution of the practical problems of Czech social and economic politics.

Manuscript Submission

The editors require an original and two legible copies, which do not state the name or workplace of the author, in order for the reading process to be anonymous on both sides. The accompanying letter should contain a complete contact address, including telephone number. Submission of a manuscript to another journal, while it is under review by the **CSR** is deemed unethical.

Manuscript format: Manuscripts must be typed or computer printed (12-point type preferred), double-spaced, with 60 columns (characters) per line, 30 lines to an A4 page. The maximum length of research and methodological essays is 20 pages, 7 pages for reviews, 5 pages for news or information, and 1 page for annotations.

Editorial decisions: Decisions are generally made within one month from the date of your manuscript's arrival at the **CSR** office. If your manuscript is accepted you will be asked to submit your final version both on paper and on a microcomputer floppy disk, either in ASCII or Microsoft Word for Windows, MS-Word 5.x, or 6.0. IBM disks are acceptable. The final version should also include a twenty-line abstract and an eighty-line summary, an alphabetized bibliography and basic, relevant curriculum vitae.

Úvodem

V březnu letošního roku uplynulo sto let od vydání *České otázky* Tomáše Garrique Masaryka, knihy, která v českém duchovním, politickém a sociálně vědním prostředí působila jako žádná jiná. Tomu, co znamenala před sto lety i možnostem jejího čtení dnes, např. rozdílům mezi mnohem starším a v každém případě vrstevnatějším problémem české otázky (a s ním spojeným tématům jako národní sebeporozumění a kulturní sebevědomí, historická identita a politická orientace atd., a také problémům jako historické stereotypy a kulturní, případně politické sebestylizace moderního češství), a mezi Masarykovým řešením ve stejnojmenné knize bylo věnováno první letošní, monotematicky pojaté číslo *Czech Sociological Review*. I když bylo záměrně připravováno pro mezinárodní sociálně vědní komunitu, jedná se nakonec o zatím jednu z mála publikací k tomuto výročí vůbec.

Patrně jedním ze svých posledních textů a vlastně jediným publikovaným v našem časopise přispěl do tohoto „masarykovského čísla“ Arnošt Gellner, jehož smrt v listopadu tohoto roku je velkou ztrátou pro celou světovou sociologii. A vedle něj se zde nad historickými i aktuálními významy knihy zamýšleli Eva Broklová, Miloš Havelka, Jiří Musil, Jaroslav Střítecký a Otto Urban.

Při této příležitosti vznikl také text česko-německého historika Bedřicha Loewensteina, nadepsaný *Manifest nepolitické politiky*, který otiskujeme v rubrice Esej tohoto čísla *Sociologického časopisu*, a sice z toho důvodu, že Loewensteinova argumentace se nám zdá důležitou a zajímavou zejména pro českého čtenáře. Účelem zde tedy není nějaké jen formální připomenutí výročí Masarykovy knihy v prostředí našich disciplín. Jak naznačuje už podtitul tohoto příspěvku: *Česká otázka po 45 letech*, jedná se o osobně zabarvené, v něčem i generační vyrovnávání s řadou (dnes už teoreticky obtížně hájitelných) Masarykových tezí, jejichž celek je ale oceněn jako text apelativního charakteru, jako program morálně akcentované „nepolitické politiky“. A v tom se dotýká i některých diskusí zcela současných.

Každý pokus shrnout ostatní materiály tohoto posledního letošního čísla *Sociologického časopisu* pod nějaký společný nadpis by musel vyznít uměle a chtěně. Tematická pestrost čísla je dána jednoduchou dramaturgií: stati jsme zařazovali v zásadě na základě pořadí, jak přicházely do redakce. Pomalu se totiž daří vytvářet frontu příspěvků a nebylo by samozřejmě dobré nechávat je stárnout v čekání na možnost jejich zařazení do nějaké jejich zvláštní tematické souvislosti. A ukazuje se, že tímto způsobem bude možné pokračovat stále častěji.

První statí tohoto čísla je *Statusová solidarita a česká sociální politika* brněnského badatele Libora Musila. Oproti v české literatuře zdůrazňovanému dilematu mezi „státním paternalismem“ a individualistickým „sebe-spoléháním“ zde chce autor rozvinout koncept „statusové solidarity“, poukázat na korporativismus v české sociální politice dosavadního vývoje a „statusovou solidaritu“ tematizovat jako jednu složku postojů k této politice.

Následující stat' Jana Vláčila *Profesní a sociálně politické orientace českých manažerů* navazuje na autorův loňský materiál *Zaměstnanci, management a odbory* (SČ 3/1994). Shrnuje výsledky kvalitativního šetření zhruba 60 vedoucích pracovníků vel-

kých a středních průmyslových podniků. Nově se ustavující management je zde přítom viděn s ohledem na změny svých sociálních pozic a funkcí i svých mentalit a „ideologií“.

Pod titulem *Privatizace zemědělství a obnova venkova* se pak Helena Hudečková z České zemědělské univerzity v Praze zabývá tématem, do jaké míry postkomunistické sociální změny zasahují také středoevropský venkov. Upozorňuje na nedostatečnost dosavadních paradigmat dichotomie (resp. kontinuity) urbanity a rurality, naznačuje historické splývání vlivů urbáních a kolektivizačních, vysvětluje přechodový charakter nynějšího údobí a zejména historickou asymetrii mezi původní homogeností vesnice v heterogenním makrokosmu české společnosti i její nynější heterogenizací (s převahou diferenciačních procesů nad integračními) ve společenském prostředí naopak se výrazně homogenizujícím, především však poukazuje na úskalí transformačního procesu zemědělství ve venkovském sociálním prostoru. Zajímavost stati podtrhuje ekologizující folie udržitelného rozvoje, což je nepochybně motiv, který by se v časopise mohl objevovat častěji.

Zvláštní rubrika Čeští sociologové v zahraničí má informovat o zahraniční vědecké činnosti vědců českého původu, přibližovat jejich osobnost a prezentovat ji nějakým typickým anebo – jako v tomto případě – zajímavým textem. Referát *Profil a motivace československých emigrantů v osmdesátých letech našeho století* právníka, politologa a spisovatele Oty Ulče má charakter reflektované zprávy o výzkumu. V loňském roce byla přednesena anglicky na pražské konferenci *Společnosti pro vědy a umění*.

O svém projektu s názvem *Výrobní dělníci, industriální vztahy a sociální politika: základní orientace a postoje* pak v rubrice Z empirických výzkumů informuje Irena Hradecká a prezentuje jeho první výsledky, týkající se názorů dělníků na utváření „industriálních vztahů“ a jejich souvislosti s politickými, resp. sociopolitickými orientacemi. Do této rubriky informací o výzkumech byl rovněž zařazen příspěvek Aleny Nedomové *V blízkosti hranic*, zpracovaný v rámci projektu *Politická kultura lokálních společenství a opatření vyčerpávajícím podtitulem: Identifikace obyvatel dosídlených po 2. světové válce do českého pohraničí a jejich potomků s místem současného bydliště na příkladu Českého Krumlova a Teplíc*, všímá si však i důležitého aspektu aktuálního problému česko-německých vztahů, totiž navrácení majetku zabaveného po odsunu původních německých obyvatel těchto měst.

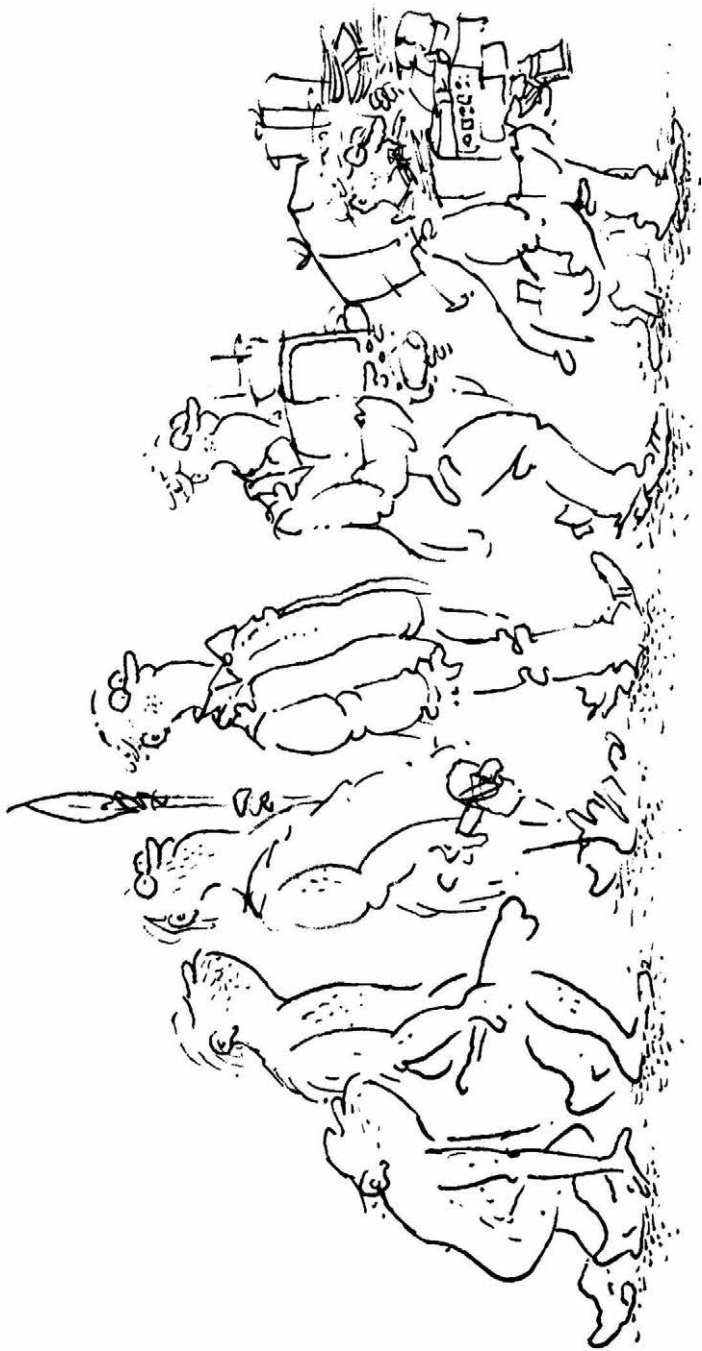
Drobným žánrům časopisu, tj. textům publikovaným v rubrikách Recenze, Zprávy a informace a také v rubrice Diskuse se v editorialech toho kterého čísla většinou nevěnuje žádná zvláštní pozornost. Ne tak tomu tentokrát. Petr Matějů zde dvakrát odpovídá na dva polemické příspěvky Jadwigy Šanderové z minulého čísla SČ. Jeden se týkal diskuse mezi M. Havelkou, kritizujícím nepřímo poznávací obsah, a přímo vypracování jedné teze ve stati P. Matějů, K. Vlachová *Od rovnostářství k zásluhovosti* (SČ, XXXI, 1995, 2: 218-219), že údajná „specifika českého protestantismu (egalitářství) a sociální důsledky jeho vytlačování v období rekatolizace“ mohou přispět („částečně vysvětlit“, jak říkají autoři) k pochopení neobvykle úspěšné obnovy hospodářského étosu v Čechách po kolapsu komunistického režimu, a odpovědí P. Matějů za autory. Názor o argumentech této polemiky si mohou udělat čtenáři sami. Jeden z nich, a sice právě Jadwiga Šanderová, tento názor vyjádřila v minulém čísle SČ a diskusi rozšířila na další, podle jejího názoru nejasné otázky. V tomto čísle na ně za autory odpovídá Petr Matějů.

Jadwiga Šanderová je rovněž adresátem druhého příspěvku Petra Matějů do rubriky Diskuse. Ten se týká její reakce *Vidím to „trochu“ jinak* (SČ, 1995, 2, 361-362) na

výzvu P. Matějů k diskusi o stavu české sociologie. Při zařazování stanoviska J. Šanderové si byla redakce (a to konkrétně znamená šéfredaktor) vědoma silné ironičnosti několika formulací, rozuměla jim však jen jako reflexivnímu stylistickému prostředku pro vyjádření problému osobních vztahů v české sociologické komunitě jako jedné z příčin stavu, který byl P. Matějů označen jako traumatický. Dějiny i teorie vědy nás totiž poučují, že i tyto faktory jsou pro situaci a rozvoj oborů důležité. Petr Matějů se ohradil, že některé formulace příspěvku J. Šanderové jsou osobní. Po novém čtení šéfredaktor SČ uznává, že některým ironickým formulacím v příspěvku J. Šanderové *Vidím to „trochu“ jinak* lze skutečně rozumět osobně. Za jejich podcenění bere odpovědnost a za jejich připuštění v odborném časopise se omlouvá. Petrovi Matějů zároveň nabídl možnost, aby věcně J. Šanderové odpověděl. Výsledek nechť posoudí čtenář sám.

A zcela na závěr tohoto úvodu ke čtvrtému letošnímu číslu *Sociologického časopisu* bychom chtěli upozornit na výsledek diskusí redakční rady časopisu o statutu recenzního řízení, které by mělo zprůhlednit rozhodování o zařazování jednotlivých příspěvků.

Miloš Havelka

Statusová solidarita a česká sociální politika

LIBOR MUSIL*

Masarykova univerzita, Brno

Status Solidarity and Czech Social Policy

Abstract: Up-to-date explanations and surveys devoted to citizens' attitudes towards social policy reveal the dilemma between „state paternalism“ and the „individual citizen's responsibility“ to be the most important dimension of the current development of Czech social policy. The text draws attention to the incompatibility of this paradigm with the theory of the welfare state, the latter of which reflects the mutual interrelations among the principles of civic solidarity, status solidarity and individual self-reliance. The article suggests greater attention be paid to the roles played by status solidarity and corporatist interests in the current social policy reform.

Sociologický časopis, 1995, Vol. 31 (No. 4: 423-434)

Od roku 1992 se v sociologické literatuře setkáváme s pokusy o zachycení nebo prognózu klíčových trendů soudobé sociální politiky českého státu [DeDeken 1992: 359-365, Castle-Kanerova 1992: 182, Večerník 1993: 188]. Tyto pokusy svorně končí konstatováním, že situace je zatím nejasná a že v minulosti českého státu, přítomnosti státní sociální politiky i v aktuálních postojích občanů je možné najít důvody nebo příznaky souběžného utváření prvků „sociálně-demokratické“, „korporativistické“ i „liberální“¹ sociální politiky.

Detailnější charakteristiky vývoje české sociální politiky v první polovině 90. let zpravidla vycházejí z rozboru vládních koncepcí. Za rozhodující trend sociální politiky proto považují ústup strategie vzešlé z představ Občanského fóra, která spojovala principy všeobecné solidarity občanů a vzájemné provázanosti ekonomické a sociální politiky s důrazem na posilování spoluzodpovědnosti občanů za tvorbu a financování sociálního zabezpečení, a postupné nahrazování této strategie „neoliberální doktrínou“, která (zejména od roku 1993) preferuje dynamiku hospodářské reformy a sociální politice se snaží přisoudit reziduální úlohu [DeDeken 1992, Castle-Kanerova 1992, Potůček 1995: 118-120]. Potůček [1995: 117-119] dokládá na datech z roku 1992, že tento trend koresponduje s hodnotovými preferencemi celé jedné poloviny populace České republiky, která dává přednost stabilizaci ekonomiky, preferuje spíše svobodu před rovností a za zdroj chudoby označuje lenost a nedostatek vůle chudých.

Uvedená interpretace vývoje české sociální politiky opomíjí skutečnost, že zastánci obou výše zmíněných vládních koncepcí byli nebo jsou konfrontováni se zájmy a koncepčními návrhy zaměstnavatelů, profesních komor a odborů. Jinými slovy, vývoj sociálního zákonodárství a organizace sociálního zabezpečení v uplynulých čtyřech letech byl a stále je ovlivňován zájmy některých profesních skupin a hospodářských re-

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Libor Musil, CSc., katedra sociální politiky a sociální práce, Filozofická fakulta, Masarykova univerzita, Arne Nováka 1, 660 88 Brno.

¹) Výrazy „sociálně-demokratická“, „korporativistická“ a „liberální“ sociální politika zde označují typy sociální politiky blízké „režimům sociálního státu“, které definoval Esping-Andersen [1991].

sortů. Výsledkem aktivity reprezentantů těchto stavovských zájmů je, že přijaté normy a systém distribuce sociálního zabezpečení obsahují některé korporativistické prvky. Nejvýraznějším projevem této skutečnosti je uzákonění a existence tzv. zdravotních zaměstnaneckých pojišťoven.

Současná vláda se snaží oslabit vliv korporativistických zájmů a koncepcí na českou sociální politiku. Nejzřetelnějším výsledkem této snahy bylo odmítnutí možnosti kolektivní formy penzijního připojištění v roce 1994. Ať již bude výsledek úsilí vlády o oslabení vlivu korporativistických koncepcí na sociální politiku jakýkoliv, opomenutí faktu, že reprezentanti některých statusově vyhraněných zájmových skupin zasáhli v první polovině 90. let do vývoje české sociální politiky, by nutně vedlo ke zkreslení celkového obrazu vývoje a mohlo by v budoucnu znesnadnit pochopení funkce některých institucí systému sociálního zabezpečení. Cílem tohoto textu je upozornit na přítomnost stavovského prvku v tradici i současnosti českého sociálního zabezpečení. Smyslem textu je položit v této souvislosti některé relevantní otázky, nabídnout hypotetické odpovědi a podnítit zájem o sociologickou reflexi korporativismu v české sociální politice.

Ze sociologického hlediska je možné uchopit korporativistickou dimenzi vývoje sociální politiky pomocí pojmu „statusová solidarita“. Proto nejprve stručně shrnu konceptuální rámec, ve kterém je tento pojem užíván. Poté upozorním na některé historicky proměnlivé projevy statusové solidarity, které ovlivnily organizaci české sociální politiky, a budu se zabývat otázkou, zda je možné existenci tzv. zaměstnaneckých zdravotních pojišťoven chápat jako indikátor vitality statusové solidarity v české společnosti. Nakonec učiním několik poznámek o možnosti indikovat přítomnost důrazu na statusovou solidaritu pomocí dostupných dat o postojích české populace.

Statusová solidarita

Termín „statusová solidarita“ je spojen s často citovanou teorií tří „režimů sociálního státu“, kterou explicitně zformuloval Esping-Andersen [1991: 26-29]. Jako na své výchozí paradigma se na tuto teorii obvykle odkazují také autoři výkladů soudobého vývoje české sociální politiky. De Deken [1992] a Castle-Kanerova [1992] přitom používají původní terminologii Espinga-Andersena a hovoří o „sociálně-demokratickém“, „korporativistickém“ a „liberálním“ modelu sociálního státu. De Deken tuto triádu doplňuje konceptem „leninského režimu sociálního státu“ [De Deken 1992]. Večerník Esping-Andersenovu terminologii modifikuje a používá termíny „státní kapitalismus“, „korporativní kapitalismus“ a „neoliberální kapitalismus“ [Večerník 1993: 186-187].

Podle Esping-Andersena jsou základními principy organizace „sociálně-demokratického režimu“ (respektive „státního kapitalismu“) univerzalizmus a vysoká míra dekomodifikace (to je snaha oslabit vazbu mezi existenčními podmínkami všech občanů, jejich majetkem a postavením na trhu). „Korporativistické režimy“ (respektive „korporativní kapitalismus“) jsou podle něj založeny na ochraně statusových rozdílů, přidělení práv třídám a stavům, ochraně tradiční rodiny a principu subsidiarity (stát zasahuje teprve po selhání sociální kapacity rodinného, lokálního nebo profesního zázemí). Pro „liberální režimy“ sociálního státu (respektive „neoliberální kapitalismus“) je podle Espinga-Andersena typická sociální pomoc založená na kontrole příjmů žadatele, menší úroveň sociální redistribuce a skromné programy sociálního pojištění [Esping-Andersen 1991: 26-27].

De Deken dokresluje uvedené charakteristiky „režimů sociálního státu“ popisem hodnotových preferencí, na nichž jsou založeny modely definované Esping-Andersenem.

Sociálně-demokratický režim se podle něj opírá o „mezitřídní“, tzv. občanskou solidaritu, zatímco korporativistické režimy jsou založeny na „vnitrotřídní“ nebo statusové solidaritě [De Deken 1992: 356-357]. Vnější projev občanské solidarity je ochota platit daně, s jejichž pomocí je financována rozsáhlá univerzální síť sociálních dávek nebo ochota podporovat chudší placením odvodů na pojištění do všeobecných pojišťovacích fondů. Projevem statusové solidarity je nejčastěji složitá síť oborově specifických pojišťovacích fondů se statusově uzavřenou klientelou.

Analogicky s De Dekenovou úvahou o zakotvení modelů organizace státní sociální politiky v určitém typu občanského postoje („typu solidarity“) je možné položit otázku: „Na jaké hodnotové orientaci je založena organizace liberálního modelu sociálního státu?“ Domnívám se, že odpověď nabízí Higgins [1981: 63], když při vysvětlování dlouholeté rezistence Američanů vůči ingerenci státu do sociální oblasti poukazuje na „ideologii individualismu“, jejíž podstatu charakterizuje čtyřmi tezemi: „1. (...) Každý jedinec by měl tvrdě pracovat a snažit se uspět v konkurenci s ostatními; 2. (...) ti, kdo tvrdě pracují, by měli být odměněni úspěchem (...) bohatstvím, vlastnictvím, prestiží a mocí; 3. (...) díky širokým a rovnoměrně přístupným příležitostem budou ti, kdo tvrdě pracují, skutečně úspěšni; 4. (...) ekonomické selhání je důsledek chyby jedince a signalizuje nedostatek jeho úsilí a jiné charakterové defekty.“ V duchu této „ideologie“ je liberální režim sociálního státu založen na identifikaci občanů s hodnotou soběstačnosti a snaze sociální politiky pomoci těm, kteří přestali být soběstační, aby se postavili „na vlastní nohy“.

V uvedeném kontextu je statusová solidarita chápána jako znak sociálních skupin, jejichž členové se sdružují na základě příbuznosti zájmů, která vyplývá z podobnosti jejich postavení ve statusové struktuře společnosti. Jedním z projevů tohoto druhu příbuznosti zájmů je subjektivně pocíťovaná odpovědnost členů za zachování pozice dosažené skupinou ve společnosti a jejich ochota napomáhat ostatním členům skupiny zachovávat získaný status navzdory měnícím se politickým a ekonomickým změnám nebo navzdory nepřizní individuálního osudu členů skupiny. Identifikace s tímto typem solidarity zpravidla vede k redukci ochoty podporovat pozici jiných statusových skupin a jejich členů. Statusová solidarita se projevuje snahou institucionalizovat skupinově specifické podpůrné systémy, popřípadě snahou získat vyjednáváním s představiteli vládní moci redistributivní privilegia klientů těchto podpůrných systémů. Vládní moc může výměnou za poskytnutí těchto privilegií získat kontrolu nad politicky vlivnými skupinami, například nad organizovanými segmenty pracovní síly.

V průmyslové společnosti, ve které je za jedno z klíčových kritérií statusového rozvrstvení považován majetek a příjem, se statusová solidarita často stává hodnotou i normou ve skupinách sdružených na základě společných ekonomických zájmů svých členů. Mezi tyto skupiny je možné zařadit například organizované skupiny zaměstnavatelů, profesní komory a asociace, odborová sdružení, společnými ekonomickými zájmy propojená a organizovaná společenství manažerů a zaměstnanců určitého odvětví, ministerského resortu a další. Pro označení těchto skupin sdružených ekonomickými zájmy bývá používán výraz „korporace“. Vedle korporací může být statusová solidarita znakem skupin, jejichž členové jsou například sdruženi na základě příbuznosti postavení v politické nebo mocenské struktuře společnosti nebo na základě statusu určité ideologie. V kontextu teorie „režimů sociálního státu“ je však statusovou solidaritou obvykle míněna solidarita mezi členy korporací.

V očích zastánců univerzalistické občanské solidarity je statusová solidarita sociální vazbou, která napomáhá fixaci společenského rozvrstvení vyvolaného působením tržních sil. Pro zastávce individuální soběstačnosti je statusová solidarita zdrojem omezení individuální aktivity jedinců, kteří se spoléhají na vlastní síly. Podle Hayeka [1994: 257-258, 281-284, 340-345] je zájem určité korporace o udržení vlastní pozice provázen snahou vyvíjet nátlak na vládu a žádat po ní fungováním trhu nezdůvodněná privilegia. Vláda, chce-li v zájmu posílení vlastních volebních šancí dané korporaci vyhovět, musí použít moci k tomu, aby získala potřebné prostředky, a omezuje tak v zájmu jedné korporace prostor pro spontánní aktivitu zbývajících členů společnosti.

Institucionální projevy stavovské solidarity v moderní české společnosti

Statusová solidarita a jí odpovídající organizační struktury ovlivňovaly systém sociálního pojištění zabezpečení v české společnosti již od konce minulého století. O tehdejší situaci informuje Houser [1968: 55-65]. Podle rakouského zákonodárství (zákon 202/1892 a 33/1898) „nositelé sociálního pojištění nebyli státními orgány, nýbrž orgány samosprávnými, jejichž činnost upravoval a kontroloval stát“. Na tomto organizačním základě mohlo například nemocenské pojištění poskytovat až do konce první světové války sedm typů pokladen – okresní, závodní, společenstevní, spolkové, stavební, bratrské (to je hornické) a pomocné. Tento okruh nositelů nemocenského pojištění byl po vzniku Československé republiky zúžen zákonem 268/1919 na tři (okresní, závodní a bratrské). Kvantitativní redukce počtu nemocenských pokladen, ke které došlo provedením tohoto zákona, byla značná. K dobrovolnému sloučení s okresními pokladnami nebo k zániku došlo u 708 závodních, 549 společenstevních, 90 pomocných a 1 stavební nemocenské pokladny.

Celé meziválečné období bylo provázeno snahou československých státních orgánů o centralizaci všech forem pojištění. Centralizace probíhala začleňováním dílčích pojišťoven do ústředních pojišťovacích institucí, nebo ustavením státního dozoru nad výkonem pojištění. Přes snahu vlády Československého státu o organizační sjednocení nemocenského pojištění bylo do zákona 268/1919 agrárníky prosazeno opatření, které umožnilo existenci okresních nemocenských pokladen zemědělských. Stavovský princip se ve sféře nemocenského pojištění po vzniku první Československé republiky dále zachoval také v řadě dílčích závodů, v hornictví a ve státní správě. Samostatný systém pojištění byl uzákoněn pro „soukromé zaměstnance ve vyšších službách“, „veřejné zaměstnance“ a pro pracovníky v hornictví. Invalidní a starobní pojištění osob samostatně hospodařících bylo sice uzákoněno, příslušný zákon však nevstoupil nikdy v platnost [Peterka 1935: 8-9]. Ve srovnání se situací v oblasti nemocenského pojištění došlo k podstatně menší centralizaci u pojišťovacích ústavů zaměřených na úrazové pojištění.

Z uvedeného je zřejmé, že přes snahu vlády a Ministerstva sociální péče, které bylo silně ovlivňováno tzv. reformisty (dnes bychom řekli sociálními demokraty), prosazovaly se při jednáních o pojišťovacích zákonech čtené stavovské zájmy, které bránily centralizaci pojišťovacích institucí. Tu uskutečnila v plné míře komunistická vláda na přelomu 40. a 50. let. V té době reforma národního pojištění zavedla univerzální bezplatnou lékařskou péči [Castle-Kanerova 1992: 97-98].

V průběhu 50. let se postupně utvářela struktura solidarity, ve které mělo klíčovou úlohu zaměstnání, resort národního hospodářství a zaměstnavatelská organizace. Po znárodnění průmyslu se hlavním kanálem distribuce státem poskytovaného sociálního zabezpečení stal proces plánování na národní a resortní úrovni. Centrální rozdělování

plánovaných výrobních nákladů, výrobních investic a investic do resortních a podnikových sociálních služeb probíhalo ve vzájemné návaznosti. Uskutečňovalo se metodou „přetahování“ více nebo méně vlivných lobby jednotlivých odvětví národního hospodářství (resortů ministerstev) o disponibilní finanční prostředky státního rozpočtu. Jednotlivá resortní ministerstva dále rozdělovala výrobní investice a v souvislosti s tím prostředky použitelné na zajištění vlastních sociálních služeb podle toho, jak velkou část státního rozpočtu se jim podařilo vybojovat na úkor ostatních resortů. Skromnost nebo naopak relativní štedrost nabídky sociálních služeb pracovníků jednotlivých resortů národního hospodářství byla za daných okolností funkcí vlivu reprezentace daného resortu na centrální rozhodování.

„Systému sociálních požitků byl výrazně propojen se sférou práce. (...) Stát, často prostřednictvím pracovního místa nebo prostřednictvím odborů, vykonával vskutku paternalistickou péči o zaměstnance působící na dobře zavedených pracovních místech. (...) Rekreační zařízení, sanatoria, byty a další sociální požitky byly spojeny se zaměstnáním. (...)“ [Deacon 1993: 181]. Dostupnost a kvalita takto poskytovaných služeb byla diferencována v závislosti na politickém kapitálu a z něj odvozených ekonomických možnostech zaměstnavatelů. Nejlépe na tom byli tradičně zaměstnanci vyšších úrovní státní správy, stranického aparátu, armády, policie, těžkého průmyslu a hornictví. Pracovníkům těchto odvětví se otevírala cesta k lépe vybaveným rekreačním zařízením, rehabilitačním pobytům, lázeňské péči, různým druhům příplatků, cenově zvýhodněným a dodavatelsky privilegovaným obchodům apod. Hůře na tom například byli zaměstnanci spotřebního, zejména textilního průmyslu, lehkého strojírenství, školství, sociální péče aj. Úroveň poskytovaných sociálních služeb, která byla v podmínkách poměrně značné nivelizace mezd výrazným zdrojem sociální diferenciace, byla odvozena od příslušnosti zaměstnance k resortu nebo přímo k zaměstnavatelské organizaci (podniku či jiné státní instituci). Součástí statusu zaměstnance resortu, podniku nebo jiné organizace byl určitý standard sociálních služeb. Sociální zabezpečení poskytované prostřednictvím organizací, jejichž pozice ve struktuře politického systému a ve struktuře národního hospodářství byly nestejně, bylo výrazně statusově diferencováno. Vedlo to ke vzniku nebo posílení identifikace zaměstnanců s podnikem a resortem a ke spoléhání zaměstnanců, kteří se ocitli v problematické situaci, na solidaritu zaměstnavatele.

Rozpad struktury hospodářského a sociálního plánování, který následoval po roce 1989, narušil stabilitu resortně podmíněné struktury sociálního zabezpečení. Neznamenal však rozpad sociální solidarity všech resortních a podnikových společenství, která byla tradičně, v době před druhou světovou válkou i v letech centrálního plánování (šlo například o hornictví, hutnictví, státní a finanční sektor, železnice) zvyklá využívat specifické postavení v systému sociálního zabezpečení. Tato skutečnost se nejrazantněji projevila v roce 1992 v souvislosti s projednáváním zákona o zdravotním pojištění. Původní vládní koncepce, která vycházela z konceptu občanské solidarity a předpokládala legalizaci jedině, všeobecné zdravotní pojišťovny, neměla dlouhou životnost. Byla modifikována návrhem legalizace instituce tak zvaných „zaměstnaneckých pojišťoven“.

Uzákonění zaměstnaneckých pojišťoven, prosazované zejména zaměstnavateli [Veverka 1995] mělo poskytnout legální prostor pro reprodukci tradičních stavovských systémů sociálního zabezpečení v obnovující se tržní společnosti. V letech 1992 a 1993 vytvářelo prostor pro reprodukci sociální diferenciace resortních společenství, která se ustavila díky sociálnímu plánování v letech dirigistické ekonomiky. Tuto domněnku po-

tvrdí vývoj zaměstnaneckých zdravotních pojišťoven zřízených Ministerstvem práce a sociálních věcí ČR.

Příslušný zákon (číslo 280/1992 Sb.) byl schválen na podzim roku 1992. Údaje o vývoji pojišťovacích ústavů, které vznikly na základě tohoto zákona, uvádí tabulka 1.

Tabulka 1. Počet zdravotních zaměstnaneckých pojišťoven a podíl jimi pojištěných klientů zdravotního pojištění v letech 1992 až 1994

období	počet	zdravotní zaměstnanecké pojišťovny podíl klientů z pojištěnců zdravotního pojištění
prosinec 1992 ¹	12	10,0 %
prosinec 1993 ¹	17	12,5 %
listopad 1994 ²	23	34,0 %

Pramen: 1) údaje MPSV ČR

2) údaje VZP ČR

Z tabulky je zřejmé, že vývoj zdravotního pojištění od doby schválení zákona číslo 280 z roku 1992 probíhal ve dvou fázích. V první fázi, bezprostředně po schválení příslušného zákona, vznikla jednorázově téměř polovina dnes existujících zaměstnaneckých zdravotních pojišťoven. V roce 1993 jejich počet, stejně jako podíl u nich pojištěných klientů zdravotního pojištění, rostl pozvolna. Ve druhé fázi, v roce 1994, se tempo růstu počtu pojišťovacích ústavů příliš nezrychlilo, prudce však stoupl počet klientů zaměstnaneckých pojišťoven.

Domnívám se, že v první fázi byl zrod zaměstnaneckých zdravotních pojišťoven projevem snahy některých resortů a regionálně sdružených průmyslových podniků poskytnout svým zaměstnancům statusově oddělené, nadstandardní zdravotnické služby. V roce 1992 nebo na počátku roku 1993 vložily do vznikajících zaměstnaneckých pojišťoven svůj kapitál organizace z resortů, jejichž systémy sociálního zabezpečení tradičně vykazovaly výrazná specifika. Ze sedmnácti zaměstnaneckých zdravotních pojišťoven, které existovaly v roce 1993, sdružovaly čtyři zaměstnance státního nebo finančního sektoru (banky a pojišťovny, železnice, ministerstvo vnitra a armáda), tři zaměstnance těžkého a automobilového průmyslu (Škoda Plzeň, Škoda Mladá Boleslav, Tatra Kopřivnice), po dvou hutnictví (Vítkovice, Kladno) a hornictví (Most, Ostrava), po jedné stavebnictví a zemědělství. Pět pojišťoven sdružovalo zaměstnance skupiny menších firem soustředěných do tradičních průmyslových regionů (Praha, Zlín, Brno, Krnov, Liberec).

V průběhu výzkumu vlivu privatizace na organizaci průmyslových podniků, který v současné době organizuje katedra sociální politiky a sociální práce Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně, jsem měl možnost hovořit se zástupci dvou větších firem, které se jako zakladatelé kapitálově podílely na zřízení jedné z brněnských zdravotních pojišťoven. V obou případech potvrdili domněnku, že jejich kapitálová účast v pojišťovnictví byla motivována vnitropodnikovou solidaritou a snahou posílit identifikaci zaměstnanců s firmou. O tom, že takto motivovaná ekonomická účast podniků v pojišťovnictví přinesla určitý efekt, vypovídá tabulka 2, která upozorňuje na vyšší míru pozitivního hodnocení vlivu zavedení povinného zdravotního pojištění na systém zdravotní péče zaměstnanci některých resortů, které v roce 1992 a 1993 založily zaměstnanecké zdravotní pojišťovny. To se týká zejména resortu peněžnictví a pojišťovnictví, který již v roce 1992 založil samostatnou zdravotní pojišťovnu, a resortu správy, jehož

pracovníci jsou jako zaměstnanci resortu ministerstva vnitra systematicky kontaktováni zdravotní pojišťovnou tohoto resortu.

Tabulka 2. Hodnocení vlivu zavedení povinného zdravotního pojištění na systém zdravotní péče podle resortů výroby a služeb v listopadu 1993 (v %, N = 768)

resort	hodnocení vlivu pojištění na systém zdravotní péče			celkem
	zlepšení	negativní postoj ¹	nemá názor	
peněžnictví a pojišťovnictví	61,1	22,3	16,6	100,0
zdravotnictví	55,0	22,5	22,5	100,0
správa a sociální služby	51,0	19,6	29,4	100,0
školsství, věda a výzkum	49,4	20,7	29,9	100,0
doprava a spoje	48,9	22,5	28,6	100,0
obchod a služby	44,0	19,2	36,8	100,0
průmysl a stavebnictví	39,4	27,5	33,1	100,0
zemědělství a lesnictví	37,0	23,9	39,1	100,0
armáda a bezpečnost	33,3	27,8	38,9	100,0
celkem	44,0	23,3	32,7	100,0

Legenda: ¹) součet podílů odpovědí „systém zdravotní péče se v porovnání s předchozím zhoršil“ a „měl by být (...) zaveden opět starý systém“

Pramen: [Ekonomická... 1993].

Z tabulky je zřejmé, že zde předpokládaný vliv statusově specifického systému pojištění není jediným faktorem hodnocení vývoje systému zdravotní péče. Je pravděpodobné, že v resortu zdravotnictví bylo hodnocení ovlivněno profesionálními kritérii.

Relativně vysoký podíl negativního hodnocení pracovníků armády a bezpečnosti, které mají od roku 1992 vlastní pojišťovny, mohl být ovlivněn ideologickými faktory.

Prudký růst podílu klientů zaměstnaneckých zdravotních pojišťoven v roce 1994, který nebyl provázen analogickým růstem počtu pojišťovacích ústavů, pravděpodobně již nebyl projevem snahy o organizační vyjádření statusové solidarity resortních společenství. V roce 1994 šlo, jak se domnívám, spíše o projev vzniku „kvazitru“ ve sféře zdravotnických služeb.

Termín „kvazitru“ byl použit pro označení úsilí konzervativních reforem sociální politiky v USA a ve Velké Británii o posílení principů individuální volby klientů a konkurence na trhu veřejných služeb [Le Grand, Bartlett 1993]. Ve snaze zvýšit efektivnost veřejně nabízených služeb byly podniknuty dva reformní kroky. Byl uplatněn princip nákupu služeb za státem redistribuované prostředky na trhu a občanům byla ve vyšší míře umožněna volba mezi různými organizacemi financovanými ze státních prostředků. Finance, určené na provoz veřejných služeb (zejména školství a zdravotnictví), již nadále nebyly přidělovány přímo vládními úřady. Byly svěřeny do rukou subnárodních (městských či regionálních) úřadů, kterým bylo umožněno objednávat potřebné služby u ekonomicky samostaných soukromých nebo státem spravovaných organizací. Domnívám se, že úlohu těchto „nezávislých správců daní“ (přesněji správců příspěvků pojištěnců) začaly v roce 1994 plnit vzájemně si konkurující zaměstnanecké pojišťovny.

Konzervativní česká vláda zavedla instituci pravidelné, jedenkrát za měsíc uskutečňované redistribuce 60 procent prostředků nashromážděných všemi zdravotními pojišťovnami. Tímto způsobem byl ve struktuře motivů volby zdravotní pojišťovny

potlačen prvek statusové diferenciacie úrovně nabízených služeb. Do popředí tak pravděpodobně vystoupil motiv volby pojišťovny, která je svému klientovi schopna nabídnout specifické zdravotní služby, reagující na jeho specifické zdravotní problémy. Tento trend posiluje tendenci zdravotních pojišťoven věnovat specializovanou pozornost nabídce určitého druhu zdravotnických (například stomatologických, gynekologických, preventivních a jiných) služeb. Pokud by se uvedená interpretace vývoje zdravotního pojištění ukázala být odůvodněná, znamenalo by to, že v průběhu první poloviny devadesátých let se v České republice ustavil specifický „hybrid“ zahrnující jak prvky korporativistického systému zdravotního pojištění, rezonující s důrazem části klientů na statusovou solidaritu, tak také liberální prvek individuální volby na „kvazitru“ kolektivně financovaných zdravotních služeb. Připravované úpravy systému zdravotního pojištění pravděpodobně posílí tendenci k prosazení principů „kvazitru“ [Veverka 1995].

Indikace statusové solidarity a data o mínění české populace

Nabízí se otázka: „V jaké podobě jsou výše uvedené hodnotové orientace (občanská solidarita, statusová solidarita a preference individuální soběstačnosti a individuální volby) přítomny v postojích populace České republiky k sociální politice?“ Jaké jsou možnosti zodpovědět tuto otázku s pomocí běžně dostupných dat?

K využití se zde nabízí údaje o ekonomických očekáváních české populace shromažďované Sociologickým ústavem AV ČR údaje o politických postojích a názorech občanů České republiky na otázku občanských, zvláště sociálních práv občanů zjišťované pravidelně pražským Střediskem empirických výzkumů (dále STEM), popřípadě informace ze šetření Institutu pro výzkum veřejného mínění. Tato data jsou použitelná převážně pro indikaci přítomnosti preferencí občanské solidarity nebo spoléhání na sebe sama v postojích občanů České republiky: Řada opakovaně kladených otázek je zaměřena na zjišťování stanoviska občanů České republiky k dilematu „paternalismus versus odpovědnost občanů za sebe sama“.² Z takto zaměřených dat lze usuzovat, že většina populace považuje za nežádoucí další zvyšování daní, i kdyby mělo být motivováno snahou získat více prostředků na sociální opatření.³ Jiná data vedou k domněnce, že neochota platit další daně je spíše výsledkem reflexe celkově vysokého daňového zatížení českých poplatníků než projevem liberálního smýšlení. Naprostá většina občanů České republiky považuje za důležitou garanci práva občanů na sociální zabezpečení, pouze třetina se však domnívá, že tato práva jsou dobře zajištěna [Trendy 12 1994]. Inklinaci ke konceptu občanské solidarity signalizuje skutečnost, že dvě třetiny

²) Dilematu „paternalismus versus odpovědnost občanů za sebe sama“ jsou věnovány otázky: (1) „Vláda by se měla postarat o to, aby každý měl práci a slušnou životní úroveň versus ‚O svoji práci a životní úroveň by se měl postarat každý sám‘ (respektive: ‚Vláda by měla nechat lidi, aby se starali sami o sebe‘)“ [Trendy 6 1994, Trendy 12 1994, Účast... 1994], (2) „Vláda by se neměla zabývat tím, jaké jsou rozdíly v příjmech mezi lidmi“ versus ‚Vláda by měla usilovat o to, aby rozdíly v příjmech byly co nejmenší“ [Trendy 6 1994, Účast... 1994] aj.

³) Na otázku: „Měly by být podle Vás daně vyšší, aby bylo více prostředků na sociální opatření?“ odpovědělo v dubnu 1994 kladně 25 % a záporně 75 % z 1500 členů reprezentativního souboru občanů České republiky starších 18 let [Trendy 4 1994]. 57 % členů reprezentativního souboru občanů České republiky starších 18 let se v listopadu 1993 domnívalo, že „současné daňové zatížení podnikatelů je příliš vysoké“ [Ekonomická... 1993].

populace starší 18 let souhlasí s výrokem, že „státní podpory by neměly být závislé na tom, ke které etnické a národnostní skupině člověk patří“⁴ [Účast... 1994].

O sklonu občanů hledat oporu v solidaritě statusové skupiny vypovídají dostupná data zřídka. Podle údajů STEM [Účast... 1994] souhlasí 16 procent občanů České republiky starších osmnácti let s výrokem, že „silné odbory, které chrání pracovní podmínky a mzdy zaměstnanců, nejsou potřebné“. Nesouhlas s tímto výrokem vyjádřily tři čtvrtiny dotázaných. Rovněž výrok, že „nejlepší způsob jak zlepšit situaci lidí, jako jsem já, je dát se dohromady s ostatními a prosadit naše společné zájmy“, vyvolává kladný ohlas častěji (65 procent dotázaných) než opačné konstatování, podle něhož: „Nejlepší způsob, jak zlepšit situaci lidí, jako jsem já, je postarat se sám o sebe a nestarat se o to, co dělají druzí“, se kterým souhlasilo 16 procent respondentů [Účast... 1994]. Dotázání občané České republiky tedy poměrně často deklarují sklon hledat garanta svých sociálních zájmů v zaměstnaneckých nebo jiných statusových korporacích. Tuto hypotézu ovšem korigují zkušenosti z privatizovaných podniků, jejichž zaměstnanci sice považují přítomnost odborů ve firmě za účelnou ochranu před neomezenou mocí nových majitelů, své členství v odborech však chápou pasivně a odbory považují spíše za poslední instanci než za permanentně aktivní společenství [Musil, Mareš 1994: 56].

Preference občanské solidarity, statusové solidarity nebo soběstačnosti se odrážejí v názorech respondentů na zdroje bohatství a příčiny chudoby. Z tohoto hlediska došlo v postojích občanů České republiky v průběhu první poloviny 90. let k zajímavému vývoji. V roce 1991 označovali občané tehdejšího Československa za příčiny chudoby nejčastěji špatnou morálku (65 %), špatný systém (53 %) a nestejné příležitosti (43 %) [Matějů, Řeháková 1992: 307-310]. Důraz na špatnou individuální morálku jako zdroj chudoby byl poměrně silný. Tuto skutečnost dokresluje fakt, že špatný hospodářský systém označili jako příčinu chudoby občané ČSFR nejméně často ze všech bývalých socialistických zemí. Jako hlavní příčiny bohatství uvedli občané ČSFR v roce 1991 známosti a styky (76 %), hospodářský systém umožňující nespravedlivé výdělků (62 %) a lepší podmínky vstupu do života u bohatých (52 %). Celkově tedy převažovaly poukazy na systémovou nebo jinou nespravedlnost jako zdroj bohatství bohatých. [Matějů, Řeháková 1992: 307-310].

Shrneme-li uvedené informace, můžeme vyslovit domněnku, že na počátku 90. let mezi občany tehdejší Československé republiky byla živá představa, že chudí jsou „lenoši“ a bohatí „nepoctiví zbohatlíci“. Tento tehdy pravděpodobně převažující názor koexistoval s představou, že chudoba má vedle „špatné morálky“ a nedostatku individuální vůle také „systémové“ příčiny ve fungování ekonomiky a v možnosti nositelů administrativní a politické moci koncentrovat zdroje ve svých rukou. Jak se dále ukáže, důraz na morální příčiny chudoby postupně slábl a důraz na „systémové“ příčiny postupně sílil.

Hypoteticky je možné předpokládat, že na počátku devadesátých let nebyli občané tehdejšího Československa příliš ochotni podporovat „chudé lenochy“ a současně očeká-

⁴) S uvedenou informací kontrastují poněkud starší údaje o postojích občanů bývalého Československa k menšinám. Průzkum veřejného mínění vypovídá o hluboké intoleranci vůči komukoliv, kdo je jakkoliv odlišný od majoritní populace. Podle průzkumu AISA, který se konal v roce 1991 [Boguszak 1992], 72 % populace tehdejšího Československa by nechtělo žít v sousedství Romů, 54 % v sousedství homosexuálů, 33 % v sousedství uprchlíků a 30 % v sousedství příslušníků jiných ras.

vali, že je stát ochránit před „nespravedlivými“ důsledky fungování hospodářského systému a nemorálními a nelegálními praktikami „zbohatlíků“. Tento postoj v sobě obsahoval prvky liberálního důrazu na soběstačnost (poukaz na morální selhání chudých) i sociálně demokratického důrazu na potřebu státní garance sociální jistoty (poukaz na nespravedlnost hospodářského systému a nečistou hru bohatých). Domnívám se, že tento „kombinovaný“ postoj je možné chápat jako projev občanské solidarity omezené na průměrného „slušného občana“⁵ nebo – jinak řečeno – jako statusovou solidaritu „lidí uprostřed“, těch, kteří žijí z prostředků získaných prací v zaměstnaneckém poměru a nejsou příliš ochotni poskytovat své limitované zdroje chudým, kteří se podle jejich názoru nesnaží, ani bohatým, kteří se podle představ „lidí uprostřed“ obohacují na jejich účet.

V roce 1994 byl podobně jako o tři roky dříve indikován sklon nechápat bohatství jako produkt poctivého úsilí, nýbrž jako výsledek nepoctivosti. Téměř 80 procent dotázaných souhlasilo s výrokem, že „lidé u nás dnes bohatnou především nepoctivým způsobem“. Polovina (54 %) se přitom domnívala, že „nejvíce se u nás daří lidem, kteří jsou schopní a pracovití“. 46 % dotázaných občanů České republiky starších 15 let však s tímto výrokem vyslovilo nesouhlas [Trendy 12 1994]. Zatímco postoj k bohatství zůstal v principu nezměněn, ke změně došlo v názorech na příčiny chudoby. Více než polovina respondentů starších 18 let sice v roce 1994 souhlasila s výrokem, že „většina neúspěšných lidí u nás vděčí za svůj neúspěch vlastní lenosti“, pouze třetina však vyslovila souhlas s názorem, že „za svoji chudobu si může každý sám“. Tento výrok odmítlo 44 procent dotázaných [Trendy 12 1994].

V polovině 90. let již není sklon hledat zdroje chudoby ve špatné morálce chudých tak silný jako na počátku dekády. Do popředí vystoupila představa, že příčiny chudoby jsou zabudovány v hospodářství nebo v systému sociálního zabezpečení. Podle údajů IVVM označili v roce 1994 občané České republiky za příčiny chudoby důchodců nejčastěji nízké důchody a skutečnost, že si dnešní důchodci v době své ekonomické aktivity nemohli na vyšší důchody vydělat. Část respondentů (9 %) uvedla jako příčinu chudoby starých lidí rostoucí ceny a výdaje. Pouze 6 % uvedlo, že příčinou jejich chudoby je neschopnost některých důchodců hospodařit s penězi. Většina dotázaných považovala za jedinou cestu ke zlepšení situace důchodců zvýšení důchodů, jejich valorizaci nebo jinou formu státní podpory (dotace na nájemné, zavedení levných služeb pro důchodce) [Mišovič 1994].

⁵ Jak naznačují průzkumy veřejného mínění ze zahraničí, není postoj, označený jako „občanská solidarita omezená na průměrného slušného občana“, specificky český. Pierson [1991: 168-171] a Taylor-Gooby [1991: 113] konstatují, že průzkumy veřejného mínění z řady zemí (Švédsko, Francie, USA, Austrálie, Rakousko, Západní Německo, Itálie, Velká Británie) opakovaně zjišťují přítomnost základního vzoru hodnocení různých skupin programů sociálního státu: Určité „oblasti – důchodové zabezpečení, veřejné zdravotní pojištění, rodinné a dětské přídatky – jsou nejpopulárnější (a je na ně věnováno nejvíce peněz), zatímco (...) podpora v nezaměstnanosti a veřejná pomoc jsou populární nejméně. Nejen bez rozdílu národní příslušnosti, ale také bez ohledu na třídy a politické sympatie se zdá, že všichni mají rádi důchody a nikdo nemá rád „parazity““ [Pierson 1991: 169]. „Sociální zabezpečení určené pro saturaci masových potřeb je srdečně podporováno, zatímco podpora menšin, jejichž zájmy jsou výzvou pracovní morálce, má slabou podporu“ [Pierson 1991: 170]. Popsaný vzor hodnocení programů státní sociální politiky zřetelně obsahuje rezervovanost „slušných lidí“ vůči „parazitům“. Není však jasné, do jaké míry v něm je (viděno očima veřejnosti různých zemí a různých sociálních vrstev) zakódována také rezervovanost k „podvodným zbohatlíkům“, která je vlastní českému pohledu.

Vzhledem k tomu, že interpretace nerovnosti jako důsledku „systémových příčin“ podněcuje zpravidla artikulaci zájmu na plošné ochraně sociálních jistot občanů, je možné uvedenou tendenci považovat za indikátor preference občanské solidarity před individuální soběstačností většinou občanů České republiky.

Z předcházejícího textu vyplývá, že dostupná data sice umožňují formulovat hypotézy o preferencích občanské solidarity, statusové solidarity a soběstačnosti v postojích občanů České republiky a validním způsobem popsat postoj občanů k dilematu mezi paternalismem a individuální odpovědností, respektive univerzalistickou a reziduální sociální politikou. Použité indikátory však vycházejí z konceptuálního rámce, který soustřeďuje pozornost výzkumníka na dilema mezi státním paternalismem a liberalismem a téměř úplně opomíjejí otázku, zda a do jaké míry jsou občané orientováni na sociální oporu korporací nebo jiných statusových skupin, jichž jsou členy. Výše citované údaje o postojích k odborům a k potřebě „dát dohromady lidi stejných zájmů“ svědčí o tom, že rozšíření škály dotazníky nabízených variant odpovědí na otázky věnované sociální politice o indikátory statusové solidarity by mohlo přinést relevantní sociologickou informaci o postojích naší populace ke strategii řešení sociálních problémů.

Závěr

Teorie sociální politiky opírá své interpretace vývoje evropské sociální politiky o reflexi vzájemného prolínání a ovlivňování principů občanské, statusové solidarity, individuální soběstačnosti a individuální volby [Esping-Andersen 1991, Jones 1993, Baldwin 1990]. Tradice české sociální politiky nese výrazné stopy vlivu statusové solidarity a korporativních zájmů na své hodnoty a organizační principy. Nepočtené a výzkumem skromně používané indikátory vlivu statusové solidarity na postoje občanů České republiky k sociální politice signalizují přinejmenším latentní vliv korporativismu na veřejné mínění a na vývoj sociální politiky u nás. Domnívám se tedy, že je dost důvodů k tomu, aby interpretační dichotomie reflektující dilema mezi státním paternalismem a individuální odpovědností občana bylo napříště nahrazeno trichotomií, reflektující vliv principů občanského nebo paternalistického univerzalizmu, statusové výlučnosti i individuální soběstačnosti na vývoj sociální politiky.

LIBOR MUSIL působí na katedře sociální politiky a sociální práce FF MU v Brně. Zabývá se výzkumem organizace průmyslu, otázkou adaptace průmyslu na ekologický problém a v souvislosti s výukou sociální politiky se zabývá teorií sociálního státu (*welfare state*). V poslední době byl spoluautorem knih *Hledání pružné organizace (Brno, MU 1993)* a *Social Consequences of the Change in Ownership (Brno, MU 1995)*.

Literatura

- Baldwin, P. 1990. *Politics of Social Solidarity. Class Bases of the European Welfare State 1875-1975*. Cambridge (UK): Cambridge University Press.
- Boguszak, M. 1992. „Než začne kampaň.“ *Mladá fronta Dnes*, 29. 4. 1992.
- Castle-Kanerova, M. 1992. „Social Policy in Czechoslovakia.“ In *The New Eastern Europe: Social Policy, Past, Present, and Future*, ed. by B. Deacon. London, etc: SAGE Publications.
- De Deken, J. J. 1992. „Sociální politika a politika solidarity.“ *Sociologický časopis* 28: 351-368.
- Deacon, B. 1993. „Developments in East European Social Policy.“ Pp. 177-197 in *New Perspectives on the Welfare State in Europe*, ed. by C. Jones. London: Routledge.
- Ekonomická očekávání a postoje 11*. 1993. Praha: STEM.

- Esping-Andersen, G. 1991. *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Hayek, F. A. 1994. *Právo, zákonodárství a svoboda. Nový výklad liberálních principů spravedlnosti a politické ekonomie*. Praha: Academia.
- Higgins, J. 1981. *States of Welfare. Comparative Analysis in Social Policy*. Oxford: Basil Blackwell-Martin Robertson.
- Houser, J. 1968. *Vývoj sociální správy za předmnichovské republiky*. Praha: Academia.
- Jones, C. (ed.) 1993. *New Perspectives on the Welfare State in Europe*. London-New York: Routledge.
- Le Grand, J., W. Bartlett 1993. *Quasi-Markets and Social Policy*. Houndmills: MacMillan.
- Matějů, P., B. Řeháková 1992. „Od nespravedlivé rovnosti ke spravedlivé nerovnosti? Percepce sociálních nerovností a sociální spravedlnosti v současném Československu.“ *Sociologický časopis* 28: 293-318.
- Mišovič, J. 1994. *Názory na sociální situaci důchodců*. Praha: IVVM.
- Musil, L., P. Mareš 1994. „The ‚Entitlement Mentality‘ and Legitimacy of Privatization in Industry.“ Pp. 53-63 in *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity G35*. Brno: FF MU.
- Peterka, O. 1935. *Sociální pojištění v Československu*. Brno: Moravské nakladatelství.
- Pierson, C. 1991. *Beyond the Welfare State?* University Park, PA: Pennsylvania State University Press.
- Potůček, M. 1994. *Sociální politika*. SLON: Praha.
- Taylor-Gooby, P. 1991. *Social Change, Social Welfare, and Social Science*. New York, etc.: Harvester-Wheatsheaf.
- Trendy 4*. 1994. Praha: STEM.
- Trendy 6*. 1994. Praha: STEM.
- Trendy 9*. 1994. Praha: STEM.
- Trendy 12*. 1994. Praha: STEM.
- Účast na politickém dění*. 1994. Praha: STEM.
- Večerník, J. 1993. „Utváření nové sociální regulace v České republice.“ *Sociologický časopis* 29: 181-202.
- Veverka, M. 1995. „Jaká je budoucnost systému zdravotního pojištění.“ *Jistota*, č. 1: 15.

Summary

The literature devoted to the description of current developments in Czech social policy [DeDeken 1992, Castle-Kanerova 1992, Večerník 1993, Potůček 1994] mostly stresses the dilemma between „state paternalism“ and „individual self-reliance“. The theory of the three „welfare state regimes“ [Esping-Andersen 1991] suggests the use of the concepts of „corporativism“ or „status solidarity“ as the theoretical instruments for the interpretation of the current social policy reform. To support this theoretical implication, the article develops the concept of „status solidarity“, to point to the impact of corporativism on the previous development of Czech social policy and to test the ability of the available data to indicate status solidarity as an element of public attitudes towards social policy.

Profesní a sociálně politické orientace českých manažerů*

JAN VLÁČIL**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

Professional and Socio-Political Orientations of Czech Managers

Abstract: The article presents findings on changes in 1. the social position and functions, 2. the mentality and „ideology“ of managers and 3. their intraorganizational coalitions with employees. Based on deep semi-structured interviews with 60 top and personal managers and 60 workers and Trade Union officials from large and medium-sized industrial enterprises, the results can be used to improve industrial relations within the societal transformation.

Sociologický časopis, 1995, Vol. 31 (No. 4: 435-447)

Následující text shrnuje poznatky kvalitativního šetření změn v postavení a orientaci nově se ustavujícího managementu. V jeho rámci provedli řešitelé v letech 1993-94 polostrukturované rozhovory s 60 vrcholovými a personálními manažery a stejným počtem odborových funkcionářů a řadových zaměstnanců velkých a středních průmyslových podniků. (Paralelně proběhlo též kvantitativní šetření výrobních dělníků.) Zjišťování postojů v komplementárních sociálních skupinách, působících v bezprostředním styku, má přispět k hlubšímu doplnění převládajícího makropohledu na společenskou transformaci. Na úrovni podniků byla jeho cílem nikoli reprezentativní deskripce, ale komparativní analýza výchozí situace, předběžná empiricky podložená konstrukce typů sociálně politické orientace a preferencí určitých forem industriálních vztahů i dále rozpracovávaná prognóza pravděpodobných změn takových stanovisek, spoluurčujících též celkovou společenskou atmosféru.

Změny v postavení, rekrutaci a roli manažerů

V předchozím režimu bylo postavení managementu determinováno především politicky. Z toho vyplývala jak jeho nedotknutelnost „zdola“, z výrobně ekonomického prostředí, tak jeho nejistota závislosti na stranické hierarchii. Nezbytnost autonomních rozhodnutí přitom narážela na celkovou atmosféru nedůvěry jak z pozic moci, tak z pozic podřízených. Postupná ztráta přesvědčivosti socialistické ideologie přinutila vedení státu zajišťovat si loajalitu dosazených manažerů výměnou za výrazně vyšší výdělků a rozhodovací pravomoci. Takto posilovaná orientace na zisk a výkon dále oslabil vědomí sounáležitosti s ostatními složkami nomenklatury. Jak dokazuje „historická paměť“ tehdejších šetření, manažeri se začali nezávisle na svém kádrově odvozeném postavení považovat za profesionály v anglosaském smyslu neutrálních odborníků, poskytujících

* Stat' prezentuje druhou část výsledků výzkumu „Industriální vztahy a sociálně politické orientace zaměstnanců a podnikatelů“ (grant GA ČR 403/93/1095). Navazuje na článek „Zaměstnanci, management a odbory“, *Sociologický časopis* 3/1994. Informace o realizaci a metodologii projektu viz [Vláčil 1995].

** Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: PhDr. Jan Vláčil, CSc., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. (02) 24 22 09 79, 93, 97, l. 242, fax (02) 24 22 02 78, e-mail indrel@earn.cvut.cz

standardní, sociálně nestranné služby, a za experty v technokratickém smyslu specialistů, zasluhujících si určitá privilegia.

Strategicko-politický význam podniku byl důležitější než jeho prosperita. Odměňování manažerů spíše než na produktivitě záviselo na jejich schopnostech vyjednávat s centrálními autoritami, změnit nebo využít státní regulaci ve prospěch „vlastní“ firmy. Nejistota postavení se tak spojovala s nejistotou udržení příjmů a dlouhodobého legálního zachování dosaženého bohatství. S růstem autonomie a pravomoci se objevuje potřeba být nejen politickým „správcem“ svěřeného podniku, ale plnoprávným nositelem ekonomické koncepce, konečného rozhodování a – ve vstupních představách často opomíjené – podnikatelské odpovědnosti. Manažeri také jako jedna z prvních sociálních skupin, spjatých se stávajícím režimem, zpochybňují dogmatické odmítání soukromého vlastnictví, individuální disponibility a transferu majetku.

Konflikt zájmů mezi managementem velkých podniků a byrokratickým aparátem centralizovaného státu patřil k významným zdrojům nespokojenosti, rezistence vůči diktátu „shora“ a přání systémové změny. Zatímco ideově politické požadavky a formulace ekonomických zájmů jiných sociálních skupin v té době teprve začínaly krystalizovat, vznikalo v prostředí podniků nové seskupení prosazující a – samozřejmě opět v součinnosti s částí nomenklatury – vzájemně zabezpečující vlastní cíle. Ředitelé se snaží proměnit v manažery západního typu, zbohatlíci usilují stát se kapitálovými vlastníky. Hypotézu, dle níž „rozhodující silou, která skolila socialismus, byl bytostný zájem ekonomických elit na tom, aby se socialistické podniky staly podniky kapitalistickými“ [Možný 1994], je ale nutno doplnit připomínkou, že až do samého pádu minulého režimu byli příslušníci takových elit vůči němu přinejmenším vnějškově zcela konformní.

Konverze předchozích kulturních vzorců adaptace vyvolala nově institucionalizované sociální akce s doposud neznámým dlouhodobým vyústěním. Překonání prvotní sociální izolace podnikatelů nulté či první generace, stejně jako proměna některých námezdních manažerů ve vlastníky nebo spoluvlastníky podniků, vytváří novou, relativně nezávislou – a z hlediska dalšího demokratického vývoje proto nezbytnou – politickou sílu. Status začínajících „živnostníků“ se mění v symbolicky silně zdůrazňovanou pozici úspěšných byznysmanů, původně atomizovaní manažeri a další solitérní ekonomičtí aktéři se proměňují v příslušníky podnikatelských svazů. Růst lobbyistické síly těchto svazů je postupně vymaňuje z kontrolního tlaku centrálních autorit. Personální propojení státní a ekonomické moci však přetrvává (a může směřovat, podobně jako v dalších dříve socialistických zemích, k systémovému ustavení určitých paternalisticko-klientelistických vztahů).

Zatímco tradiční solidarita dělníků je transformačními vlivy rozkládána a sama existence tohoto seskupení jako hegelovsko-marxovské třídy „pro sebe“ zpochybňována, dochází k formování nové „business class“, rodí se a upevňuje solidarita této vrstvy. Státní byrokracie má zájem na zachování centrální regulační moci, velké podniky na zachování dosavadního monopolního či dominantního, konkurenci omezujícího tržního postavení. Staré zájmové koalice usilují o udržení výsadních pozic. Negociace těchto nových sociálních partnerů formuluje jejich zájmy nikoli pouze jako konfliktní, ale také jako komplementární. (K mechanismům takového „sladování“ zájmů a nastolování sociální soudržnosti může patřit i většinou neprokazatelná, ale obecně předpokládaná korrupce.) Skupiny vrcholových manažerů velkých podniků (zčásti nadále státních), soukromých podnikatelů, vyšších státních úředníků, finančníků a dalších velmi majetných a/nebo vlivných osob se tak dále propojují v „třídě“, která je ve smyslu sociálního

původu staronová, ale ve smyslu specifické motivace, hodnotových orientací a aspirací vsutku nová. Tato business class se tedy ustavuje nejen živelně, ale je též vytvářena jako určitá sociální konstrukce [Heuberger 1994] či skupinová sebe-konstrukce.

Manažeři byli na počátku ekonomicko-politické transformace spontánně odvoláváni a voleni stávkovými výbory, později dosazováni nebo vyměňováni tzv. zakladatelskými, státními nebo lokálními institucemi příslušných podniků. Vzhledem k minulosti byl jejich výběr značně odideologizován, brzy však začala působit též nová kvazipolitická kritéria. Při této rekrutaci se opakovaně ukazoval nedostatek alternativních uchazečů. (Totéž platilo i pro získávání nižšího managementu, jímž byli nadále pověřeni.)

Tato skutečnost zřejmě také patřila – spolu s osobními vztahy z minulosti – k hlavním příčinám toho, že zhruba dvě pětiny nynějších manažerů se rekrutují z ekonomické elity předchozího režimu. Počet jejich příslušníků, kteří „propadli“, je velmi nízký. Modální věk staronové ekonomické elity je 55, nové 45-49 let, což vyvrací představy o radikálním nástupu mladých, minulostí nezatižených a moderně kvalifikovaných manažerů. Do funkcí se naopak vrací starší střední generace, která se z politických důvodů nemohla prosadit v 80. letech. Nízké rozdíly ve vzdělání obou skupin neprokazují nomenklaturní zvýhodnění staronové elity, v nové elitě je však výraznější mezigenerační transfer kulturního kapitálu původních rodin. Politický kapitál těchto rodin je v obou skupinách nadprůměrný. Více než polovina nové elity byla již v roce 1989 ve vyšší řídicí funkci (téměř třetina řídila více útvarů). Třetina nové elity měla již v roce 1988 úzkou vazbu na tehdejší ekonomickou elitu [Tuček 1995].

Stará politická a nová ekonomická moc se transformují již v počátečním období privatizace – zejména v souvislosti s tzv. předprivatizačním syndromem [Vláčil 1994b]. Přeměnu politického kapitálu v ekonomický obvykle zprostředkovává v minulosti získaný sociální kapitál zkušeností a kontaktů. Starý management si zachovává své společenské pozice především právě na jeho základě. Často využívá možností horizontální mobility a přejímá funkci v jiné organizaci. V rámci podniku nezřídka usiluje o sebezáchovnou privatizaci typu „management buy out“. Spletitost meziosobních a skupinových vztahů výrazně ovlivňuje i nynější rekrutaci manažerů, přetrvávající nejednoznačnost pravidel ekonomické hry nadále limituje jejich rozhodovací možnosti.

Osazenstvo podniků by vesměs preferovalo personální obnovení managementu. Ojediněle, avšak s jistou příznačností se objevuje též přání návratu bývalého ředitele, který byl sice neoblíben, ale se svým sociálním kapitálem by údajně dokázal zajistit kontinuitu výroby, a tedy též navyklých pracovních požadavků. Většinový souhlas osazenstva s politikou voleného nebo jmenovaného managementu nicméně zakládá principiálně kooperativní vztahy. Společný zájem na reformě – přinejmenším v obecné mimopodnikové podobě – pomohl manažerům zčásti překonat nejistotu vzhledem k dosud nezažitým podmínkám tržního hospodářství.

Vrcholový management přejímal své funkce nebo byl do nich znovu dosazován ve velice složité situaci časově koincidujících požadavků celospolečenské systémové transformace a přežití celosvětové hospodářské recese. Zatímco standardní školy a příručky managementu se soustřeďují téměř výlučně na plánovanou a zevnitř řízenou organizační změnu, byli tito manažeři postaveni do značně turbulentního prostředí zpočátku téměř nepředvídatelných změn. Makroekonomická situace se sice brzy stabilizovala, ekonomická reforma na úrovni podniků však se všemi průvodními obtížemi pokračuje.

Restrukturace značné části podniků je dosud nedostatečná a její úspěšné dovršení zůstává hlavním úkolem jejich managementu.

Mentalita, „ideologie“ a chování manažerů

K hlavním bariérám probíhající restrukturace podniků patří – spolu se známými finančně technickými a legislativními limity – kvalifikační a osobnostní předpoklady manažerů (a jejich sociálních partnerů). Základní kritéria znalosti problémů podniku a vlastní koncepce jejich urychleného řešení nově ustavovaní manažeři vesměs splňují. Většina má i předchozí zkušenost s řízením a není v nové roli „ztracena“ [Child-Partridge 1982]. Ve výjimečných, „čítankových“ případech se v podniku, který jim byl svěřen, vyučili a stupni jeho řízení prošli „od píky“. Nedostatek zkušeností, potřebných v nových podmínkách, nicméně zahrnoval jak oblast právní regulace a principů financování, tak sféru meziosobních vztahů a vedení lidí. Nedostatek sebedůvěry vedl k využívání mnohdy pochybných a dodatečně kritizovaných služeb poradenských agentur. Sporná je i užitečnost některých rychlokursů, zprostředkujících západní poznatky, a schopnost jejich absolventů takové poznatky tvořivě aplikovat v odlišném sociokulturním prostředí. Přirozená prvotní neznalost trhů a pravidel odbytu ve vyspělých zemích, konkurence a jejich metod, se u většiny manažerů projevovala i při často neúspěšných jednáních se zahraničními partnery.

Orientace na turbulentní vnější prostředí měla za následek počáteční podceňování vnitroorganizačních problémů. Potřeba zajistit přežití podniku při odbytové krizi a řetězové insolventnosti vedla k tendencím oddalovat restrukturaci, popř. omezit ji na pouhé mechanické přerozdělení původní firmy. Reorientace výroby a marketing nebyly chápány jako výchozí komplementární prostředky zabezpečení potřebných zdrojů. („Luxus marketingu si dovolíme až po odprodání nynějších výrobků.“) Stejně tak byl odkládán úkol zajištění příslušně kvalifikovaných „lidských zdrojů“. (Se zdiskreditovanými kádrovými útvary byla nezdůvodněná rušena i personalistika). Výhodou se naopak ukázala schopnost improvizace, získaná většinou na střední úrovni řízení v podmínkách nedostatkové ekonomiky socialismu a umožňující zvládnout též chaotické změny nynějších dodavatelско-odběratelských vztahů.

Změna v postavení a úkolech manažerů se projevila ve zcela nových nárocích na jejich myšlení a chování. K nim patří zejména ideálnětypická, u části respondentů nicméně alespoň v zárodečné podobě zjišťovaná reorientace:

- od poslušnosti vůči diktátu iracionálního státního plánu a nekompetentním stranickým rozhodnutím na individuální sebeprosazení, koncepční tvořivost, flexibilitu, ochotu přijímat přirozené riziko a nést za svá rozhodnutí osobní zodpovědnost,
- od bilancující kalkulace dosahovaných výsledků a pouhého reaktivního řešení operativních problémů k ambicioznější vizi organizačního rozvoje a jeho dlouhodobé strategii,
- od přesouvání odpovědnosti na nadřazené státní instituce a intervenující politické orgány k nové dělbě pravomocí uvnitř podniku (narážející ovšem na neochotu velké části podřízených takovou odpovědnost převzít),
- od hierarchicky autoritativního, dříve kolektivistického a nyní nejčastěji paternalistického k participativnímu stylu řízení,
- od vyhýbání se sociálním konfliktům k principiálnímu řešení problémů a překonávání konfliktů ve prospěch implementované strategie a stanovené „mise“ firmy,

- od snahy získat – nezřídka podbízivým, autoritu snižujícím způsobem – podporu osazenstva, popř. jeho sympatie, k meritokratickému uplatňování požadavků zvýšeného výkonu,
- od požadavku loajality podřízených k vlastní osobě k podpoře jejich existenční nebo prestižní identifikace s firmou,
- od technické orientace na výrobu, její minimální zajištění nebo racionalizaci k sociální orientaci na „lidský kapitál“ podniku, organizační inovace, zefektivnění práce apod. a k marketingové orientaci na trh a zákazníka,
- od kulturně zakotvené tradiční skromnosti (nebo jejího protipólu – arogance neodborníka) k sebevědomému vystupování a komunikačně zvládanému obchodnímu jednání, navazování osobních kontaktů a budování nebo oživení potřebné firemní image.

Změny v orientaci lze analyzovat též pomocí konceptu manažerské mentality [Eberwein-Tholen 1990]. Tento přístup v současnosti zahrnuje jevy přesahující rámec tradičního sociálně psychologického zkoumání, hromadně se vyskytující, společenské dění výrazně ovlivňující a sociologicky proto relevantní. V rámci takové hypoteticky předpokládané a sociálně zřejmě dále diferencované mentality lze u zkoumaných manažerů např. postihnout aktuální tendence k:

- užívání svěřené moci spíše k účelům osobní dominance než k transformaci [Wartenberg 1990] a integraci organizačních struktur,
- zdůvodňování zdánlivé potřeby dalšího posilování vlastní rozhodovací suverenity spíše odkazem na rezistenci podřízených [Jermier-Knights-Nord 1994] než na nedostatečnou legitimizaci moci, která tuto rezistenci vyvolává,
- autoritativnímu vystupování, které je spíše než návyky z minulosti vyvoláváno manažerskou nezkušeností a nejistotou nového postavení,
- vyžadování poslušnosti, které je nadřazováno souběžným požadavkům iniciativy a odpovědné autonomie ze strany podřízených,
- rigidnímu lpění na převzatém tradičním, taylorismem poznamenaném systému organizace výroby a s ním spjatých pracovních stereotypech,
- setrvávání na (obvykle mylném) předpokladu, že vlastní ambicióznost, soutěživost a frustrační tolerance je sdílena též většinou podřízených,
- setrvávání v představě, že aktuální nezájem podřízených o účast na řešení problémů pracoviště ospravedlňuje celkové (dle sociálně ekonomické zkušenosti stejně mylné) podceňování participace.

Tyto tendence ukazují, že rozpor mezi požadavky profesní reorientace a postupně se měnící mentalitou manažerů ještě zdaleka není překonán.

Manažerská mentalita produkuje též určité typy proklamovaného sebepojetí, zdůrazňujícího některé aspekty organizační nezbytnosti řídicích aktivit a označitelného jako specifická manažerská ideologie [Alvesson 1987]. K těmto jen velmi zhruba rozlišitelným typům patří u českých manažerů zjišťovaná argumentace:

- technokratická, legitimizující manažerskou dominanci potřebou efektivity, prosazování výkonových principů a racionálního hierarchického řádu,

- profesionální (v užším smyslu „manažerská“), legitimizující autoritu integrací zájmů na základě neutrálních funkčních imperativů, limitovaného osobního vlivu a vysoké sociální odpovědnosti,
- elitistická, operující „uměním vést“ jako kompetencí, která zajišťuje uspokojení potřeb osazenstva, harmonizuje vzniklé konflikty a zasluhuje tedy určitá privilegia.

Uvedené ideologie se zčásti překrývají s převažující orientací na kontrolu, kooperaci nebo řízení konfliktů [Laurent 1985]. Všechny vycházejí z weberovsko-mertonovského, ideálně typického předpokladu, že formalizovaná personální kategorizace a algoritmizovaná řídicí procedura zajišťují nejefektivnější, věcně neosobní a občansko-právně nestranný přístup k podřízeným. (Byrokratický model řízení se zde však poněkud prolíná s charismatickým.) Jako „impression management“ mohou sloužit sebestyilizaci [Giacalone, Rosenfeld 1991] staronového managementu nebo být naopak „třídně“ skrývány [Kellner, Heuberger 1991]. U nového domácího i zahraničního managementu je jim též společná – jinými autory v této paralele nepovšimnutá – příznačná podobnost argumentací historických kolonizátorů o nezbytnosti vnesení civilizačního řádu do nedisciplinovaného rozvojového prostředí.

Nároky na zvýšený výkon podřízených mohou být doprovázeny vlastní manažerskou laxností, způsobenou např. jinými podnikatelskými aktivitami a diskreditující je v očích osazenstva. Princip nestranného meritokratického posuzování pracovníků je narušován osobními preferencemi a emocionálně vyhraněnými situacemi. Světónázorová autostylizace (např. vypjatý antikomunismus těch, kteří v minulém režimu požívali neobvyklých výhod) může mít ve „zviditelněném“ postavení pouze účelovou funkci obrany. Proklamovaný příklon k určité politické nebo manažerské ideologii i převažující, s tímto příklonem spjatá mentalita se projevují v mnohdy konzistentních sociálně politických stanoviscích (např. v příslovečném požadavku vlády „tvrdé ruky“). Rétorika se však nemusí krýt s reálně pragmatickým chováním. To obvykle v podnicích vychází – stejně jako ve vysoké politice – ze stále nezbytnější kalkulace sociální únosnosti prováděných opatření.

Pro účely základní klasifikace sociálně politických postojů, zjišťovaných v podnicích, byla jako nejpříměřenější zvolena dichotomie „paternalismus-liberalismus“. I v této dimenzi je ale logika manažerských názorů narušována kontextuálními proměnnými podnikové situace a vzájemných vztahů sociálních partnerů [Vláčil 1994a]. Opakující se paternalistické volání po korektivních a podpůrných intervencích státu, zejména po centrálním vyrovnávání hospodářských podmínek jednotlivých podniků, ochraně před zahraniční konkurencí, podpoře exportu, státních dotací, půjčkách a garancích, je v rozporu se současně hlášenými liberalistickými principy meritokratismu, mezi- a vnitropodnikové konkurence, individualizovaných kontraktů, odměn a industriálních vztahů. Organizační paternalismus se v těchto stanoviscích znovu propojuje s etatismem, jinak stejnými respondenty v obecnosti a zásadně, z pozic liberalismu odmítaným. Kontradiktoričnost liberalistické rétoriky, požadující státní dirigismus, je zjišťována jinými výzkumy [Možný 1995].

V konkrétních empiricky zjišťovaných postojích manažerů k úloze odborů a státu lze nicméně ideálnětypicky rozlišit či modelově rekonstruovat spíše liberalistickou a spíše paternalistickou orientaci. Reakce na aktuální problémy, popř. autostylizace, větší narušují konzistentnost stanovisek, ukazují však základní typy argumentů, z nichž je možné vysuzovat i další chování manažerů v blízké budoucnosti. Pro liberalistickou ori-

entaci je např. příznačné vidění zdroje problémů a jejich řešení v nejbližším, osobně ovlivnitelném okolí (internal locus of control), pro paternalistickou naopak ve vzdálenějším a neovlivnitelném podnikovém prostředí (external locus). To je přirozeně spjata s tendencí připisovat (attribution) úspěch či nezdar kontrolovatelným nebo nekontrolovatelným, vnitřním nebo vnějším faktorům.

Podle názoru liberalisticky orientovaných manažerů se dosavadní sociální smír již dlouho neudrží a napětí ve společnosti poroste zejména v důsledku meritokratické polarizace pracovní síly. Jiní obdobně orientovaní manažeři naopak předpokládají zachování sociálního smíru s argumentací, že se jim právě v „jejich“ podnicích podaří donutit odbory k ústupkům. Část paternalisticky orientovaných manažerů zdůvodňuje neudržitelnost sociálního smíru chybnou sociální politikou státu, další část naopak spoléhá na jeho udržení v důsledku působení tripartity. Liberalističtí manažeři nepovažují z výše uvedených důvodů odbory za nezbytnou součást demokratické společnosti s přímým nebo nepřímým odkazem na thatcherismus, paternalističtí manažeři se k této otázce příznačně nevyjadřují. Dle prvních omezují odbory zejména konkurenceschopnost, dle druhých jsou prostě institucionálním zlem. Za potřebnou záruku pracovních a zaměstnaneckých práv je liberálové nepovažují vzhledem k preferenci individuálních smluv, paternalisté s odkazem na legislativní řešitelnost této otázky. O tom, že odbory neposkytují žádné výhody a není tedy důvod se v nich organizovat, je opět shodně přesvědčena část liberálů i paternalistů – první ovšem poukazují na možnost poskytování určitých výhod zaměstnavatelem, druzí státem. Další část obou skupin naproti tomu považuje výhody, poskytované odbory, za nadměrné a nepřiměřené „výdobytky socialismu“.

O tom, že odbory postupují vůči managementu a zaměstnavatelům málo razantně, je (narozdíl od dělníků) přesvědčena jen malá část liberalisticky orientovaných manažerů, postrádajících v podniku reprezentativního partnera. Většina liberálů a všichni paternalisté považují naopak požadavky odborů za maximalistické. Na tom, že odbory při současných pravomocech nemohou zaměstnancům dostatečně pomáhat, se rovněž shoduje jen malá část liberálů, zatímco všichni ostatní manažeři je považují za stále ještě velmi silné. Vnitroorganizační demokracii odmítají liberálové s argumentem narušení svobody podnikání a výkonového principu, paternalisté s argumentem narušení manažerské autority a pracovní disciplíny, většinou spojovaného s odkazem demokracie do mezí veřejného života. Participativní účast řadových pracovníků na řízení připouštějí jen někteří liberálové, prosazující týmovou práci, a paternalisté, ochotní vyslechnout názory podřízených, ale nikoli se jimi nutně řídit (Mitsprache). Odmítají ji jak liberálové se silnou sebedůvěrou, tak paternalisté se známým argumentem vlastní nenahraditelné kompetence (tabulka 1).

S tím, že rovné šance přístupu na trh má občanům zajišťovat stát, souhlasí, ve smyslu nastolení fair play, jak část liberalisticky orientovaných, tak, s poukazem na vlastní raison d'être právního státu, část paternalisticky orientovaných manažerů. Liberálové, kteří s tím nesouhlasí, očekávají spravedlivé, státní zásahy nahrazující působení neviditelné ruky trhu. Paternalisté v tomto smyslu odkazují na funkce rodiny a dalších institucí. Žádný rozpor mezi principy trhu a sociální spravedlnosti nespátřují ani liberálové, kteří je naopak ztotožňují, ani paternalisté, kteří jejich spojení vidí v zavedení sociálně tržního hospodářství. (Diskuse o něm je ovšem v důsledku rozporných světonázorových stanovisek značně konfušní.) S tím, že lidská práva zahrnují i sociální ochranu občana, liberálové stejně často souhlasí i nesouhlasí s dvojznačným argumen-

tem, že tak se má dít výlučně mimo podnikovou sféru. Paternalisté s tím souhlasí jako s další základní funkcí státu. Obdobně s požadavkem solidarity s ekonomicky slabšími spoluobčany liberálové souhlasí pro mimopodnikovou sféru nebo nesouhlasí s poukazem na odpovědnost každého za vlastní osud. Pro stoupence opačné orientace je solidarita naopak konstitutivní složkou paternalismu.

Korigování nadměrných tržních příjmů ze strany státu přirozeně zcela, ve smyslu friedmannovského neoliberalismu, odmítají takto orientovaní manažeři. Paternalisté je naopak připouštějí, zvláště pokud by se týkaly jiných subjektů podnikání. S tím, že stát má vytvářet jistoty proti hospodářským a sociálním rizikům, liberálové nesouhlasí s poukazem na samozřejmost podnikatelského rizika, paternalisté v tom naopak spatřují další základní funkci asistenčního státu. Liberálové připouštějí, že sociální spravedlnost je v rozporu s individuální svobodou podnikání. Jejich argumentem je, že taková spravedlnost je vlastně nespravedlivým omezením. Paternalisté naopak považují sociální spravedlnost za nutný institucionální rámec podnikání (tabulka 2).

Pouze v posledních třech stanoviscích se tedy liberalisticky a paternalisticky orientovaní manažeři diametrálně liší. Zásadní rozdílnost jejich ostatních argumentů i to, že se vyskytují opakovaně a s jistou tendencí k setrvalosti, však ukazuje na sociálně významnou názorovou diferenciaci této skupiny, podmiňující též rozdílné styly řízení, sociální klima, strategii a kulturu firmy apod. Ještě důležitější je, že zjištěné postoje manažerů jsou většinou protikladné mínění jejich sociálních partnerů – dělníků, odborových funkcionářů i státních úředníků. V blízké budoucnosti může tento fakt rozhodujícím způsobem ovlivňovat jejich dialog („dialog“), jejich vzájemné každodenní chování a institucionalizované i neinstitucionalizované vztahy.

Vnitropodnikové koalice a sociální partnerství

Na rozdíl od jiných srovnatelných zemí [Lungwitz, Preusche 1994] nebyl český management vystaven silné nedůvěře veřejnosti, včetně sociologů. U zahraničních odborníků se spíše než podezření z nepřekonatelné rigidity a nadměrného autoritářství objevily obavy z odborné „obsolescence“ [Shama 1993] v oblasti řízení lidských zdrojů a nedostatečné, pro „vězně minulosti“ [Osborn 1992] nesnadno osvojitelné orientace na trh a zákazníka. Více než noví vlastníci omezuje rozhodovací prostor strategického managementu nedostatek prostředků. Nynější chování manažerů, často vyjadřujících zklamání z nedostatečné racionality tržního prostředí, připomíná americkou reakci na „stagflaci“ 70. let.

Projevy rezignace manažerů jsou obdobou již dříve zjišťovaných [Vláčil 1994a, 1994b] postojů značné části řadových pracovníků. Pocit nejistoty, ohrožení či ztráty perspektiv zřejmě v některých případech začíná ovlivňovat vzájemné chování všech podnikových partnerů. Sociální percepce stávajících hospodářských problémů a kolektivní reinterpretace životních očekávání modifikuje hodnotově zakotvené představy o vertikální kooperaci. Může vyvolávat skepsi vůči probíhající transformaci („vlastně se nic nezměnilo“), vést k další krystalizaci a polarizaci politických stanovisek i k preferencím opozice či příklonu k autoritářským tendencím.

Nástup zahraničního managementu v joint ventures a podnicích vlastněných výhradně cizím kapitálem přinesl potřebné „know how“, ale zároveň učinil přebytečnými a v očích osazenstva zdiskreditoval ty členy českého vedení („loutky“), kteří na ně příliš pasivně a nepřizpůsobivě spoléhali. Oslabil pozice, perspektivy a očekávanou iniciativu dalších vedoucích, mnohdy ale také podpořil a v tandemech se zahraničními specialisty

využil jako znalce místních poměrů „staré struktury“. Znovu se objevují rozporné situace mocenského zadržování informací a „podkopávání“ vlastních pozic, nerovnoprávného postavení vůči zahraničním partnerům, připomínající bývalou podřízenost politickým funkcionářům, i vnitropodnikové koheze elit apod. Zahraniční management zracionalizoval organizaci práce, ale svým chováním často vyvolal nespokojenost a hostilitu osazenstva, vyplývající ovšem spíše ze zklamání než z xenofobie. Potvrdil tak poznatky o zásadním významu sociokulturně podmíněných diferencí ve vzájemné vzdálenosti mocenských pozic, snahách vyhnout se riziku a nejistotě, míře individualismu a schopnosti sebezprosažení a poměru rozhodnosti, výkonnosti, meziosobní konkurence k solidaritě, přátelským vztahům apod. [Hofstede 1991].

V našich podmínkách působí nejrozporněji vztah k moci a riziku [Mazálková 1994]. České části managementu umožňuje jak znovu se zbavovat odpovědnosti za nepopulární opatření tradičním odkazem na rozhodnutí „vyšších míst“, tak vytvářet obraz nepřítelů, ohrožujícího zaměstnance „zvenčí“ [Hradecká 1994], a vytvářet proti němu neformální koalice s osazenstvem. I v případech, kdy po vyjasnění zájmů mohou vznikat koalice managementu a osazenstva také proti českým vlastníkům, bude zřejmě hrát významnou roli vzájemná znalost zúčastněných skupin. Vliv sociální distance se samozřejmě projevuje i v ryze českých podnicích. Dělníci důvěřují více bližším než výše postaveným manažerům. Manažeři zřejmě i z tohoto sociálně psychologického důvodu dávají přednost jednání s odborovými funkcionáři podniku před uzavíráním vyšších kolektivních smluv s odborovými svazy. („Nebudeme hrát divadlo jen pro pány z dalekého bílého domu.“) Zejména v souvislosti s touto aktuální otázkou také dochází k další mobilizaci a polarizaci sociálně politických stanovisek.

Dle převažujícího názoru manažerů a dalších členů podnikatelských svazů se odboroví funkcionáři na podnicích chtějí při těchto jednáních profilovat vůči členské základně a zároveň zůstat dostatečně vstřícní vůči zaměstnavatelům. Tím je limitována i jejich podpora aparátu a politice nadřazených odborových svazů. Odmítnutí některých podnikatelských svazů v dohledné době o plošném rozšíření kolektivních dohod na celá odvětví vůbec vyjednávat nevyvolalo na podnicích výraznější sociální neklid. Opačné názory ze strany manažerů však upozorňují na výhody, které by takové dohody měly pro vyrovnání výrobních podmínek zaměstnavatelů a jejich ochranu před další radikalizací odborářských požadavků.

Ve vztazích k odborům je jejich potřebnost příznávána vzhledem k zajišťování sociálního smíru, řešení, popř. přenášení organizačních problémů nebo formování zájmových koalic vůči majiteli či zahraniční části managementu. Účelový pragmatismus přitom dosud převažuje nad tendencemi k sociálnímu partnerství. O nepotřebnosti odborů [Rutland 1994] je naproti tomu argumentováno buď vzhledem k jejich zpochybňovanému celospolečenskému významu instituce reprezentující zaměstnanecké zájmy („politický přežitek“), nebo vzhledem k zakoušené či jen předpokládané nekompetentnosti jejich zastoupení na podnikové úrovni. Nesouhlas s konkrétní politikou odborů je často spjat s averzí vůči vedení a aparátu jejich svazů.

Manažeři vystupují z odborových organizací („jsme již každý na jiném břehu“), ale zároveň jsou přesvědčeni, že podnikové odbory by jim v zájmu osazenstva měly pomáhat. Část z nich zastává názor, že odbory by měly působit „za branou podniku“ (především regionálně), téměř 40 % je však považuje za potřebného, transparentnost industriálních vztahů zajišťujícího partnera v podniku. V joint ventures a cizích firmách jsou tyto názory bezprostředně ovlivněny zvyklostmi zahraničního vlastníka a liší se po-

dle jeho vztahu k odborům v mateřské zemi. Neprátelský postoj manažerů k odborům se vyskytuje především ve velkých podnicích, jejichž odborové organizace ovlivňují veřejné mínění. Industriální vztahy se mohou zhoršovat též v důsledku kompetenčních či prestižních sporů, informací sdělovacích prostředků apod. [Vláčil 1994a]. Ve výjimečných případech ustavení podnikové rady zaměstnanců, působící paralelně s odborovou organizací, se odbory snaží získat podporu managementu a ten naopak je oslabit přímým kontaktem s osazenstvem.

Zájmové koalice českého managementu s osazenstvem proti zahraničnímu partnerovi i manažerů s odborovou organizací podniku proti odborovým svazům mohou mít dočasný charakter, ale mohou též představovat zárodek perspektivního trvalejšího sociálního partnerství. Taková hypotéza může být podložena i následujícími závěry: Sociálně politická orientace je většinou vyjadřována v konkrétních situacích, např. kolektivního vyjednávání. (Typy názorů či argumentů se nemusí krýt s osobnostními a profesními rysy nebo konzistentními vzory pracovního chování a politických preferencí.) Manažerské orientace jsou v zásadě symetrickým opakem paralelně zjišťovaných orientací výrobních dělníků [Hradecká 1995]. Jistá inkonzistence v liberalisticko-paternalistické dimenzi stanovisek jak manažerů, tak i dělníků, nemusí být nutně chápána jen jako schizoidní postsocialistické „rozdvojení osobnosti“. Může totiž prostě reflektovat nekonzistentní situaci a zároveň představovat zcela pragmatickou a pochopitelně eklektickou reakci na tuto situaci. (Sociálně psychologické teorie kognitivní disonance, balance a reintegrace postojů umožňují alespoň zčásti predikovat její postupné překonání.) Právě stávající, empiricky ověřovaná inkonzistence stanovisek v obou skupinách zkoumaných sociálních partnerů může však také – ve značně optimistickém pohledu do budoucnosti – prohlubovat obdobnou sociální percepci, zakládat společné způsoby hledání oboustranně přijatelných kompromisů, upevňovat dosavadní sociální smír a směřovat k zmíněnému partnerství. Přinejmenším může ale také sloužit jako jedno z vysvětlení nynější sociální „odolnosti“ českého průmyslu, sledované zahraničními odborníky s překvapením i skepsí. Hlubší zájmové i hodnotové základy partnerských koalic, včetně např. změn sociálních zdrojů meziskupinového konsensu, sociální konstrukce sdílených relevantních motivů a rozhodovacích struktur apod., jsou též předmětem dalšího výzkumu.

Tabulka 1. Názory manažerů na odbory

ODBORY		LIBERAL	PATERNAL
Ek. brzda	ano	konkurence	inst. zlo
Prvek dem.	ne	Thatcher	
Prac. práva	ne	ind. kontrakty	legislativa
Žádné výhody	ano	zaměstnavatel	stát
	ne	„výdobytky“	„výdobytky“
Malá razantnost	ano	není partner	
	ne	max. požadavky	max. požadavky
Bezmocnost	ano	norm. přání	
	ne	příliš silné	příliš silné
Org. dem.	ne	podnikání	disciplína
Participace	ano	tým	Mitsprache
	ne	sebedůvěra	kompetence
Smír neudržitelný	ano	polarizace	státní politika
	ne	ústup odborů	tripartita

Tabulka 2. Názory manažerů na stát

STÁT		LIBERAL	PATERNAL
Korekce	ano		jiných sub.
	ne	Friedmann	
Šance	ano	fair play	etatismus
	ne	trh	rodina
Jistoty	ano		st. asistence
	ne	riziko	
Trh vs. sprav.	ne	tržní hosp.	soc. tržní hosp.
Soc. práva	ano	mimo podnik	
Sprav. vs. podnikání	ano	nesprav. limit	
	ne		inst. rámec
Solidarita	ano	mimo podnik	paternalismus
	ne	ind. úspěch	

JAN VLÁČIL absolvoval filozofii, psychologii a sociologii na FF UK a studijní pobyty na univerzitách v Heidelbergu, Hamburgu, Brémách, Miláně a Mnichově. Od roku 1967 pracuje v Sociologickém ústavu (ÚFS) AV. Zabývá se problematikou práce, organizace, řízení a industriálních vztahů. K hlavním publikacím patří v této souvislosti stati v Sociologickém časopise a kapitoly v knihách *Sociologia del Lavoro* (Milano 1994) a *Industrielle Beziehungen in Ost und West* (München 1995).

Literatura

- Alvesson, M. 1987. *Organization Theory and Technocratic Consciousness: Rationality, Ideology and Quality of Work*. New York: De Gruyter.
- Child, J., B. Partridge 1982. *Lost Managers. Supervisors in Industry and Society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ganter, H. D., G. Schienstock (Hg.) 1993. *Management aus soziologischer Sicht*. Wiesbaden: Gabler.

- Eberwein, W., J. Tholen 1990. *Managermentalität. Industrielle Unternehmensleitung als Beruf und Politik*. Frankfurt/M.: Campus.
- Giacalone, R. A., P. Rosenfeld 1991. *Applied Impression Management. How Image-Making Affects Managerial Decisions*. London: Sage.
- Hentze, J., K. Lindert, 1992. *Manager im Vergleich. Daten aus Deutschland und Osteuropa*. Stuttgart: Haupt.
- Heuberger, F. W. 1994. *On the Social Construction and Formation of a New Business Class. Research Project*. Nepublikováno.
- Hofstede, G. 1991. *Cultures and Organizations – Software of the Mind*. London: McGraw-Hill.
- Hradecká, I. 1994. „Specific Features of Czech Privatized Enterprises with Foreign Capital Participation.“ In *Large-Scale Privatization: Social Conflict and Consensus*, ed. J. Vláčil, I. Hradecká, I. Mazálková. Working Papers 8. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Hradecká, I. 1995. „Výrobní dělníci, industriální vztahy a sociální politika: Základní orientace a postoje.“ *Sociologický časopis* 31: 485-499.
- Jermier, J., D. Knights, W. Nord (ed.) 1994. *Resistance and Power in Organizations*. London: Routledge.
- Kellner, H., F. W. Heuberger 1991. *The Hidden Technocrats. The New Class and New Capitalism*. Plymouth: Transaction Publishers.
- Laurent, A. 1985. *The Cultural Diversity of Western Conceptions of Management*. London: Blackwell.
- Lungwitz, R., E. Preusche 1994. „Mängelwesen und Diktator? Ostdeutsche Industriemanager als Akteure betrieblicher Transformationsprozesse.“ *Industrielle Beziehungen* 1: 219-238.
- Mazálková, I. 1994. „Role managementu při formování pracovních vztahů v privatizovaných podnicích.“ *Sociologický časopis* 30: 361-372.
- Možný, I. 1994. „Šance pro normální společnost – autonomní sebevědomí a étos služby ve správě i v politice.“ *Lidové noviny* 17. 11.
- Možný, I. et al. 1995. *Social Consequences of a Change in Ownership*. Brno: Spisy Masarykovy Univerzity 306.
- Myritz, R. (Hg.) 1992. *Manager in Ostdeutschland*. Köln: Deutscher Instituts – Verlag.
- Osborn, L. 1992. „The CzechMate Project: A Report and Recommendations Relevant to the State of Art and Science of Marketing in the Czech and Slovak Federal Republics.“ American Marketing Association.
- Preusche, E. 1993. *Ostdeutsches Management im betrieblichen Transformationsprozess*. Chemnitz: WISOC.
- Rutland, P. 1994. *Thatcherism, Czech Style: Transition to Capitalism in the Czech Republic*. Telos.
- Shama, A. 1993. „Management under Fire: The Transformation of Managers in the Soviet Union and Eastern Europe.“ *Academy of Management Executive* 1.
- Tuček, M. 1995. „Zpráva o stavu elit v České republice v roce 1994. Přehled výsledků národní části šetření Sociální stratifikace ve východní Evropě po roce 1989.“ Nepublikováno.
- Vláčil, J. 1994a. „Zaměstnanci, management, odbory: Industriální vztahy v privatizovaných podnicích.“ *Sociologický časopis* 30: 344-360.
- Vláčil, J. 1994b. „Social Conflicts and Industrial Relations in the Privatized Czech Enterprises.“ In *Large-Scale Privatization: Social Conflict and Consensus*. Working Papers 8. Praha: Sociologický ústav AV ČR.

- Vláčil, J. 1995. „Několik informací o realizaci projektu a metodologických zkušenostech z kvalitativního výzkumu podniků.“ In *Industriální vztahy a sociálně politické orientace českých dělníků a manažerů*. Working Papers 6. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Wartenberg, T. E. 1990. *The Forms of Power: From Domination to Transformation*. Philadelphia: Temple University Press.

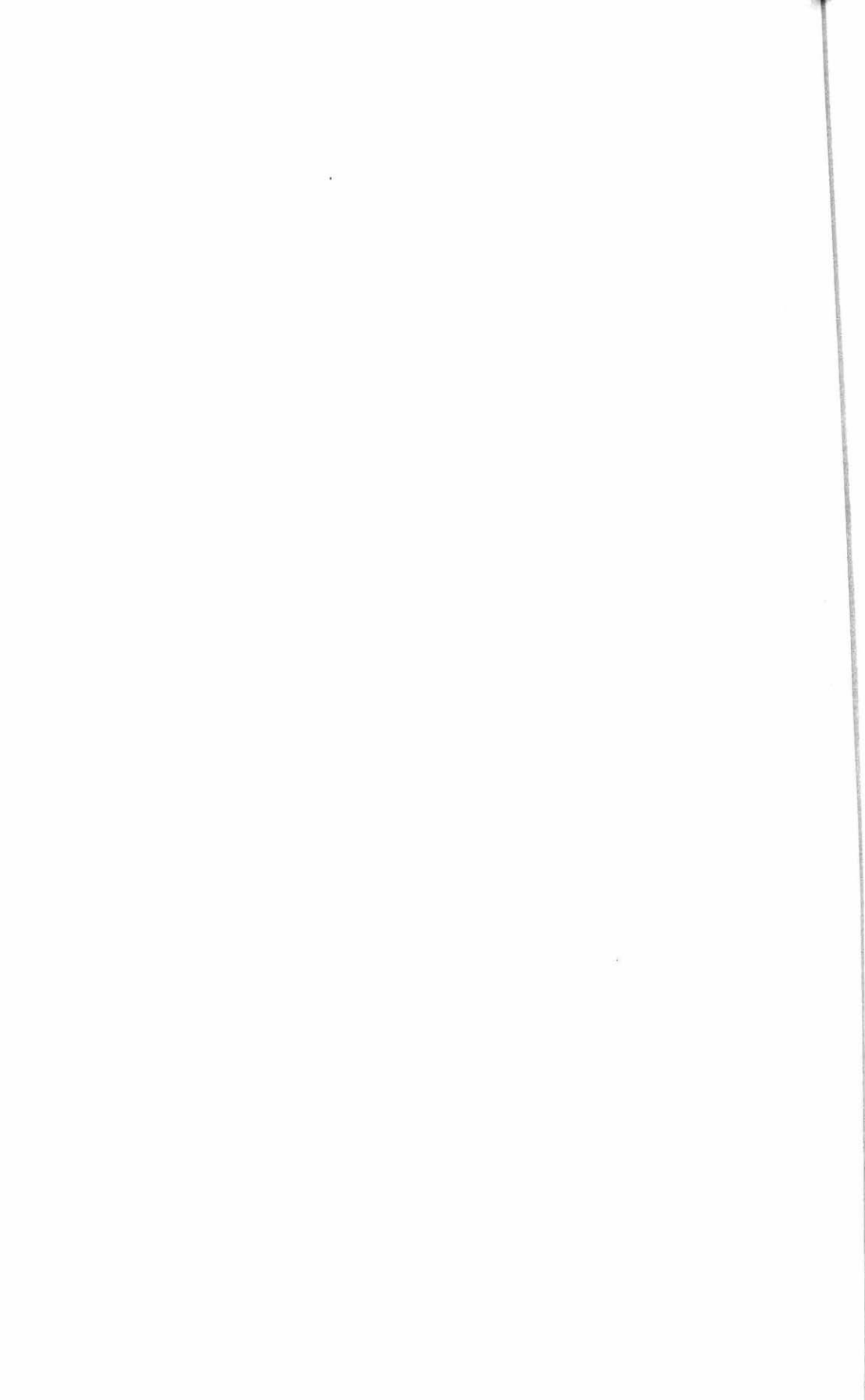
Summary

Changes in the position and recruitment methods of the new or so-called „old-new“ Czech managers have also led to changes in their professional and socio-political orientation. Instead of being secondary „nomenclatura cadres“ the managers are becoming self-leading experts, co-owners of enterprises and members of entrepreneur lobbying associations. As representatives of the new economic elite or business class, they form a relatively independent, (and, from the point of view of the development of democracy), necessary social power.

In a situation where coinciding demands arising from the systemic transformation and the enterprises' survival during the economic recession, managerial reactions to the turbulent environment prevailed over the intraorganizational problem solutions. The consistent restructuring, securing of necessary qualified human resources as well as the prospective production and marketing strategy were and in many cases have, up till now, been underestimated. New claims require a reorientation toward conceptual creativity, the assumption of entrepreneurial responsibility, flexibility, meritocracy, the delegation of power, participative decision-making, nonauthoritative conflict-solution and so on.

Managerial mentality, „ideology“, self-styling and rhetoric occur in either liberalistic or paternalistic and etatistic value orientations. The socio-political argumentation adopted by managers is mostly symmetrically opposed to the parallel investigated workers' attitudes and may strongly influence their mutual behavior, vertical cooperation, industrial relations, economic achievements as well as the social climate of enterprises and, indeed, society as a whole in the near future.

Managers criticize the politics of the Trade Unions, but regard their enterprise officials mostly as necessary, although unfortunately not always sufficiently competent representatives of the staff. The arrival of foreign capital and management have disclosed the socio-cultural differences in relations toward power and risk. Changing social reflections and distances has led to the emergence of diverse intraorganizational coalitions among the Czech managers, TUs officials and workers, which could form the germ of a future social partnership.

Privatizace v zemědělství a obnova venkova¹⁾

HELENA HUDEČKOVÁ²⁾

Česká zemědělská univerzita, Praha

Privatization in Agriculture and Rural Regeneration

Abstract: The concept of sustainable development includes the new paradigm of how to perceive the rural world in its divergence and convergence with the urban world. The Central and Eastern European countries reveal another dimension – the intervention of the collectivistic model of organizing society into rural development. The process of collectivization in the Czech Republic accelerated the industrialization, while rather slowing down the urbanization in the countryside. The village was drawn closer to the town through the industrialization of the economy and the democratization of culture. However, the all-encompassing centralization made the countryside almost entirely dependent on towns. Today the question emerges – does the politically proclaimed and economically implemented liberalization provide the countryside with the possibility of regeneration? The contemporary transformation of the countryside indicates the prevalence of differential processes – one part of rural settlements is threatened with extinction, another part will join the global homogenization process, although this means forfeiting rurality. Therefore the question concerning the possibility of saving the rural community in a viable modern form should be posed. The contemporary political and economic climate in the Czech Republic, however, does not favour this third alternative.

Sociologický časopis, 1995, Vol. 31 (No. 4: 449-462)

Úvod

Myšlenky a hypotézy o možnostech renesance rurálního prostoru v urbanizované společnosti druhé poloviny 20. století patří k hlavním tématům soudobé sociologie venkova. Zejména pak v evropských zemích s bohatou tradicí rolnické kultury v kultuře národní je toto téma považováno za součást základní sociologické otázky soudobé civilizace. Například H. Lefébvre v roce 1949 uvažuje o tom, že „jestli je pravda, že se rolnické společenství může obrodit ve smyslu, jak to vyžadují podmínky moderního života, nic není zajímavější než tato renaissance...“ [in Kayser 1990]. Lze pokračovat mnoha dalšími doklady svědčícími o snaze zachovat a obnovit „ruralitu“ v životaschopné podobě v moderním světě a najít její nový smysl. Shrnující dílo B. Kaysera „La renaissance rurale“ (Rurální renaissance) přináší v roce 1990 hypotézu o slábnutí tendence opouštění venkova ve prospěch jeho znovuzískávání, provázeného ovšem rekonpozicí rurálního společenství. Objektem detailních studií musí být procesy diverzity a diferenciacce evropského rolnictva, jeho stratifikace a evoluce nezemědělských aktivit na venkově. Tyto procesy mají své odrazy v restrukturaaci sociálních skupin na venkově, v každodenním životě venkovanů a ve venkovské kultuře.

¹⁾ Téma článku představuje malý výsek práce na projektu „Agrární změny v kontextu obnovy a rozvoje venkova“ řešeného v letech 1992-1994 s podporou Středoevropské univerzity (CEU číslo smlouvy 853/91).

²⁾ Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Helena Hudečková, CSc., katedra humanitních věd, Česká zemědělská univerzita, Kamýcká 129, 165 21 Praha 6 – Suchbátka.

Kontext a cíl

Pro sledování „rurality“ již nelze vystačit s dřívějšími paradigmaty dichotomie či kontinua město-venkov. Nové vymezení pojmu „ruralita“ jako kostry pro sledování a analýzu vývoje a stavu venkovské společnosti nutně obsahuje jednak rozdíly mezi městem a venkovem v aspektech demograficko-geografických a sociálně kulturních, a jednak fenomén opačný, spojující město a venkov, jehož jádro tkví v moderní komunikaci. Její snadnost významně ovlivňuje vývoj uzavřené venkovské komunity k typu otevřené společnosti zachovávající si jistá specifika.¹

Sociální změna, probíhající ve střední a východní Evropě bezesporu zasahuje venkov neméně silně jako město. Potíž jejího sledování spočívá v tom, že nové paradigma o sledování rurálního světa v divergenci i konvergenci se světem urbánním (již samo o sobě složité) obsahuje v teritoriu bývalých socialistických zemí další dimenzi. Je jí intervence kolektivistického modelu organizace společnosti do vývoje rurálního světa.

Lze vyjít z toho, že ve své české podobě kolektivizační proces akceleroval industrializaci, zatímco urbanizaci spíše brzdil. Kolektivizace a kolektivismus (jako proces a jeho odraz v systému organizace společnosti) ve svých zamýšlených důsledcích přiblížily venkov městu zejména prostřednictvím industrializace venkovské ekonomiky a demokratizace kultury. Svými nezamýšlenými důsledky, souvisejícími především s centralizací politického, ekonomického i kulturního života, toto přiblížení neznamenalo, že by se venkov stal relativně silnějším partnerem města ve „společenské soutěži moderní epochy“. Naopak, venkov se stal na městu téměř stoprocentně závislým. Odtud pak vyvěrá základní sociologická otázka rurálního světa pro Českou republiku (ČR) – dává politicky proklamovaná a ekonomicky prosazovaná liberalizace venkovu šanci k jeho renesanci?

Analýza této otázky vyžaduje dlouhodobou a soustředěnou práci skupiny sociologů, politologů, ekonomů, urbanistů, etnologů, historiků případně dalších. Zde si stanovíme mnohem skromnější cíl – upozornit na některá úskalí politického a ekonomického kontextu sociální změny ve venkovském prostoru v ČR. Za úskalí budou považovány akty, které se odehrávají v procesu privatizace a restrukturalizace zemědělství a spíše nekorespondují s výše naznačenými úvahami o potřebě obnovy venkova jako

¹) Pojmy „rurální“ a „venkovský“ se paralelně používají v mnoha encyklopediích. Většinou se jejich definice odvíjejí od vztahu k městu, nezahrnují jen zemědělství a čím dál tím více se v nich objevují faktory nových funkcí – nezemědělské aktivity v ekonomické oblasti, nezbytnost ekologické rovnováhy, odpočinek a rekreace. Není však vytvořeno obecně přijaté nové pojetí. V platnosti zůstává, že venkov je zvláštním sektorem společnosti. Je to soubor míst obsahujících takové konstitutivní prvky sociální dynamiky, které dovolují originálním způsobem analyzovat venkovskou společnost. Za redukovanou a empirii podřízenou definici lze považovat: „Ekonomický a sociální systém integruje město a venkov a pro charakteristiku rurálního je typické, že venkov není řídicím prvkem v organizaci společnosti. Rurální prostor představuje jedinečný způsob užití prostoru a sociálního života – je typický nízkou hustotou obyvatel, zástavby (která je diskontinuitní) a převahou přírodních porostů; dominuje agro-leso-pastevní užití prostoru; způsob života obyvatel je charakteristický příslušností k malým komunitám a jedinečnými vztahy k prostoru; je vytvořena specifická identita a reprezentace prostřednictvím rolnické kultury.“ [Podle Kayser 1990: 11-13, upraveno].

sociálního prostoru, tedy jako místa k životu, čím dál tím více zdůrazňujícího funkce ekologické a sociální před funkcí zemědělské produkce.²

Byla položena základní otázka rurální sociologie v období přechodu české společnosti, která zahrnuje i nový model zemědělství. Potom byl stanoven cíl tohoto příspěvku. Konkrétně lze vymezit následující otázky:

- Jaké hlavní tendence ve vývoji zemědělství podporuje vytvářené obecné politické a ekonomické klima v ČR?
- Jaké hlavní problémy v oblasti sociálních vztahů vznikají v zemědělství v souvislosti s privatizací zemědělského majetku a restrukturalizací forem podnikání?
- Ohlížíme se více do minulosti, spíše myslíme na budoucnost, anebo dokonce nebereme čas v úvahu při vytváření scénáře sociální změny v českém zemědělství?

Položené otázky naznačují potřebu respektovat historický přístup k tématu, pokusit se definovat soudobou společenskou situaci a postavení zemědělství v ní, dokreslit ji výsledky vlastního případového pozorování změny sociálních vztahů v zemědělství a na základě toho uvažovat o stavu a vývoji s upozorněním na zmíněná úskalí.

Přístup k řešení

Záměrem řešení projektu „Agrární změny v kontextu obnovy a rozvoje venkova“ je dospět k hypotetickým úvahám o variantní budoucnosti českého venkova na základě analýzy mechanismů jeho vývoje a současné změny v několika lokálních případech konfrontovaných v širším kontextu.

Přístup k řešení projektu je empirický, neboť teoreticky zaměřené práce o průběhu sociální změny v teritoriu střední a východní Evropy se teprve vytvářejí. Teoretickou oporou jsou aplikace dílčích sociologických teorií na toto teritorium, jejichž jádrem je vždy vývoj od tradiční k moderní společnosti. Použité metody a techniky řešení projektu mají v naprosté většině kvalitativní charakter a dělí se do dvou hlavních skupin podle objektu sledování. Na obecné úrovni širšího historického a soudobého kontextu agrární změny jsou využívány odborné práce, konzultace a studium soudobé změny prostřednictvím dokumentů (legislativa, dokumenty sdělovacích prostředků, materiály decizní sféry aj). Druhou úroveň řešení je promítnutí obecné situace, vznikající na základě přijatých politických a ekonomických rozhodnutí, do lokálního prostoru. Přitom je použita monografická metoda studia venkovských lokalit vybraných podle zvoleného hospodářsko-geograficko-demografického hlediska. Vybrané lokality slouží jako určité typy ze široké

² O těchto úskalích sociolog uvažuje v prostoru vymezeném dvěma extrémními perspektivami. Tu reálnější (ale z hlediska cílů lidského žití bychom ji asi mohli nazvat *pesimistickou*) představuje další degradace a skutečné ohrožení sociokulturní identity venkova. Je spojena s pokračováním produktivistické orientace na bázi zespoličenšťování a centralizace zemědělství, marginalizace rolnictva a vytráčení místní venkovské kultury, to vše vedeno principem ziskovosti. K ní alternativní perspektivu bychom označili jako *optimistickou*. Předpokládá renesanci sociokulturní identity venkova, vesnice a rolnictva a je spíše idealistická. Přesto ji signalizuje společenský pohyb zformovaný do různých hnutí vymykajících se vládnoucí hodnotě zisku. Pro její rozšíření je předpokladem změna v hodnotové orientaci společnosti. Dosavadní síla první ze jmenovaných perspektiv nedovoluje tuto druhou kvalifikovat jako program širšího dosahu. Výsledným vektorem působení těchto protichůdně definovaných tendencí v existujícím společenském poli bude vývoj českého venkova vzniklý ze střetu tzv. *pesimistické* a *optimistické* varianty.

variety českých a moravských vesnic. S ohledem na dobu řešení projektu a omezenou personální kapacitu nemohlo zdaleka jít o reprezentativní výběr vesnic jak co do počtu, tak co do možných variant (typů) podle kriteriálních hledisek (viz tabulku 1). Při monografickém studiu obcí bylo kombinováno pozorování, dotazování a studium místních dokumentů (všechny shromážděné a zpracované údaje jsou uloženy na katedře humanitních věd ČZU v Praze).

Vztah mezi širším kontextem a jeho projevem v lokálním měřítku vyjadřuje vztah obecného (globálního) a zvláštního (lokálního), zaměření na obecné a zvláštní představuje také vztah mezi preskripcí a deskripcí změny, vztah mezi proklamovanou teorií a jejími praktickými dopady.

Tento metodologický přístup považuji za adekvátní výzkumu zvoleného tématu v jeho počáteční fázi – odhalování. Vzhledem k tomu nebylo použito vyšší míry standardizace ve výzkumných technikách.³ Zpráva o řešení projektu, jakož i tento článek, má spíše esejistický charakter založený především na přímém pozorování probíhajících změn ve vybraných lokálních společnostech a na výměně vlastních zkušeností se zkušenostmi těch, kteří věnují svou odbornou pozornost stejným tématům.

Historické dědictví českého venkova

Analýza strukturálního a sociokulturního vývoje nasvědčuje tomu, že v období do druhé světové války se český venkov výrazně modernizoval. Hustá sídelní síť a ekonomická vyspělost českých zemí podporovaly industrializaci. Modernizace se mj. projevila poměrně vysokou prostorovou a profesní mobilitou venkovského obyvatelstva (která tlumila zemědělskou přezaměstnanost), růstem jeho kulturního potenciálu a bohatým sduřováním na poli hospodářském, sociálně politickém a kulturním. Prostřednictvím toho překonávala vesnice svou izolaci a tradiční hodnotové orientace rolnické kultury se pozvolna měnily. Sociální změnu lze souhrnně vyjádřit: *česká vesnice se pod vlivem modernizačního procesu z poměrně svébytného (co se týče vytváření a spotřeby materiálních a duchovních statků) a homogenního „mikrokosmu“ v poměrně heterogenním „makrokosmu“ národní společnosti přetvářela do více heterogenního „mikrokosmu“ v homogenizujícím se „makrokosmu“ národní společnosti.*

V druhé polovině 20. století se tato „fáze přirozené modernizace, urbanizace a industrializace“ (řečeno podle K. Gally) střetla se změnou organizace společnosti. Individualistickou orientaci vystřídala orientace socialisticky kolektivistická, typická centralisticky plánovitým řízením téměř všech sfér života, nerespektováním pravidel tržního hospodářství, zamítáním individuálního vlastnictví a politickým prosazováním sociálního blahobytu.

Změna v zemědělství ve své první fázi – kolektivizační (50. léta) – významně narušila způsob života rolnictva a identitu venkova se základem v rolnické kultuře. Jako její hlavní sociální dopady lze jmenovat:

– odpoutání rolníka od půdy a v důsledku toho změna ve vztazích k prostoru pozbytím vlastnického citu k půdě;

³ V každé z vesnic proběhly rozhovory s klíčovými osobami (10-20 rozhovorů) a dotazníkové šetření zemědělského obyvatelstva zaměřené na probíhající agrární změny (počty respondentů: Lštění 15, Studnice 28, Dešenice 46, Horní Pěna 41, Ovčáry 38, Chodov 29, Blatnice 80, tj. v rozmezí 50-85 % ze zemědělského obyvatelstva ve vesnici).

- změna univerzální práce rolníka (včetně rozhodování) na specializované (kvalifikované či nekvalifikované) zemědělské profesi;
- zrušení původního smyslu zemědělského družstevnictví;
- změna rolnické rodiny francouzsko-anglického typu na heterogenní smíšenou rodinu;
- zvýšená prostorová a profesní mobilita (emigrace z venkova a ze zemědělství) provázená poklesem zemědělské populace ke kritickému bodu.

Ve své druhé fázi – velkovýrobně koncentrační (70. léta) – jmenovaná hlavní tendence sociální změny v zemědělství pokračovala a je důležité upozornit na typické projevy:

- většina malých venkovských sídel (do 100 obyvatel) pozbyla funkce zemědělské výroby (kromě doplňkové domácnostní výroby) a ztratila pracovní příležitosti;
- rostla neefektivnost zemědělských investic a neekologické hospodaření;
- obměna generace zemědělců dovršila změnu obrazu zemědělské práce v profesní a kvalifikační struktuře zemědělců;
- relativním vyrovnáním sociálního statusu zemědělců s průmyslovými dělníky stouply mobilitní šance a sociální prestiž zemědělců, jejich sociálně ekonomické postavení se nebyvale upevnilo;
- v důsledku zvýšené atraktivity zemědělského povolání ve spojení s relativně příznivými životními podmínkami na venkově se opět objevila zemědělská přezaměstnanost.

Konfrontujeme-li výsledek sociální změny, kterou v zemědělství ovlivnila kolektivizace společnosti s Kayserovým vymezením „rurálního světa“, nutno konstatovat, že český venkov si charakteristiky „rurality“ zachoval v aspektech geograficko-demografického vymezení, a pokud jde o sociokulturní část charakteristiky, zachovala se jen slabá rezidua. Souhrnně lze vyjádřit, že *kolektivizací narušený základ rolnické kultury usnadnil průnik modernizačním tendencím ve smyslu tendence globalizační. Homogenizace venkovského společenství do národní společnosti (a globální společnosti) pokročila tím více, že kolektivizace svou ideologií jednotnosti potlačovala regionalizační aktivity, iniciativy, příp. hnutí, které by vyvěraly z místní identity a zároveň by ji zpětně upevňovaly. A heterogenní „mikrokosmos“ venkovské komunity byl omilán nabídkou libivých prvků městské kultury – konzumentstvím, volným časem a pohodlím.*⁴

Současné politické a ekonomické prostředí – definice obecné situace

Privatizace zemědělského majetku a restrukturalizace modelu zemědělského hospodaření jsou zářímovány politickým a ekonomickým prostředím, vytvářeným v ČR od roku 1990. Ze vzniklých sedmi zemědělsky a venkovsky orientovaných politických stran se na politické scéně po roce 1992 udržela jen původní Zemědělská strana, která se stala vlivnou součástí Liberálně sociální unie (LSU). Vzhledem ke značně změněné sociální struktuře venkova, k naprosto jiné podobě vlastnických poměrů v zemědělství (ve srovnání s předválečným obdobím), a také vzhledem k dnešní zřetelné politické polarizaci

⁴ Zkoumáme-li kontinuitu/diskontinuitu vývoje českého venkova, lze těžko odlišit urbánní vlivy od vlivů kolektivizačních. V zásadě můžeme předpokládat větší podobnost než rozdílnost v působení obou vlivů ve směru globalizační tendence. Bylo by možné uvést nejvýraznější projevy obou sledovaných procesů a nejméně dva rozdílné typy jejich stejnosměrného působení na českou venkovskou společnost – podobnost se zpomalením a podobnost se zrychlením určité díle sociální změny. V tomto článku se tím však nelze podrobněji zabývat.

zemědělské populace nelze předpokládat možnost působení silné stavovské strany hájící zájmy zemědělců jako sociální skupiny.

Ve svých volebních programech věnovaly více pozornosti zemědělské politice kromě LSU ještě Československá strana sociálně demokratická (ČSSD) a Komunistická strana Čech a Moravy (KSČM), které tvoří reprezentanty opozice, ze stran vládní koalice to byly Občanská demokratická strana (ODS) a Křesťansko demokratická unie-Československá strana lidová (KDU-ČSL). Na postojích, zaujímaných k novelám základního legislativního rámce privatizace v zemědělství, lze pozorovat neustálé tříbení názorů stran na tento velmi rozsáhlý a politicky křehký proces.

Spektrum názorů politických stran na řešení agrární otázky je velmi široké. Neoliberalistický postoj ODS udílí zemědělství jen nepatrné specifikum a spíše je považuje za jedno z průmyslových odvětví. Tento na soudobé politické scéně převládající proud tlumí koaliční KDU-ČSL svým postojem sociálně tržního hospodářství opřeného o křesťanský solidarismus, soukromé vlastnictví a minimální státní intervence. KDU-ČSL v čele s ministrem zemědělství prosazuje trvale udržitelné zemědělství, přičemž zdůrazňuje regionální a sociální aspekty v zemědělské politice. Levicově zaměřené strany inklinují k tržnímu sociálnímu (či ekosociálnímu) hospodářství s různými modifikacemi a se zrovnoprávněním všech forem zemědělského hospodaření. Požadují výraznou ochrannou politiku pro zemědělství a zemědělce. Ve střetu rozdílných koncepcí se tedy utvářela zemědělská politika pro léta 1991-1993. Dodnes se na úrovni ekonomických ministrů vlády diskutuje o specifikách zemědělství vzhledem ke zvláštnostem či jen úpravě obecně platných nástrojů národohospodářské politiky pro zemědělství.

Čtyři zvláštní a trvalé aspekty zemědělského podnikání (rizikovost daná biologickou podstatou, plošná atomizace podnikatelské struktury, producentství výlučné suroviny, výrazné vztahy k přírodním zdrojům, krajíně a venkovskému prostředí – součástí národního bohatství [Doucha 1993]) se nedaří zohlednit v nástrojích k provádění zemědělské politiky. A tak se mezi zemědělci hospodařícími v jakékoli formě nejčastěji setkáme s názorem, že zemědělská politika vlastně neexistuje.

Obecné společenské podmínky (výkonnost celého národního hospodářství, jistá ztráta společenského prestiže zemědělství a ztráta většiny jeho bývalých preferencí), legislativa vytvářená pod přílišným politickým vlivem a makroekonomické podmínky (zejména cenové relace na agrárním trhu a vývoj fiskálních vztahů mezi zemědělstvím a státem), to jsou podle Douchy [Doucha 1993] základní parametry prostředí, které orientují naše zemědělství ke sledování především produkční účinnosti.

V období 1989-1993 poklesl podíl zemědělství na hrubém domácím produktu, ale je stále vysoký (do 5 % oproti do 3,5 % ve většině vyspělých zemí). Zaměstnanost poklesla z 9,4 % na 6,4 % a tento podíl se blíží zemědělské zaměstnanosti ve vyspělých zemích. Velmi nepříznivým ukazatelem je propad v investicích ve sledovaném období o 70 %, což vede k nedostatečně zajištěným podmínkám v reprodukci základních fondů. Tento propad je neúměrně vysoký v relaci k očekávanému zmenšování sektoru a nepříznivý z hlediska jeho restrukturalizace. Růst produktivity práce (o 11 %) a pokles investiční náročnosti na tržní produkci (o 57 %) nelze vzhledem k výše uvedenému hodnotit jednoznačně kladně.

Zemědělství není atraktivní pro zahraniční investory (jak pro nákup akcií a cenových papírů, tak pro přímé úvěry) a je také jedním z mála odvětví, kde trvale klesá objem tuzemských úvěrů.

Pokud by nebyla přijata další opatření a pokud nebude možné rozšiřovat domácí, příp. zahraniční trhy, povede dosavadní zemědělská politika ke značnému uvolňování lidských a kapitálových zdrojů ze zemědělství, k opouštění výroby a půdy v méně příznivých podmínkách.

V transformaci zemědělství hraje důležitou roli i odezva všech zúčastněných subjektů na obecné podmínky v dnešní situaci, typické nízkou úrovní a výkonností státní správy. Rozhodně není žádným objevem, že adaptace venkovanů a zvláště zemědělců je pomalejší a řada těch aktivních, s vyšším kulturním kapitálem volí v nepříznivém prostředí odchod ze zemědělství, případně i z venkova. Reprezentanti bývalého managementu v transformovaných zemědělských podnicích mají díky svému zakotvení ve formální sociální síti více šanci než vznikající rodinné farmy. Tento handicap se noví farmáři snaží vyrovnat velkým entuziasmem a vysokým pracovním nasazením při ustavování farem, velmi často bez odpovídající podnikatelské odměny. Poradenské a informační služby, tolik potřebné pro orientaci v nejasném a nestabilním prostředí, jsou nedostatečné, resp. drahé. A většina dosud nezprivatizovaných, ale rovněž tak i privatizovaných dodavatelů a odběratelů má nízkou podnikatelskou kulturu a orientuje se více na krátkodobé zisky.

Analýza působení faktorů obecného společenského prostředí i reakce zemědělců na ně pak vede odborníky k tvrzení [Doucha 1993, Pražan 1993], že ačkoli se zemědělská politika propracováním svých mechanismů a institucionálním zabezpečením svých nástrojů stále zdokonaluje, nedaří se zrychlovat prosazování jejích základních záměrů. Ve svých dopadech bude tudíž pokračovat dosavadní orientace zemědělství, avšak projeví se s větší ekonomickou tvrdostí u hospodařících subjektů.

Privatizace zemědělství – základ změny sociálních vztahů

Historické dědictví silně narušených sociokulturních aspektů „rurality“, nelítostné politické a ekonomické prostředí vůči zemědělství v současnosti a společenské prostředí typické nepevným řádem sociálního jednání a jeho kontroly – to jsou základní faktory vstupující do hry o přeměnu sociálních vztahů v zemědělství zahájené jeho privatizací.

Bezpochyby se uskutečňuje majetkoprávní transformace zemědělství, stanovená jako první z cílů krátkodobě zaměřené zemědělské politiky. Obnovila se vlastnická práva k půdě a ostatnímu zemědělskému majetku prostřednictvím restitucí, transformace zemědělských družstev a privatizace státních statků. Přes řadu potíží vyvolaných zejména upřednostňováním restitucí před dalšími možnými způsoby znovuosvojení zemědělského majetku se v krátkém čase podstatně změnila podnikatelská struktura v zemědělství.

Jen částečně se začíná potvrzovat hypotéza, že náprava vlastnických vztahů včetně vlastnického citu k půdě zásadním způsobem ovlivní výsledky hospodaření. V nepříznivém makroekonomickém prostředí je vykazována vysoká ztrátovost výroby (1581 Kč na 1 ha zem. půdy). Analytické údaje však nasvědčují tomu, že v odumírajícím státním sektoru je ztráta desetinásobkem ztráty v ostatních formách hospodaření. Se ztrátou se většinou hospodáří v jakékoli formě zemědělského hospodaření v každé výrobní oblasti. Hospodaření na půdě se však realizuje především způsobem pronájmu půdy. U podnikatelských subjektů fyzických osob tvoří dvě třetiny z celku obhospodařované půdy proti třetině půdy vlastní. Podíl pronajaté půdy se výrazně zvyšuje s růstem velikosti závodů. U skupiny závodů nad 100 ha zemědělské půdy dosahuje pronájem téměř 85 %. Ještě vyšší podíl pronajaté půdy mají zemědělské podniky právnických osob – u družstev činí pronájem 96,7 % obhospodařované půdy a u obchodních společností dokonce 97,1 %.

Vlastní transformace zemědělství, spočívající ve změně sociálních vztahů, začala probíhat v roce 1993. Stvrzení práva soukromého vlastnictví zrušilo kolektivistické paradigma rovnosti a legitimuje sociální nerovnost. Otázkou potom je, na jakých základech se nerovnost obnovuje, jaké principy sociální spravedlnosti jsou použity k formování jiného sociálního řádu. Pro ČR je charakteristické upřednostňování restitucí a reprivatizace, znamenající ve svém důsledku sociální restauraci napravováním majetkových křivd. K tomuto hlavnímu principu je připojen druhý, který zohledňuje zásluhy tím, že řeší rozdělování kolektivního majetku všem, kteří přispěli k jeho akumulaci vnosem nebo prací. S mírou uplatnění obou těchto principů jsou spojeny neuralgické body transformace sociálních vztahů v českém zemědělství – ohodnocení vnosu a vykonané práce při rozdělování akumulovaného kolektivního majetku v družstvech (stanoveno zákonem na 80 % ku 20 %), existence institutu družstev vlastníků a oddělení užívání půdy a ostatních výrobních prostředků od jejich vlastnictví ve všech nově se rýsujících formách zemědělského hospodaření.

První dva ze jmenovaných jevů – ohodnocování vnosu a vykonané práce při rozdělování akumulovaného majetku v zemědělských družstvech a jejich transformace na družstva vlastníků tvoří z hlediska proměny sociálních vztahů spojitý proces, na jehož pozadí lze vidět politický akt výrazně upřednostňující vlastnictví před prací (užíváním, aktivní účastí). Dotýkal se většiny zemědělců (neboť družstevní forma činila více než 2/3 zemědělského hospodaření) a velkého počtu dalších osob – potenciálních vlastníků půdy (odhadovaného v předtransformačním období asi na čtyřnásobek veškeré zemědělské populace).

Na tomto místě připomínám zmiňovanou prostorovou a profesní mobilitu, typickou pro český venkov již v předválečném období, kterou kolektivizace ještě akcelerovala. Tento fakt v konfrontaci s určeným dělením kapitálu družstev při transformaci na družstva vlastníků způsobil, že z přidělování kapitálových podílů nejvíce získali externí vlastníci (tj. vlastníci půdy nepracující v družstvu a bydlící často mimo katastr jeho hospodaření) a vysoký počet pracujících členů družstva bez vnosu byl vyloučen z rozdělování kolektivního jmění⁵. Pokud se externí vlastníci nestali členy družstva, došlo k velké disproporcii mezi vlastnictvím a užíváním půdy. Pokud se jimi stali, problém se nevyřešil. Pozorujeme-li totiž strukturu nových členů v relaci s hospodařením družstva, je možné předpokládat, že čím více externích vlastníků tvoří členskou základnu družstva, tím méně jasná je strategie družstva, tím méně konzistentní je rozhodování v něm a tím více se vyhrocuje konflikt zájmů mezi nepracujícími vlastníky a zaměstnanými nevlastníky. Projevuje se rozparem mezi orientací zaměstnanců na mzdu a nepracujících vlastníků na zisk. Kontrola vykonávaná vlastníky se zaměstnancům jeví jako nespravedlivá (pozn. aut.: v námi sledovaných případech figurují družstva, kde noví členové – externí vlastníci tvoří od 50 % do 84 % z nynějších členů).

K atributům družstevního hospodaření vždy patří poměrně vysoká míra soudržnosti, vzájemná důvěra a schopnost spolupráce. Ve vývoji družstevnictví nejsou známy případy, kdy externí vlastníci půdy vykonávají aktivní roli člena družstva. Podle teorii vlastnictví a firmy [in Stryjan 1993] by platilo, že v družstvech vlastníků, jimž

⁵ Zatímco o právech vlastníků se diskutuje stále, v politických debatách až nápadně chybějí úvahy o právech a budoucnosti této druhé skupiny. Pracující členové bývalých družstev, kteří nevnesli majetek, se prozatím stali zaměstnanci nemajícími v družstvech vlastníků právo rozhodovat. Často mají pocit potrestání v rámci jakési kolektivní viny.

dominují externí vlastníci, nebudou plněny funkce, jež zajišťují prosperitu firmy. Vzhledem k tomu jsou snad družstva vlastníků opodstatněná jako dočasná, přechodná forma, mající spíše neblahý vliv na uspořádání sociálních vztahů v zemědělství. Institut družstev vlastníků rehabilituje pouze vlastnictví, ne však družstevní členství, zdeformované v uplynulém období. Již dnes pozorujeme tendence k přeměně těchto družstev na podniky typu akciových společností. Častým motivem toho je nestabilita majetku v družstvu vlastníků, která opět souvisí s mírou externích vlastníků v členské základně (a tudíž i s oddělením vlastnictví půdy od práce na ní). Hypoteticky lze tvrdit, že období příštích dvou až pěti let bude druhou fází transformace družstev, jejímž výsledkem může být podstatné snížení družstevních podniků ve struktuře zemědělských podnikatelských subjektů. Otevřenou otázkou zůstává opačný proces – vytváření družstev na ověřených principech fungování. Taková tendence dnes není častá a do budoucna ji lze předpokládat zatím jen teoreticky.

Následkem velkého upřednostnění restitucí je skutečnost dvoutřetinového až téměř stoprocentního pronájmu jako způsobu obhospodařování půdy v závislosti na typu podnikatelského subjektu. Ve vývoji zemědělského podnikání tento způsob sice nabývá většího uplatnění, ale v ČR se podařilo dosáhnout nebyvale vysoké míry, která signalizuje jisté nebezpečí. U obou skupin zainteresovaných – pronajímatelů i nájemců může (více než u vlastníka a uživatele v jedné osobě) převládat krátkodobý, ziskově orientovaný vztah k půdě, vedoucí k jejímu ekologickému znehodnocování v zájmu ekonomického vykořisťování. Proto lze jen s uspokojením vítat každou snahu o větší sladění vlastnictví a užívání půdy. Zmíněný problém nabyl dvojnásobné podoby. Privatizace státních statků vytvořila většinou takové nástupnické subjekty, jejichž odpovědní pracovníci chtějí hospodařit, ale dosud nemohli vlastnit půdu. Naopak, transformace družstev vytvořila většinou takové nástupnické subjekty (družstva vlastníků), v nichž vlastníci většina nechce hospodařit, ale má právo rozhodovat o hospodaření.

Závěry

Postsocialistické období (tj. období přechodu od socialistické kolektivizace) charakteristické procesy privatizace a restrukturalizace vede v ČR opět k heterogenitě venkovského „mikrokosmu“ a pravděpodobně i k heterogenizaci venkovské společnosti od národní (globální) společnosti s převahou diferenciačních nad integračními procesy v tomto období. Pravděpodobně se vytříbí, která venkovská sídla budou ohrožena zánikem, která (a za jakých podmínek) se zapojí do homogenizačního globalizačního procesu za cenu pozbytí rurality a nakonec, jestli (a za jakých podmínek) bude možné rurální prostor zachovat v moderní životaschopné podobě.

Soudobé politické a ekonomické klima v ČR je pro tuto třetí alternativu nepřiznivé. Jeho dopady zvyšují příjmovou disparitu mezi zemědělci a ostatními sociálními skupinami, působí na jejich zřetelný sociální sestup a zvětšují skupinu venkovských sídel s nedostatkem vnitřních mobilizovatelných zdrojů k sebeoživení. Úvahy o kompenzaci těchto dopadů probíhají na úrovni intelektuální sféry a stavovských organizací pro venkov a zemědělství, ale nedaří se je prosazovat v praktické politice. Environmentální aspekty jsou respektovány více pod tlakem mezinárodních konvencí a momentálních ekonomických úsporných opatření než vlivem jejich zakotvení ve vytvářené politice pro venkov.

Restituce zemědělského majetku – akt napravující spravedlnosti – vytvořily nový základ strukturace venkovské společnosti podle vyjasněných vlastnických vztahů. Rela-

tivně málo (vzhledem k jejich rozsahu) přispěly k vytvoření podnikatelského stavu na venkově. Zákonná obnova vlastnických vztahů k půdě se příliš neodrazila v obnově vlastnického citu. Spíše se projevuje ve výprodeji a znehodnocování zemědělského majetku. Upřednostňování restitucí brzdí restrukturalizaci podnikatelských subjektů v zemědělství.

Uzákoněný způsob napravování majetkových křivd (restituce a ohodnocení vnosu a zásluh při rozdělování družstevního majetku) plodí vzhledem k téměř dvougeneračnímu posunu a velké migraci obyvatelstva pocit nespravedlnosti, položený do základu nové strukturace venkovské společnosti. Početná skupina externích vlastníků, která je produktem tohoto způsobu napravování křivd, budí obavy dvojího druhu. Jednou je možnost velkého nesouladu zájmů externích vlastníků s ostatními aktéry zemědělské výroby, tedy s interními vlastníky a pracujícími nevlástoníky. Druhá obava vyplývá z toho, že zisk vytvořený v lokalitě bude externími vlastníky užít na jiném místě, jde tedy o nesoulad zájmů mezi externími vlastníky a komunitou.

Institut družstev vlastníků, zvolený jako přijatelná forma transformace zemědělských družstev, dokázal rehabilitovat jen vlastníctví, ale ne družstevní členství. Neobnovuje základní smysl družstevnictví jako podpory rolníků v jejich vztahu k vnějšímu prostředí, k trhu. Nově vznikající podnikatelské subjekty při privatizaci státních statků čelí bariérám zdoluhavého procesu restitucí a schvalování privatizačních projektů, kapitálové slabosti a působení bývalého vedení státních statků. Vznikající rodinná hospodářství jsou rovněž kapitálově slabá (ekonomicky a častěji i kulturně) a jejich instalaci ztěžují překážky byrokratického charakteru. Zvláště u nich je těžší situace v orientaci a adaptaci na trh.

Odpověď na třetí z položených otázek není jednoznačná:

- Upřednostňování restitucí je výrazem ohledu na minulost.
- Takový ohled však popírá ustavení institutu družstev vlastníků, který neobsahuje osvědčené principy systému zemědělského družstevnictví.
- Nerespektování trvale udržitelného žití na venkově zohledňující specifika zemědělství a starostlivé o osud venkovské populace svědčí spíše o tom, že čas není brán v úvahu vůbec.
- Nelze jednoznačně tvrdit, že není ochota k úvahám o budoucnosti zemědělství a venkova. Ovšem tyto úvahy v podstatě vždy obsahují resentimenty minulosti, buď té předkolektivistické nebo té socialisticky kolektivistické. A tato zatíženost brání úvahám o budoucnosti v rámci nového paradigmatu.

Z dosud uvedených závěrů je zřejmá rozporuplnost přechodného období. Bylo poukázáno na úskalí transformačního procesu v zemědělství, důležitém sektoru venkovského prostoru. Zbývá dodat, že již lze zaznamenat také případy následnických zemědělských subjektů, které slibují možnost rozvoje. Mohou mezi nimi být jak rodinná hospodářství (zvláště pokud vlastní kulturní kapitál a diverzifikují činnosti), tak obchodní společnosti (dokážou-li noví šéfové vytvořit dobré vztahy se zaměstnanci, založené na sociálních a odborných kompetencích a orientaci na výkon). Z hlediska rozvoje venkova je důležité, aby se tyto nové subjekty staly pozitivními aktéry v životě místní společnosti z hledisek ekonomického, ekologického, sociálního a kulturního.

HELENA HUDEČKOVÁ je absolventkou Fakulty sociálních věd a publicistiky UK. Od roku 1972 pracovala v oboru rurální sociologie jako výzkumný pracovník. Nyní se věnuje pedagogické činnosti na České zemědělské univerzitě v Praze (základy obecné sociologie, úvod do metodologie sociálního výzkumu, sociologie venkova a zemědělství). Výzkumně se zabývá především vývojem venkovských společenství pod vlivem urbanizace a kolektivizace a sociologickými aspekty agrární změny.

Literatura

- Doucha, T. a kol. 1993. *Teoretické základy trvale udržitelného rozvoje českého zemědělství (výzkumná studie)*. Praha: VÚZE.
- Galla, K. 1939. *Dolní Roveň (Sociologický obraz české vesnice)*. Praha: Spolek péče o blaho venkova.
- Hudečková, H. 1994. *Agrární změny v kontextu obnovy a rozvoje venkova (výzkumná studie)*. Praha: Středoevropská univerzita.
- Hudečková, H., M. Lošťák 1993. „Rozdíly v transformaci zemědělských družstev.“ In *Agrární perspektivy II (Transformační fáze)*. Praha: PEF VŠZ.
- Kayser, B. 1990. *La renaissance rurale (Sociologie des campagnes du monde occidental)*. Paris: Armand Colin.
- Pražan, J. a kol. 1993. *Podklady ke koncepci trvale udržitelného rozvoje českého zemědělství a systému státních opatření na podporu její realizace (výzkumná studie)*. Praha: VÚZE.
- Stryjan, J. 1993. „Československé zemědělství: institucionální změny a řešení družstevní otázky.“ *Zemědělská ekonomika* 39: 521-537.
- Zpráva o stavu českého zemědělství („Zelená zpráva“)* 1994. Praha: Ministerstvo zemědělství.

Tabulka 1. Charakteristika vesnic

kritérium	Lštěň	Studnice	Dešenice	Horní Pěna	Ovčáry	Chodov	Blatnice
velikost vesnice	nejmenší	malá	malá	malá	střední	střední	velká
demografický vývoj	velmi nepříznivý	nepříznivý	velmi nepříznivý	stagnační	stagnační	příznivý	příznivý
poloha v sídelní struktuře	periferní výrobně obytná,	poloperiferní obytná,	pohraniční obytně výrobní,	blízko centra obytně výrobní,	blízko centra obytně výrobní,	poloperiferní pohraniční	poloperiferní nové pohraničí
funkce	rekreační	rekreační	rekreační	rekreační	rekreační	obytně výrobní	obytně výrobní
vybavenost	nízká	nízká	dobrá	dobrá	střední	střední	dobrá
charakter	zemědělsko-průmyslová	průmyslově zemědělská	zemědělsko-průmyslová	smíšená zemědělská	průmyslově zemědělská	smíšená průmyslová	smíšená průmyslová
tradice rolnického hospodaření	výraznější obnova	přetrvala	nevýrazná obnova	nevýrazná obnova	přetrvala	nevýrazná obnova	výraznější obnova
zemědělský podnik v socialistickém období	JZD	Státní statek	Státní statek	JZD	JZD	JZD	JZD

Vysvětlivky: V případě statistického sledování jsou základem kritérií příslušné ukazatele. Pokud jsou upraveny, uvádím je:

velikost vesnice: nejmenší = 1-199 obyv. demografický vývoj: velmi nepříznivý = index 91/30 ≤ 50%, poproduktivní věk ≥ předproduktivní věk
malá = 200-499 obyv. nepříznivý = index 91/30 ≤ 75% a ≥ 50%, poprodukt. věk ≥ předproduktivní věk
střední = 500-999 obyv. stagnační = index 91/30 ≤ 100% a ≥ 75%, poprodukt. věk ≥ předproduktivní věk
velká = 1000 a více obyv. příznivý = index 91/30 ≤ 100% a ≥ 90%, poproduktiv. věk ≤ předproduktivní věk

poloha v sídelní struktuře: periferní = velká vzdálenost od městských sídel, špatné dopravní spojení, vesnice leží na vedlejší komunikaci
poloperiferní = stř. až velká vzdálenost od městských sídel, dobré dopravní spojení, poloha na hlavní nebo vedlejší komunikaci
blízko centra = malá vzdálenost od městských sídel, dobré dopravní spojení, poloha na hlavní komunikaci
nové pohraničí = vznik po rozdělení ČSFR

vybavenost: nízká = neúplná základní občanská i technická
střední = neúplná základní občanská nebo technická
dobrá = úplná základní nebo nadstandardní občanská nebo technická

charakter: zemědělsko-průmyslová = podíl ekon. akt. v zem. ≈ 50%, v průmyslu ≈ 30%
smíšená zemědělská = podíl ekon. akt. v zem. ≈ 40%, v průmyslu ≈ 30%
smíšená průmyslová = podíl ekon. akt. v zem. ≈ 30%, v průmyslu ≈ 30%-40%
průmyslově zemědělská = podíl ekon. akt. v zem. ≈ 20%, v průmyslu ≈ 40%-50%.

Tabulka 2. Vývoj podnikatelské struktury fyzických a právnických osob v zemědělství k 1.1.1994

podnikatelská forma	1989			1991			1993		
	počet	průměrná výměra z. p.	% podíl na z. p. ČR	počet	průměrná výměra z. p.	% podíl na z. p. ČR	počet	průměrná výměra z. p.	% podíl na z. p. ČR
Podnikatelské subjekty fyzických osob	3 205	4	0,4	14 000	10	3,3	52 003	15	18,2
Zemědělská družstva	1 024	2 561	61,4	1 187	2 191	61,1	1 334	1 581	49,4
Obchodní společnosti	---	---	---	25	266	0,1	1 270	616	17,1
Státní statky	174	6 261	25,3	308	3 558	25,7	303	2 168	15,3
Ostatní podnikatelské subjekty			12,9			9,8			
Celkem	4 403		100,0	15 520		100,0	54 910		100,0

Prameny: Statistická ročenka o půdním fondu 1990, 1991, 1992, 1993. Český úřad geodetický a kartografický.

ČSÚ - Statistický registr organizací k 31.12.1993.

Informace o velikostní struktuře soukromě hospodařících rolníků, transformovaných zemědělských družstev a privatizovaných státních statků k 31.12.1993 (MZe ČR).

Základní principy zemědělské politiky vlády ČR do roku 1995 a na další období.

Tabulka 3. Velikostní struktura podniků fyzických osob v zemědělství k 31.12.1993

Velikostní skupina v ha	počet	%	výměra v ha z. p.
do 1	27 858	53,6	14 973
1 - 10	14 831	28,5	83 083
10 - 30	5 105	9,8	95 198
30 - 50	1 929	3,7	77 569
50 - 100	1 222	2,4	88 845
100 - 250	641	1,2	119 461
250 - 500	195	0,4	65 601
500 - 1 000	141	0,3	97 168
nad 1 000	81	0,1	138 082
Celkem	52 003	100,0	779 980

Pramen: Informace o velikostní struktuře soukromě hospodařících rolníků, transformovaných zemědělských družstev a privatizovaných státních statků k 31.12.1993 (MZe ČR)

Summary

Social change in Central and Eastern Europe is influencing town and countryside alike. The new paradigm of how to perceive the rural world in its divergence and convergence with the urban world reveals a new dimension in these countries – the impacts of socialist collectivism on rural development. The process of collectivization in the Czech Republic accelerated industrialization, while rather slowing down urbanization. In accordance with the intended goals, the countryside drew closer to the towns through the industrialization of the rural economy and the democratization of culture. Through the unforeseen results of collectivization accompanying the centralization of societal life, the countryside became almost entirely dependent on the towns. This is the heritage with which the countryside is entering contemporary social change. Our question is – does the politically proclaimed and economical implemented liberalization allow the countryside a renaissance? This opportunity is connected with the concept of sustainable development that emphasizes the ecological and social functions of agriculture.

The paper – based on the study of the overall political and economic climate that the countryside and farming face as well as the study of this climate's impacts on rural localities – attempts to answer this question. For this purpose, the long-term monographical research in seven selected villages is used.

Contemporary agrarian policy is being formed within the overt clash among various views on the position of the countryside and agriculture in Czech society, a clash which is also comprised of disagreements among the partners in the governing coalition concerning the approach to the contemporary agrarian question. Moreover, the economic instruments applied in agriculture do not contribute to the desirable solution of agrarian problems. As a result, the agricultural population is experiencing social decline as a social group and a group of rural settlements has emerged without sufficient internal resources for mobilizing self-revitalization. The restitution of farming assets established a new foundation for structuring the rural society according to clear ownership relations. On the other hand, the restitution has contributed only minimally to the renewal of ties to the land (the feeling of ownership), and to forming agricultural entrepreneurial stratum. The rectification of ownership relations and injuries according to the law (restitution, agricultural cooperative transformation and state farm privatization) hides the new principle of social injustice. It emerges from the great discrepancy operating among ownership, decision-making, and labour. This gap has emerged especially as a result of the evaluation of assets and labour within the cooperative transformation. Moreover, the external owners indicate the discrepancy between individual and local interests (the community interests).

The observation and analysis of the rural and agricultural transformation suggests a discrepancies has existed during the transitional period. The thoughts which the political decisions and economic measures concerning the countryside and the agriculture emerge from tend to lack a future vision represented in the concept of sustainable development. If some thoughts about the future are identified in real life, they tend to include resentment regarding pre-collectivistic or collectivistic history.

Manifest nepolitické politiky

Česká otázka po 45 letech

BEDŘICH LOEWENSTEIN*

Freie Universität, Berlin

A Manifesto of Non-Political Politics

The Czech Question after 45 years

Abstract: This paper considers Masaryk's *Czech Question* not primarily as an analysis of the Czech national awakening, not as a „philosophy of Czech history“, but above all as a programmatic challenge. Masaryk's attitude towards history is a rather subjective and instrumental one: his aim was a proper conception of the present, constructed against an enforced ideology of the past; that is the main reason why the book bears an historical character. However, Masaryk's idea of humanity, drawn from the tradition of the Bohemian Brethren, goes necessarily wrong when projected onto other historical periods; the idea was also too exclusive to deliver a strong basis for Czech (not to speak of Czechoslovak) politics. Masaryk's emphasis on „firm philosophical foundations“, in the author's opinion, overburdens political life with academic doctrines. In singling out philosophy, he of course pleads for the primacy of humanitarianism before nationality, which clearly is no matter-of-course to him. Masaryk views nationalism as a modern phenomenon; he also perceives the danger that it might become detached from its humanitarian origin. However his criticism is far from being consistent: he accepts Palacký's conception of nation as a moral and even juridical subject, as well as his frame of a total „sense of Bohemian history“, as he does the claim of ancient Bohemian Law. Masaryk's „realism“, based on Karel Havlíček, includes a number of productive aspects, last but not least an unbiased relation towards Bohemian Germans and the Austrian monarchy, as well, however, as a strong dose of Weberian „ethics of opinion“ and aversion for liberal compromise. Together with a call for national science and culture, popular education, everyday work and activities, he created a comprehensive programme of morally accentuated „non-politics“ a stimulating and inspiring contribution to the political leaders of his day and ours.

Sociologický časopis, 1995, Vol. 31 (No. 4: 463-471)

Můj výtisk *České otázky* z roku 1948, který jsem si koupil devatenáctiletý brzy po únorovém převratu, nese četné stopy tehdejší četby. Nehledal jsem autentického TGM, nikoli myslitele 90. let 19. století, nýbrž *masarykovství* jako platnou orientaci – ne-li použitelné citáty pro situaci roku 1948. Proto mě vůbec nezajímaly informace o Kollároví, Palackém, Havlíčkovi, a nezajímalo mě, jestli Masaryk je interpretuje správně; oslovoval mě, řekl bych: triumfální hlahol vět jako „Nevolejme po češství (...), po vlastenectví, ale po *pravdě*, a pravdě vydávejme svědectví. Pak nebudeme malí“, nebo „Ne násilím, ale smírně, ne mečem, ale pluhem, ne krví, ale *prací* (...), toť smysl našich dějin“. Náš malý kroužek v Akademické Ymce, který – asi ve stínu prokomunistické orientace J. L. Hromádky – nějaký čas odolal náporu všeobecného usměrnění, a tím i

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Prof. dr. Bedřich W. Loewenstein, Hinterstücken 15, D-96 317 Kronach/Fischbach, BRD.

všobecné demoralizaci, četl Masaryka tak trochu jako naši komunističtí kolegové své klasiky: na překonání vlastní „malosti“; proto nadšeně, nekriticky a ovšem brýlemi Emanuela Rádl, jako komunisté četli Marxe brýlemi Stalinovými, smím-li srovnávat, co vlastně srovnávat nelze.

V dalších 45 letech jsem se k *České otázce* vracel jen sporadicky. Zabýval jsem se zcela jinými věcmi, českými dějinami 19. století a Masarykem jen příležitostně a nesystematicky. Asi jsem se polovědomě bál ne zcela uhašené jiskry svého mladistvého „religiózního“ nadšení, které jsem utápěl v přívalu západních autorů, které jsem hlтал od začátku 60. let; bylo v rozporu s metodickou askézí a střízlivostí, jimiž jsem se obrňoval ať už z takových, nebo onakých důvodů. Vracím se tak ke knize po téměř půlstoletí, tj. srovnatelné době, která uplynula v roce 1948 od jejího prvního vydání.

*

Přiznávám, že mě znovu přitahují červeně podtržené apelativní věty z předmluv, jako „...lidé hledají vinu svých nezdarů všude jinde, jen ne v *sobě*“; postřeh má platnost i mimo kontext Masarykova úsilí překonat demokratickou „drobnou práci“ revoluční a válečné násilí. (Bylo, mimochodem, plodnou ideou spojit tyto *dvě podoby násilí*, a zapomněl jsem, že jsem ji měl od TGM.) Nebo další úsudek o revolucích: „...nejen jako celek, nýbrž také jednotlivé činy podléhají mravnímu soudu“. Zase velká pravda proti zdánlivě modernějším mystifikacím! Nejsou to ovšem „vědecké“ výpovědi v užším smyslu, jen metodologický přístup, který arci někteří lidé ve jménu „vědy“ rádi se shovívavým úsměvem diskvalifikují jako prý abstraktní humanismus, popřípadě irrelevantní rétoriku. Je jistě věcí vkusu, zda do svého výkladu přímo vtělíme svůj osobní názor nebo obecné poučení či zda čtenáři dovolíme, aby si poučení vyvodil sám. Řekl bych však, že by historický, sociologický, politickovědní text *možnost* takového poučení obsahovat měl, aby si autor tedy za svůj výklad osobně „ručil“.

Masaryk byl bytostně politikem, byť „nepolitickým“, a proto volní, pedagogická složka jeho knih nejen více stojí v popředí než u „pozitivistů“, nýbrž celý text determinuje. V předmluvě z roku 1894 stojí mnou svého času nepovšimnutá příznačná větička: „O české otázce bych (...) nejraději uvažoval čistě *věcně*, bez všelikého historického úvodu.“ To jistě neznamená, že by Masaryk místo výkladů o Palackém a Havlíčkovi raději prezentoval statistiky sociální mobility nebo rozvodovosti; myslel tím nejspíše značně subjektivní úsudky o soudobé politice a myšlení ve stylu *Naší nynější krize*: věcnost mu neznamenala vzdát se *normativních* soudů. Ale ta větička z roku 1894 prozrazuje jiné, že totiž argumentace z dějin, „historické berle“, mu nejsou samoučelem, nýbrž zřejmě jen ústupkem přehistorizovanému ovzduší („upřílišnému historismu“). Podpírají cíle a programy, do určité míry nezávislé na historické evidenci. I Masaryk si ovšem musí ručit za svůj text.

I tam, kde hovoří poněkud trapně – teleologickým jazykem o odhalování „plánu Prozřetelnosti“ s českým národem jako úkolu historiků a filozofů, mohlo by se zdát, že i to je ústupek – kdyby tu nebyla zřetelná vazba na Masarykovo zavrhování pouhého „národního instinktu“ jako jediného vodítka; kdyby jeho archaický jazyk nebyl nějak konstitutivní pro jeho pojmání *české otázky* jako „otázky po osudech *člověčenstva*“.

Už nevím, který velký český moralista (či cynik) řekl, že *malým* národům stejně nezbyvá nic jiného než se dovolávat civilizace, svědomí a humanity (sám TGM nejednou hovoří obdobně). Poučení většími krizemi než byla ta, které Masaryk věnoval další knihu, víme, že se „vyplácí“ i tzv. *velkým* národům příliš neuvádět v pochybnost platnost

civilizačních norem a jednat ve shodě s morálními představami Evropy. Veškerá skepse o platnosti podobných kodexů neomylně umlká, jakmile nám někdo ublíží. Naopak argumentovat silou či „vůlí po místu na slunci“ málokoho přesvědčí. Ostatní nám připomenou naše nedávné chování, když nám splaskl hřebínek a my bychom rádi zas byli pod právě tím zákonem, kterému jsme se nedávno ještě posmívali jako pokrytectví sytých bestii.

*

„Nemá-li život lidí myslících být řetězem jednotlivých episod (...), musí být všechna práce, myšlenková i praktická, založena na jistém a pevném základě filosofickém.“ [Česká otázka 1948: 9] To je výpověď více než programová, snad cosi jako *panské gesto*. Vyhláší vůdčí nárok filozofie, která po teologii převzala pochodeň legitimační vědy a nedá si ji brát popularizujícími biology („národním instinktem“), historiky (o kterých jedná s despektem), natož pouhými praktiky („reálpolitikou“). Souhlasil bych potud, že filozof by se měl snažit systematicky zvládnout víc než jen výseč skutečnosti; měl by vytvářet *souvislosti smyslu* mezi specializovanými obory a pomáhat při hodnotové orientaci svých součastníků. Je však sporné, je-li skutečně možno založit i praktický život, najmě politický, ale i umění a literaturu, „na pevném základě filosofickém“ (nemyslím filozofickou reflexi, nýbrž *světový názor*). Jistě se nám snadno povídá – zažili jsme politického platonismu, diktátu ideologizované politiky do znechucení. Absolutistický, *světónázorový nárok* na celého člověka si ovšem činilo národní hnutí od samého počátku: TGM měl s „národní inkvizicí“ své deprimující zkušenosti, navíc věděl o Comtových náhražkově náboženských eskapádách.

Chtít zakládat politiku na „pevném světovém názoru“, byť filozoficky a vědecky podloženém, vnáší do hry dílčích zájmů a kontingencí na můj vkus příliš školské kategoričnosti, doktrinářského pravověří, a ovšem kaceřování, horlení a netolerance. Masarykovi přirozeně zde jde o něco jiného; chce dokázat, že to byla *filozofie* humanity a přirozeného práva, která zakládala, odůvodňovala práva národní a jazyková; že *osvětě* náleží primát dnes jako tehdy (pokud jde o intence josefinských reforem a jejich nechtěných důsledků, měl historicky pravdu). Nechme stranou, zda velké myšlenky reálná hnutí vyvolávají nebo jen symbolicky provázejí, nechme stranou i očividný omyl, že jen Češi měli ve svých dějinách tak hluboký zlom, tak ostrou diskontinuitu, a tudíž „obrození“ v podobě pseudonáboženské figury zmrtvýchvstání. Masaryk ovšem naprosto správně vidí *moderní* a celoevropský ráz emancipačních hnutí (termínu nepoužívá a jeho sociologické představy o prosazování občanské společnosti zůstávají značně mlhavé).

Dobře si však uvědomuje i *řetězový* charakter probouzení jednotlivých společností („německá filosofie musela dát filosofický základ pro národní snažení protiněmecké“; to ovšem může znamenat jen, že tato filozofie nebyla pouze *německá*, a ovšem také nejen filozofii). Zejména však jde mu o to, vidět *nesamozřejmost* národního hnutí, které na rozdíl od věcí přirozeně daných, vyžaduje odůvodnění. Není tu zcela důsledný a slovíčka „přirozené“ používá nápadně často, ale vcelku se liší od typických nacionalistů, kteří si nejsou vědomi novosti svého počínání – „*vynalézání*“ *národa*.

Na první pohled nepřipustně nivelizuje („vůdčí ideje byly všude stejné“); „stejný“ byl leda kulturně sociologický, národotvorný efekt. Francouzská revoluce pod praporem *univerzalistické* ideologie skutečně vytváří obdobné vědomí výlučné kolektivní identity jako německé protinapoleonské nebo polské protiruské hnutí s ideologií *romanticko-historickou* a jazykově kulturní. V tomto ohledu (vědomí výlučnosti) byl rozdíl mezi

„západním“ a „herderovským“ nacionalismem spíše teoretický než praktický. TGM se ovšem hlásí k Herderovi; Voltaire se nám „nehodil“. Neznamená to, že národ se vytváří jen pokrevností: „národnost bez (...) ideálů je nemyslitelná a (...) neudržitelná“ [Ibid.: 198].

Nesporná souvislost (mezi Rousseauem a Herderem, mezi Herderem a Kollárem) ovšem pro Masaryka neznamená, že by mu byla veškerá realita šedá. U Kollára např. zjišťuje, že se mu humanita téměř ztratila ve prospěch národa a slovanství [Ibid.: 23]: je to zřetelný posun, ne-li zvrat, možná historické nedorozumění. Našimi slovy: posun od *individuální* ke *kolektivní identitě*, od kritické vědy ke kultu národa („carství slova“ [Ibid.: 48]). Uprostřed všeobecného optimismu vnímali nebezpečí nacionalizace Evropy jen jednotliví konzervativní duchové jako Burckhard; i F. Meinecke jen desetiletí po TGM vývoj od „světoobčanství“ k „národnímu státu“ interpretoval kladně! Masaryk cítí, že „v slovanství našem bylo (...) mnoho nepravdivého, povrchního a nezdravě fantastického“ [Ibid.: 50], nemyslí tím však ideu jako takovou, nýbrž převážně Hankovo „podloudnictví literární“, které nás zdrželo na dráze vědy, ale i politiky [Ibid.: 57]. Co nijak neproblematizuje, je vývoj od osvícensko-univerzalistických k slovanským a národním hodnotám, vytváření svěbytných národních kultur jako duchovních entit.

Nelze jistě čekat, že by Masaryk nebral realisticky na vědomí faktický vznik nové nacionální dynamiky, *negativní vzájemnou vazbu* národních hnutí popřípadě ideologií; nebylo možno si vymyslet jiné dějiny než ty nevalné, které jsme měli. Je přesto kupodivu, že muž, který „dávno vystoupil z církve modloslužebného slovíčkářství a národnostního fanatismu“ [Ibid.: 67] přes rozhodnou kritiku kollárovských romantických fantazií dělá značné ústupky národnímu substancialismu. Obrození je mu *sebepoznáním*, uvědomováním čehosi daného. Místo „nedokonalé“, „nekritické“ metody romantiků, jejich inscenace staré kultury a národa jako neměnného řádového principu, kolektivního *individua*, doporučuje „studovat Slovanů nyní, a lépe pochopíme Slovanů minulé“ [Ibid.: 67]. Místo aby romantickou mytologií o národních charakterech prohlédl jako ideologické kulisy, hodné „hlodavé kritiky myši“, pouze modifikuje („neměl vinu našeho úpadku tak jednostranně vidět (...) v zlobě nepřátel“ [Ibid.: 81]).¹

Masaryk tedy zdůrazňuje souvislost mezi emancipací individuí a národů, mezi liberalismem a nacionalismem; na rozdíl od pozdějších necitlivých autorů mu však neuniklo, že v roce 1848 „idea humanity a svobody *ustoupila* tužbám národním“. Snad i proto „naši přední mužové (...) kolísali mezi svobodomyšlností a zpátečnictvím“ [Ibid.: 89n]. Politickému aktivistovi, za kterého se sám označoval, ale i „pastýři“, jak mu přezdívali jeho stoupenci prvních pražských desetiletí, ovšem lehce plyne z úst první osoba plurálu, tj. ztotožnění s reálným nebo fiktivním kolektivem („navázání na *naši* minulost“). Starší generace klasicky nebo biblicky vzdělané se orientovaly na jiných příkladech, prožívaly jiné tragédie jako „*své*“, ale silná osobnost si hledá navazovací body, kde se jí hodí. Nejde o více méně samozřejmý požadavek rovnoprávnosti národů, ba ani o zachování a vzdělávání národnosti jako „příkazání a zákona mravního“. Co mě ovšem překvapuje, ba zarazí: že myslitel tak kritický se nijak nepozastavuje nad tím, že Palacký – ne právě kantovsky – pojímá národ jako „*osobu* mravní a právní“ [Ibid.: 91]. Morálně odpovídáme vždy jen za sebe jako *jednotlivce*; kolektivní sebeurčení podléhá kritériím pragmatickým, a je-li pojato absolutně, tak se s právem jednotlivce dostává do rozporu. Něco

¹) O tom moje studie „Od ‚vlasteneckých ctností‘ ke kultu národa: Patriotismus mezi osvícenstvím a raným romantismem“ v ČČH 1995.

jiného je, rozhodnu-li se jako jednotlivce, abych si vzal určitý národ „na svědomí“. Zdá se mi, že právě to byl případ Masarykův.

*

Na první pohled není příliš jasné, v čem je kontinuita mezi dovoláváním se přirozeného práva pro české etnikum a „naši minulostí reformační“ [Ibid.: 92] – leda že tuto minulost chápeme s Palackým jako „vstupenku do evropského salónu“ [Ibid.: 147]. Masaryk ovšem s velkou samozřejmostí hovoří o tom, že si Palacký „uvědomoval smysl dějin národa“, tj. přijímá za bernou minci romantickou konstrukci, zvláště přemostění 15. s 19. stoletím pomocí národně pojaté „božnosti“. „Smysl“ zajisté není totéž co „obsah“, ale úplně od reálného obsahu abstrahovat nelze. Nikdo neupírá moralistovi jeho ideál, neměl by však směřovat větu *apelativní* (má býti) s *konstatující* (empirickým historickým zjištěním). Odtud nedorozumění ve sporu mezi TGM a Pekařem. Masarykův primát přítomnosti, trochu demagogicky opřený o sociologickou autoritu (je i historická sociologie!), historickou empirii odbývá značně svrchu jako „záplatové přesvědčení“ [Ibid.: 151]. Žádný *politik* ovšem neopovrhne argumentem, že „my“ jsme v minulosti vykonali velké věci (o těch méně pěkných raději pomlčí: na rozdíl od historika!). I jiná konkurující politická hnutí agituji obdobně, a protivník určuje zbraně v boji. *Vědecká* polemika se řídí jinými pravidly, a v diskursu tohoto druhu ovšem *národ* v etnickém ani jiném smyslu nemůže být nositelem ideje – husitství, bratrství, demokracie; v něm také „obrození“ před Palackého činem s českou reformací nemělo téměř co dělat.

Koncept národa jako subjektu mravního a právního byl svým původem také *agitační*. Byl odvozen z konfrontace francouzského Třetího stavu s feudálně byrokratickým absolutismem; změnil však poněkud svou základní intenci, jakmile byl přenesen do odlišné situace konkurujících etnických nacionalismů, jejichž energie, místo aby se spojily k prosazení svobodné občanské společnosti, vybíjely se vzájemnou řevnivostí, uplatňováním dosti chimerických, mezi sebou neslučitelných, „národních práv“. Situace připomíná Heinovy dva zloděje, které vedou k šibenici a přitom si ze zvyku jeden druhému jdou po obsahu kapes.

A zase: TGM přesně vidí „první a hlavní politickou důležitost, jak se dohodnout s Němci, zemi českou, s námi od nejstarších dob obývajícimi“, ale nijak neproblematizuje Palackého spojení práva *přirozeného* („ethnografického“) se značně fiktivním *historickým* („politickou samostatností českého národa a království“ [Ibid.: 99]). Masaryk se ve svém životě často rytířsky ujímal ztracené kauzy; zde však převzal roli, která ho nutila ustupovat se svou racionalitou emocím vysoko se vzdouvajícím. (Jistě tato výtku není adresována v první řadě samotnému Masarykovi, až kupodivu svobodnému od národních sebeklamů, ani jen české veřejnosti, která ovšem zřejmě dávala za pravdu Adolfu Stránskému, přednímu mluvčímu Moravské strany lidové, když proti TGM razil heslo „Pryč s humanitou“ – jako prý nepatřičným kosmopolitismem [Čas, 1. 12. 1894].)

Politik, na rozdíl od ideologa, musí zvážit reálné šance, možnost uplatnit a prosadit vlastní cíle. Odtud Palackého střídavé pokusy najít spojence – ať už na půdě austroslavismu či v podobě „federace české uvnitř federace rakouské“, ať už spojenectvím se zemskou šlechtou nebo s carem. Je charakteristické pro Masarykovo pojetí politiky, že proti podobnému taktizování dává přednost „opravdovému“ Havlíčkovi – nepolitikařícímu, nehistorizujícímu, kritickému, pokrokovému. Nechci nikomu křivdit, a proto není konstatováním *morálním*, nýbrž ryze *politickým*, řeknu-li: Havlíčkův realismus nebyl tak

realistický, ba víc: mohl si dovolit *nedělat kompromisy*. Podle TGM „otázka je, buď věrně a hluboké přesvědčení (...) nebo ne, všechny jiné otázky jsou podřízené“ [*Česká otázka* 1948: 118]. Max Weber by ten úctyhodný postoj řadil do „*etiky smýšlení*“; opozičnímu novináři nesporně sluší.

Jiný bude obraz politika, který nejen vytrvale a neomylně hlásá své zásady a jako Luther před říšským sněmem prohlašuje: „Zde stojím, nemohu jinak“, nýbrž přebírá kus *odpovědnosti* a snaží se, třeba i „drobečkovou politikou“, dosahovat aspoň malých změn. (To zřejmě není „drobná práce“ v Masarykově smyslu.) A zase jiný bude obraz strany, která se hlásí k odkazu kritického, lidového novináře-mučedníka (mladočeské), a které se jeho zásady bezděky mění ve „všeobecná hesla“ „krátkozraký nacionalismus“ a „vulgární liberalismus“ (*liberalismus* je Masarykovi a priori polovičatý a neopravdový: měl na očích takové jeho představitele). Pokud jde o mladočechy, tak sice soudí, že by Havlíček „své strany nepoznal“ – to se říkalo i o Marxovi a stranách, které se k němu hlásily –, neklade si však otázku, zda konec konců svým introvertním „lidovým“ češtvím nedal příklad *politiky bez alternativ* a spojenců, politiky „vozové hradby“, která se opájela omiláním více méně radikálních zásad, a nevědomky se vmanévrovala do slepé uličky.

Pohled na stranu ve slepé uličce není většinou pěkný; „revizionisté“ a „reální politici“ se ocitají v palbě strážců ortodoxie, kteří však sami budí podezření, že holdují voltairovsko-jungmannovské dvojakosti, a tedy „neopravdovosti“. TGM právem zjišťuje, že „parlamentarism nám byl cizí a nedovedli jsme se v něj vpravit“ [Ibid.: 122], jenže zároveň opakuje svou tezi, že úspěšná politická praxe musí být založena na řádné politické teorii, tj. smýšlení – čemuž bych si dovolil odporovat: fungující parlamentarismus především vyžaduje zachování *fair play* mezi lidmi, kteří docela *nemíní*, co říkají. Dále: Jestliže Masaryk odmítá politické násilí jako „začátek konce“ [Ibid.] a soudí, že „politická samostatnost nás nespasí“ [Ibid.: 123], pak konec konců optuje pro ony morálně málo vznešené praktiky opovrhovaného liberalismu (někdejší druh Josef Kaizl tento krok učinil s velkým důrazem). Ledaže – čtenáři *České otázky* vezmou vážně to, co bylo asi hlavní výpovědí jejího autora, že totiž „život státní a politický je jen skrovnější část života duchovního“ [Ibid.: 124].

Byla to výpověď vysoce zásadového publicisty, vychovatele, moralisty, *nepolitického politika*. Nebylo přitom pravda, že Čechům stálým hleděním na Vídeň unikalo vědomí, že se dá „v rámci platné ústavy pro zvelebení života tolik a tolik učinit vlastní prací“ [Ibid.: 178], naopak. Právě *to* byla vysoce efektivní česká taktika posledního půlstoletí mocnářství. Masaryk ovšem především mluví o *vzdělání* popřípadě jeho nedostatku (a o nedostatku „určitých a pevných názorů“, v tom ohledu snad právem). Je příznačné, že po své centrální tezi vzápětí přechází k novější české *literatuře* a kultuře, byť s Palackého pozoruhodnou připomínkou: „...nenít dosti, abychom leda plodili *knihy* a nedali národu svému zahynouti hladem duchovním“ [Ibid.: 148]. Masaryk vítá, že se ve vědomí mladších autorů „národnost postihuje jako lidovost“, která se po umělecké stránce projevuje jako realismus [Ibid.: 138].

Lidovost a národnost, obrana drobného lidu a obrana malého národa Masarykovi takřka splývá; obojí chápe jako formy svépomoci *slabých* (*Problém malého národa*), jako podoby novodobého humanismu. Že by se dynamika obou hnutí mohla utrhnout z vodítka civilizace a pokroku, zůstává mimo jeho představivost. Lid a národ mu jistě nebyly zdrojem pravdy, spíše jen objektem výchovy, popularizované kultury a vědy. A ne každý je k tomu povolán: odtud šlehnouti proti falešným přátelům lidu: básníci-žurnalisté „neprospívají ani literatuře ani politice“ [Ibid.: 169], což mnozí dnes neradi slyší, anebo

snad zase rádi slyší. Trapněji je mi při další výpovědi, podle níž „...i v přesném myšlení vědeckém projevují se národní vlastnosti (...) a dokonce matematika vykazuje v Rusku (...) jiný charakter než v Německu“ [Ibid.: 140]. To jakoby kladně předjímal katastrofální děje dvacátého století. Jindy žádá „filosofii českého umění“ [Ibid.: 168] a vůbec národní organizaci vědy a kultury.

Sporná premisa má ovšem plodnou konkluzi potud, že národ dosud je příliš zahleděn do svých dějin, kdežto je třeba pěstovat vědy přírodní a sociální, abychom lépe rozuměli přítomnosti („poznávej vždy a všude věci a jejich jádro!“ [Ibid.: 150]). Požadavek jistě oprávněný za situace zbytečného falešného historizování (existuje však i *zdravá* historická orientace jako kontrapunkt mělkého utilitarismu). Přitom není zcela jasné, v čem – kromě jazykové formy – má tkvět *český* charakter věd reálných, natož jejich aplikace. Právě u Palackého čteme, že „parou a elektřinou (...) staré hráze mezi zeměmi a národy mizejí vždy více“, a Otec národa doporučuje „zotaviti se průmyslem“, popřípadě „oučastniti se v obchodu světovém“ [Radhost 1871]. Nad tyto zapamatování hodné připomínky Masaryk ovšem hledá „českého ducha“ v technické invenci a dovednosti; národnost těchto aktivit určuje „kulturním obsahem (...) osudem uloženým“ [Česká otázka 1948: 174].

Hlavní směr argumentace je přitom dán Palackého ušlechtilou – byť těžko verifikovatelnou – konstrukcí: „kdykoli jsme zvítězili, dalo se to pokaždé více převahou *ducha* nežli mocí fyzickou...“. Etnický plurál dostává posvěcení ideálního mravního impulsu, přičemž zůstává věcí dalších generací, zda se vázky „českého poslání“ přikloní spíše k praktickému produchovníí kolektivní identity anebo posílení jejich narcistních složek.

*

Že národní věda musí být především *vědou* a nikoli ideologií či žurnalistikou, bylo TGM dosti názorně demonstrováno ve sporu o Rukopisy (byť univerzitní kolegové jako Tomek, jak hořce poznamenává, „neštíteli se *o otázce vědecké hlasovat*“ [Ibid.: 160]: demokracie, a politika vůbec, mají tedy své meze!). Autonomie vědy proti emocím se však nekryje s Masarykovou distinkcí realismus:historismus, dokonce s vyhocenou formulací „věci, ne vývoj“ [Ibid.: 161]. Věci jednou jsou ve vývoji či přesněji: podrobené změnám, a je úkolem vědy, tyto změny pokud možno přesně rekonstruovat. Masarykovi přirozeně šlo o jiné: dráždila ho prohaná „staroromantická rekoopota“. Jenže vzdělávání lidu, natož ve formě „znárodnování“, ba „socializace“ vzdělávání, není toho alternativou; víme, že i *prezentrismus* má své pasti a nechrání proti mytologiím; ani zakotvení v lidu. Pojmu „historismus“ Masaryk užívá nepřesně: jde mu o diktát ideologizované minulosti, kdežto skutečný historismus (v klasické podobě troeltschovsko-meineckovské, formulované ovšem později) směřuje k historické *relativizaci* všech hodnot – která by se Masarykovi ovšem také nelíbila: „ideály velkých předků“ mu jak známo nepatřily do „historismu upřílišného“, a historické právo dokonce považoval za program „přirozený a nutný“, modifikovaný, jak víme, dohodou s českými Němci a formami „self-governmentu“ [Ibid.: 163].

Byl to primát *přítomnosti* a jejich požadavků, co TGM přimělo k později poněkud zkamuflovanému vyznání, že česká politika musí být „nesena opravdovým a silným zájmem *o osud Rakouska*“ [Ibid.: 164]; není to jen výraz rezignace a politiky, která dělá z nouze ctnost, že chce „zachovat to, co bez velkého nebezpečení zrušit by se nedalo“ [Ibid.: 165]. Je to i plaidoyer za rozumnou praxi, realistickou drobnou práci, za odpírání zlému hned od zárodku místo překonanému „kochání se v obrazech síly“, nebo dokonce

„potřeby strádat“, jak píše jinde (*Jak pracovat?*). Je to filozofie pozitivní všední aktivity bez nešťastné víry ve všemoc vlády a policie, která se mu zdá výmluvou za vlastní lenost. Nesporně sugestivní a silný program. Nemohou přitom zcela zamlčet, že jsme se jím dali 1949 uchlácholit a klamat o možnostech působení za poměrů značně obtížnějších, než byly ve státě Františka Josefa.

Neméně pozoruhodné je také, co Masaryk vyvozuje na jiném místě z poznání skutečných potřeb pro vztah k sousedům – žurnalistikou z vulgarizovaný na formulku o „neustálém boji“. K tomu velice pronikavý postřeh: „Je málo lidí, kteří si troufají žít po svém“ [*Česká otázka* 1948: 172]. Neustále šilháme po pokročilejším a náš pocit závisti se zvrací v ukřivďenost a nenávisť. Masaryk ví, že přebírání kulturních impulsů je normální a že napodobování a eklecticismus byly vždy; na druhé straně toho bylo v Čechách i dost autenticky vlastního. Dodávám: českého ve smyslu *teritoriálním*, před kterým však etnická omezenost zavírá oči a připravuje domácí tradici o vynikající přínosy. Čechy dělá malými jen výlučnost *vlastního pohledu*. I TGM hovoří o „našem“ Augustinu Smetanovi, nikoli o – rovněž „našem“ – Bernardu Bolzanovi. A o zemské šlechtě (nemluvě o židovské komunitě), která svým postavením mezi českým a německým nacionalismem byla skutečně povolána zprostředkovat, se vyjadřuje pouze příkře jako o nositeli nenárodních, nelidových a klerikálních programu [Ibid.: 185n]. Husitsví má v českých dějinách zajisté významné místo, ale sotva monopol; proto se s určitým podivem ptáme, proč vlastně „národ český pro svou minulost naprosto nemůže přijmout klerikalismu“; proč má platit: „zde není kompromis možný“ [Ibid.: 190].

Masarykovy sympatie s tradicí bratrskou jsou jeho legitimní volbou; vystávají však pochybnosti, vzniká-li tím nosná platforma pro celonárodní program či platná formulka o „smyslu českých dějin“ – pokud toto vyjádření, jak jsme už řekli, má mít něco společného s empiricky postižitelným historickým průběhem. Nikoli snad tak, že by „smysl“ měl být výtažkem, kvintesencí „objektivních“ dějin (každý výběr je subjektivní, podmíněný poznávacími zájmy a vlastní optikou), přece však jako ověřitelnost, popřípadě *interpretační plodnost*: nikoli tedy nahodilá projekce, která se nestará o reálnou dimenzi nalezené hodnoty ani o diskurs odborné komunity. Idea bratrství přirozeně inspirovala nebývalý zájem o husitskou fázi českých dějin; pokusy ji učinit osou celkového historického výkladu však zůstaly spekulací, žel ztroskotávající na heterogenní skutečnosti. A nejinak tomu bylo s „husitskou“ ideou českého, natož československého, státu.

Právě proto má sám TGM pravdu, odmítá-li cyrilometodějské hnutí jako „plané novinářské demonstrování“ [Ibid.: 196], nepodložené historickými fakty ani skutečnou vírou, nýbrž jen nekritickou rusofilskou náladou, ba jako „výraz duchovního fiaska vlastenečického liberalismu“ [Ibid.: 207]. Přestoupení nábožensky indiferentního mladočecha Sladkovského na pravoslaví bylo pouhým politickým *prostředkem* a „právě tím (...) nestalo se prostředkem nijakým“ [Ibid.: 203]. Je rouháním se ptát, zda Masarykův humanitní ideál, vyabstrahovaný z bratrské tradice, nebyl také jen „*prostředkem*“ jeho nepolitické politiky, jeho ušlechtilé, byť neúspěšné mravní obnovy národa?

TGM je silný a přesvědčivý v morálním odsudku falešného mučednictví, žebráctví, intrik a lží jako nevhodných národních zbraní („humanity se dobude jen humanitními prostředky“ [Ibid.: 145, 216n]), v havlíčkovské kritice kolísání mezi násilím a poddajností, dokonce v kritice samotného husitství, z něhož v pojetí *České otázky* příliš mnoho nezůstává; výzva „odčinit“ ominózní rok 1487 vyznívá značně rétoricky a málo uspokojivě („pojmut humanitu ve smyslu sociálním“, „duchu dát moc nad hmotou“).

Politizující profesor byl zvláště v 19. století významnou silou, utvářející veřejné mínění. Dal ovšem politickému životu, politickým střetům, charakteristické „doktrinářské“ vyhrocení. Masarykův závěr z *České otázky* je méně ideologicky výlučný a nesmiřitelný, snad právě naopak. Z diagnózy krize dosavadního národního programu zapřísahá „tichý souhlas (...) neviditelné strany lidí opravdových a myslících“ [Ibid.: 230].

Je to výzva nesporně sugestivní a nejedna generace, včetně té naší, se jí nadchla. Bylo by nespravedlivé ji interpretovat jako marný Masarykův pokus *zadržet* důsledky moderního občanského *pluralismu*. „Humanita“, lidská práva, lidská důstojnost a integrita, to Masaryk viděl správně, jsou světským výrazem hodnot židovsko-křesťanské tradice, a z ní čerpají velký kus své přesvědčivosti. Také ovšem z živých příkladů, povzbuzujících k následování. Politika *jen* politická potřebuje korektury: z oblasti, kde platí poněkud jiné hodnoty, právě „nepolitické“. Nemohou se vzájemně suplovat, ale podnětnost jejich dialogu neupřeme. V tom je Masarykova kniha živá.

BEDŘICH LOEWENSTEIN *působil do roku 1970 jako vědecký pracovník Historického ústavu ČSAV s hlavním zaměřením na novější německé dějiny, zvl. na kořeny nacismu. 1979-1994 profesor novějších dějin Svobodné univerzity v (Západním) Berlíně. Vydal Projekt moderny (něm. 1987, 1990), vyjde česky v letošním roce. Těžiště jeho práce se soustřeďuje na zkoumání občanské společnosti, moderní civilizace a její krizová pole (osvícenství, revoluce, nacionalismus), zabývá se také historií a psychologii. Od roku 1990 publikuje hojně v českých odborných časopisech.*

Statut recenzního řízení Sociologického časopisu a Czech Sociological Review

1. Redakce přijímá do evidence všechny rukopisy, které obdrží. Bez recenzního řízení jsou vráceny ty příspěvky, které evidentně neodpovídají zaměření časopisu, úrovni odborného zpracování nebo postrádají nutné náležitosti vědecké stati či zprávy z výzkumu.
2. Recenznímu řízení podléhají stati, přehledové články, eseje, zprávy z výzkumu, studentské práce, recenzní stati a další příspěvky rozsáhlejšího charakteru nad 12 stran (dále jen články). Drobné žánry jako recenze, anotace, informace, zprávy, diskusní příspěvky a pod. jsou zařazeny k publikaci na základě posouzení šéfredaktora.
3. Každý článek je zaslán dvěma recenzentům, z nichž jeden musí být vždy sociolog a druhý může být odborníkem v oblasti, které se článek dotýká (demografie, ekonomie, politologie apod.). Recenzní posudky jsou zaslány autorovi a předloženy redakční radě.

Oba časopisy mají na sobě nezávislé recenzní řízení, proto posudky na články do Sociologického časopisu nemohou být směrodatné pro uveřejnění překladu článku v Czech Sociological Review či naopak.

4. Pokud jsou posudky v hodnocení recenzovaného článku diametrálně odlišné, zašle redakce článek třetímu recenzentovi.

Pokud článek ve své argumentaci používá statistický aparát, dá se po recenzním řízení k posouzení ještě specialistovi, který ověří korektnost použitých metod (supervize z matematicko statistického hlediska).

V případě, že recenzenti požadují na autorovi přepracování článku, zasílá redakce novou verzi tomu z recenzentů, který měl podstatnější a četnější výhrady, jeho posudek jednoznačně vyjádří, zda je článek přepracován dle jeho připomínek a zda jej doporučuje.

Pomocným vodítkem k recenzi je hodnocení článku recenzentem v dotazníku, který schválila redakční rada.

5. Konečné rozhodnutí o publikování článku vydává redakční rada. Ve sporných případech se hlasuje, redakční rada je schopna se usnášet, je-li v době hlasování přítomna nadpoloviční většina jejích členů. Návrh je přijat, hlasuje-li pro něj nadpoloviční většina přítomných členů redakční rady.
6. Po autorských korekturách jsou veškeré zásahy autora do textu nepřipustné.

Schváleno redakční radou SČ/CSR 12. 10. 1995

Profil a motivace československých emigrantů v osmdesátých letech našeho století

OTA ULČ*

State University of New York, Binghamton, NY, USA

Profile and Motivation of Czechoslovak Refugees in the 1980's

Abstract: This researcher focusses on the last wave of refugees who, in the 1980's, fled Czechoslovakia. A survey was undertaken in Austria, Germany, Switzerland, USA, Canada, and Australia. The 85-item questionnaire consisted of 3 parts: 1. the background of the respondents; 2. the circumstances and motivation for their emigration; 3. their evaluation of the Czechoslovak political system and society. Among the findings: A „typical refugee“ was a male in his late twenties, with a technical rather than a humanistic education, an urban rather than a rural dweller. Motivating the departure, political reasons seem to have prevailed over the search for economic betterment alone.

Sociologický časopis, 1995, Vol. 31 (No. 4: 473-483)

Kromě jiných traumatických událostí, je dvacáté století charakterizováno masovou, převážně nedobrovolnou emigrací miliónů lidí vypuzených ze svých domovů. Během I. světové války prchali z Kavkazu Arméni; četné přesuny byly způsobeny II. světovou válkou a pokračují i nadále: svou zemi opouštějí Kubánci, vietnamští „boat people“, v osmdesátých letech uprchlo kolem 5 miliónů Afgánců – plná třetina celkové populace – v následující dekádě unikají obyvatelé Bosny, oběti etnických čistek, do okolních zemí.

V případě Československa, emigrace po roce 1948, tehdy považovaná za kriminální čin, nemá v historii národa obdoby, snad jen s výjimkou exodu v prvních letech Třicetileté války v 17. století. Podle údajů sčítání lidu ve Spojených státech amerických z roku 1980 se z celkového počtu obyvatel přihlásilo 1 892 000 Američanů k českému původu a 776 000 k slovenskému. Odhaduje se, že z Československa uteklo před totalitním experimentem půl miliónu lidí a usadilo se v různých částech světa.

V roce 1985 publikoval tehdejší exilový dvouměsíčník LISTY (č. 6, ss. 28-32) studii Rudolfa Zukala, někdejšího proděkana Vysoké školy ekonomické v Praze. Autor zde uvedl závěry odvozené z dostupného oficiálního statistického přehledu: následkem sovětské invaze opustil každý desátý Čech během jednoho roku svou zemi. Uzavření hranic v říjnu 1969 haemorrhagii nezastavilo. Odliv pokračoval nadále; a byli to především jedinci s vyšším vzděláním a kvalifikovaní pracovníci, kteří se rozhodli odejít. Jak se Zukal vyjádřil: „značná část mladé inteligence odchází také proto, že všeobecná atmosféra v jejich zemi jde nevyhnutelně každému logicky uvažujícímu člověku na nervy“.

V některých svých pracích jsem přišel s pojmem tzv. „polámaných hodin“. Je založen na domněnce, že představa člověka o staré vlasti, kterou nechal za sebou, zamrzla v čase a následný vývoj rodné země chápe omezeně a závisle na své vlastní představě, pakliže jej vůbec chápe. To pak má za následek nedorozumění a třenice mezi

*) Veškerou korespondenci pošlete na adresu: Prof. Otto Ulč, Department of Political Science, State University of New York, Binghamton, NY 13902-6000.

různými exilovými generacemi, z nichž každá je determinována dominantním traumatizujícím motivem (Hitler – Stalin – únor 1948 – srpen 1968). Například exilová generace po roce 1948, která měla malé zkušenosti s totalitním způsobem života, reagovala značně kriticky na nováčky po roce 1968, o nichž soudila, že jsou příliš ovlivněni „komunistickými mravy a způsobem myšlení“.

Ještě podstatnější propast v porozumění nás čekala po zániku reálného socialismu, kdy jsme mohli po několika desetiletích znovu beztestně navštívit rodný kraj. Taková setkání s jedinci stejného jazyka, ale s radikálně odlišnými životními zkušenostmi musela vést k napětí, k oboustrannému zklamání a okamžitému povrchnému zevšeobecňování. „Toto je mentalita mimozemšťanů“, lamentoval jsem často.

Na scénu přichází Jiří Payne, předseda výboru pro mezinárodní styky České národní rady – tudíž nejprominentnější osobnost přes zahraniční záležitosti v celé legislativní sféře. Jeho dva rozhovory (uveřejněné v newyorském „Československém týdeníku“ a v „Lidových novinách“) odhalily neinformovanost tak šokující, že by si v normálně fungující demokracii vynutila jeho rezignaci a ukončila jeho politickou dráhu. Poněvadž v případě České republiky se tak neděje, nezbyvá než dát odpověď této dosud vlivné osobnosti, která nás ostře kritizovala za udržování neadekvátního „image“, za to, že jsme uprchli – to jest, že jsme opustili svůj trpící národ – a motivováni egoistickým ekonomickým zabezpečením, odstěhovali jsme se raději do Ameriky než do Afriky nebo Indie.

Literatura zaměřená na českou emigraci a etnickou existenci v cizině není příliš četná. A navíc žádný z titulů, jako je od Věry Laskové, *Češi v Americe 1633-1977*; od Ester Jerabkové, *Češi a Slováci v Severní Americe – Bibliografie*; Česká národní rada, *Panorama: Historický přehled Čechů a Slováků*, nebo Michael Cigler, *Češi v Austrálii*, pokud vím, nezahrnuje ucelený obraz profilu a motivace exilového společenství.

Nejsem ani statistik, ani sociolog nebo demograf, a přece jsem se pokusil o průzkum, v letech 1984-1985 jsem rozeslal dotazník přistěhovalcům z osmdesátých let, známým jako tzv. „benzínová vlna“, tj. lidem, kteří během své dovolené uprchli přes Jugoslávii.

Můj dotazník měl celkem 85 položek rozdělených do tří částí:

1. osobní data, #1-13 (pohlaví, národnost, stav, vzdělání, zaměstnání, sociálně ekonomické zázemí, politická příslušnost, bydliště);
2. okolnosti a motivace emigrace, #14-52;
3. názor na československý politický systém a společnost, #53-85.

(Během průzkumu mě někteří respondenti upozornili na některé nedostatky dotazníku – například „Proč se ptáte, zda lidé nadávají a mají neuctivé poznámky na cestě do práce – vždyť jsou ráno příliš ospalí, a teprve na zpáteční cestě domů říkají, co si opravdu myslí“).

Opozděně jsem si uvědomil, že jsem se vrhl do nesnadného dobrodružství. Poté, co jsem si získal porozumění dr. Jana Papánka, prezidenta Amerického fondu pro československé uprchlíky v New Yorku, zajel jsem do jeho poboček v Mnichově a ve Vídni, kde mi zajistili vstup do hlavního centra emigrantů v Traiskirchenu a poté v Ramsau, jedné z „emigrantských vesnic“ uprostřed půvabných Alp, kde většinu populace tvoří nezvaní cizinci, těšící se velkorysosti rakouské vlády.

Pronesl jsem tam řeč skupině, která měla více než sto účastníků, z nichž mnozí ještě před týdnem žili v totalitním režimu, a byl to poněkud bolestný zážitek jak pro posluchače, tak pro řečníka. Byl jsem poněkud uveden do rozpaků nepřístupností publika,

zamlklého a nedůvěřivého. Některým posluchačům připadal můj průzkum jako vtírání se do jejich soukromého života a stejného druhu jako ten, před kterým právě prchají. Jiní se obávali prodloužené ruky československé tajné policie a žádná ujištění o mých pověřovacích listinách a o zaručené anonymitě respondentů je nepřesvědčila.

Ještě méně uvěřitelné je, že se tento extrémně opatrný postoj ve fyzické blízkosti „železné opony“ projevil i v Austrálii na protilehlé straně naší planety. Strach předstíraný, spíše než skutečný, sloužil totiž jako dostatečná výmluva pro zastření hlavního důvodu k odmítnutí spolupráce. Jeden slovenský přistěhovalec ve Švýcarsku byl natolik upřímný, že mi vysvětlil svůj skutečný motiv: vyplnění dotazníku by mohlo být pokládáno za „politickou aktivitu“ stavějící se nepřátelsky k zájmům československé vlády, a tím by bylo nepřátelské i jeho osobnímu zájmu docílit dvou základních cílů – nejprve si zajistit politický azyl, legální právo pobytu na Západě; poté, co možná nejdříve navázat kontakt s institucemi té země, odkud ilegálně emigroval, aby se stal „normalizovaným“, což znamená, že by měl svůj pobyt v cizině legalizovaný a tak by dosáhl vysněného statusu „valutového Čechoslováka“ – socialisty s kapitalistickým komfortem – jediný skutečný motiv svého odchodu z otčiny. Stejně postoje vyjadřovali i nově příchozí do Austrálie (jak to vylíčil respondent #93, dentista).

Dotazníky byly distribuovány pouze v šesti zemích: ve třech v Evropě (Rakousko, Západní Německo a Švýcarsko) a ve třech v zámoří (Spojené státy, Kanada a Austrálie).

Nejvyššího procenta návratnosti bylo docíleno v Austrálii (50 %), nejnižšího ve Švýcarsku a poněkud překvapivě v Kanadě (v obou 15 %).

Ve Spojených státech byl úspěch s dotazníky, distribuovanými Americkým fondem pro československé uprchlíky, nevyrovnaný: velká odezva v jedné části a malá v jiné. Kancelář AFCR v Salt Lake City poslala následující odpověď: „Vaše dotazníky se, bohužel, nesetkaly s příznivou odezvou u českých emigrantů.“

Opomineme-li několik málo dotazníků – vyplněných buď jedinci, kteří opustili Československo před rokem 1980, nebo těmi, kteří odmítli prozradit cokoli ze svých osobních údajů, jako např. pohlaví – byl celkový počet 120 shromážděných průzkumných vzorků poměrně rovnoměrně rozdělen mezi těmi, kteří bydlí v Evropě, a těmi v zámoří.

A tak tedy, nakolik typické, nakolik reprezentativní byly dotazníky od uprchlíků osmdesátých let, kteří byli pod kontrolou? Nejlépe informovanou osobou o těchto záležitostech, s níž jsem se setkal, byl Otto Koutný, schopný vedoucí pracovník pobočky AFCR ve Vídni. Souhlasil s několika hloubkovými rozhovory a obeznámil mě s detaily v takové míře, jak dalece to zasvěcenost jeho funkce dovolovala.

Srovnávaje jeho údaje se svým průzkumem, získal jsem tyto potěšitelné výsledky: moji respondenti byli vzorkem zcela typickým pro běžnou uprchlickou vlnu, co se týče pohlaví, stavu, věkových skupin (nejsilnější byla skupina narozených v 50. letech s marginálními počty v kategorii teenagerů a osob v důchodovém věku), vzdělání (spíše vyšší), profesionální průpravy (převažovali technicky kvalifikovaní odborníci) a místa bydliště (spíše městské než venkovské oblasti).

Reprezentativní vzorek emigrantů a lidí národa jakožto celku jsou samozřejmě dvě naprosto rozdílné věci. Zatímco u dospělých emigrantů je normou poměr téměř 2:1 (muži – ženy), jistě to není normou pro celý národ doma. Podobná disparita se týká stupně vzdělání: jedna třetina emigrantů má univerzitní vzdělání – což opět není národní průměr.

V průzkumu jsem rozlišoval mezi postoji emigrantů samých a mezi jejich hodnocením postojů, názorů a předností československé společnosti jako celku. Jakýkoliv průzkum, nezáleží na tom, jak dalece je vědecký, závisí na presumpci respondentovy otevřenosti, jeho čestnosti. Značná opatrnost, ve skutečnosti skepticismus, je na místě v případě těch jedinců, kteří mají celoživotní zkušenost s totalitním způsobem života a z toho vyplývající nezbytností skrývat své skutečné názory.

Některé odpovědi, které jsme dostali, měly anticipující charakter, aby uspokojily tazatele. Jiné kladly značné nároky na důvěryhodnost hodnotitele (např. respondentka #37, studentka, tvrdila, že její příbuzní byli soudně stíháni, protože odmítli pomáhat okupační armádě v roce 1968).

Některé odpovědi si navzájem odporovaly, jak potvrdily kontrolní otázky. Například jeden typograf, který sám sebe vylíčil jako disidenta (R #67), prohlásil, že distribuoval samizdatovou literaturu (Otázka #62), ale vzápětí (v odpovědi na Otázku #72) uvedl, že nikdy neviděl žádný ilegální výtvar. Jedna důchodkyně (R #113) řekla stejně hloupou nepravděpodobnost, že jí nejsou známa jména Havel, Kundera, Škvorecký a Vaulík, ale že zná jejich knihy (O #85).

Abychom to zopakovali: největší věkovou skupinou byli lidé, kteří se narodili v 50. letech (86 respondentů – 41 % vzorku). Spolu s mladšími respondenty tvořili téměř tři čtvrtiny (72,4 %) přistěhovalců, kteří neprožili předokupační režim ani přednormalizační poměry ve své dospělosti. Tato okolnost představuje poměrně podstatný rozdíl, který se naprosto odlišuje od mnohem početnější generace emigrantů, kteří přišli bezprostředně po invazi.

Stupeň vzdělání respondentů v tomto průzkumu byl následující: 10,8 % pouze se základním vzděláním; 43,3 % s kompletním středoškolským vzděláním (gymnáziem nebo technickým vzděláním); 14,1 % respondentů navštěvovalo univerzitu a dalších 31,6 % získalo univerzitní diplom. Téměř polovina respondentů měla vzdělání nejvyšší úrovně dosažitelné ve své zemi.

Protože jsem byl informován, že totalitní systém kladl přehnaný důraz na sociálně ekonomický původ občanů, očekával jsem v tomto ohledu jistou alergii na dotaz tohoto typu ze strany respondentů. Avšak s výjimkou dvou všichni ostatní neměli nic proti tomu, aby odhalili svůj rodinný původ.

Výsledky by poskytly malou útěchu obhájčům oficiální ideologie a stranické linie. Nikoliv členové a potomci poražených kapitalistických tříd, ale synové a dcery vítězného proletariátu dominovali v hromadné emigraci: 40 % uprchlíků byly děti z dělnických rodin; 38,3 % z rodin úředníků a duševně pracujících. Potomci vládnoucích tříd, historii odsouzených k zániku a svržených s trůnu tam chyběli.

V Československu, v zemi s 15 milióny občanů, bylo 1,6 miliónu – každý sedmý dospělý občan – členy Komunistické strany Československa. Polovina z nich přežila stranické čistky prováděné po „bratrské“ invazi v roce 1968; druhá polovina vstoupila do strany během tzv. normalizace, tj. v období, v němž se vyžadovala konformita a formální slovní podpora spíše než opravdová věrnost zásadám marxismu-leninismu.

Celek 112 respondentů (93,3 %) prohlašoval, že nikdy nebyli členy strany. Tři přiznali své členství v minulosti a další tři uvedli, že byli členy strany až do svého útěku (vědec, prodavač a automechanik).

Odpověď na další otázku politického charakteru je však mnohem bližší národnímu průměru: jedna třetina respondentů (38, tzn. 31,6 %) uvedla, že pochází z rodiny, kde

byli členové strany. Jedna zdravotní sestra (R #22) si zvolila exil, ačkoliv pocházela z rodiny, kde bylo pět normalizovaných komunistů v dobrém postavení. Jiná zdravotní sestra žijící ve Švýcarsku (R #49) prozradila v jednom hloubkovém interview: „Jsem dcera armádního důstojníka; byla jsem fanatickou členkou oficiální mládežnické organizace. Když mi můj přítel – nyní můj manžel – řekl o koncentračních táborech v Sovětském svazu, křičela jsem, plakala a přísahala, že už jej nechci nikdy vidět.“

Tento průzkum potvrdil domněnku, že emigrace byla převážně městskou záležitostí s neúměrně vysokým zastoupením pražských obyvatel. Téměř jedna třetina (31,6 %) našich respondentů pocházela z hlavního města, v němž bydlela pouze 7,74 % celkové populace.

Jedna třetina respondentů (33,33 %) žila ve městech s více než 100 000 obyvateli (dohromady 10,13 % populace země).

To znamená, že dvě třetiny respondentů pocházejí z městských oblastí s méně než 20 % celkové populace.

Jenom 5 % respondentů v tomto vzorku uvedlo jako svou poslední adresu v Československu malá města s méně než 10 000 obyvateli (v nichž bydlelo 43,39 % Čechoslováků). (Pramen: Statistická ročenka 1981.)

V našem vzorku chyběli uprchlíci ze zemědělského sektoru, obyvatelé kolektivizovaných vesnic. Venkov – dějiště totalitního hororu v 50. letech – se rozvinul v téměř ničím nerušenou, relativně vzkvétající oázu, která nepůsobila vládnoucím osobám nejnepatrnější bolení hlavy: postavením Leninova učení vzhůru nohama, začal být zemědělec, nikoliv tovární dělník, posuzován jako spolehlivý přívrženec politického statutu quo.

V druhé části průzkumu byly provedeny sondy týkající se pohnutek, které vedly k emigraci – faktory, které lidi k tomuto rozhodnutí povzbuzovaly, nebo je od něho odrazovaly.

„Jak dlouho vám trvalo, než jste se rozhodl opustit navždy svou vlast, a co bylo poslední kapkou, která přispěla k tomuto rozhodnutí?“ byla otázka (O #15), která inspirovala pestrou paletu odpovědí.

Několik respondentů tuto otázku odmítlo jako nezodpověditelnou. Pro ně to nebyla záležitost uvažování a poslední kapky, ale první příležitosti odejít. Někteří respondenti – zejména studenti – odpověděli takto:

„Vždycky jsem chtěl odejít“ (R #29).

„Od okamžiku, kdy jsem byl schopen aspoň trochu porozumět světu“ (R #2).

„V momentě, kdy jsem si začal uvědomovat, v jaké kleci jsem až dosud žil“ (R #71).

Někteří jedinci uvedli i více než jednu takovou poslední kapku. „Diskriminace v kultuře a zhoršení životních podmínek“, uvedl jeden student, člen Jazzové sekce (R #88), který se dostal na Západ tak, že přeplaval z Jugoslávie do Itálie.

Pro jednoho dentistu (R #93) byla stejně pádnými a rozhodujícími faktory rozmístění sovětských balistických raket na československém území a perspektiva beznadějně budoucnosti.

Zatímco někteří respondenti emigrovali ilegálně při první příležitosti a dalších 21 (17,5 %) neváhalo déle než jeden rok, zda podstoupit tento rozhodný krok svého života, 35 lidí (29,1 %) váhalo téměř pět roků a 21 dalších (17,4 %) potřebovalo dokonce ještě více času.

Je velmi zvláštní, že právě ti lidé, kteří se celých deset let zabývali myšlenkou na to, že opustí svou zem, se přesto během této doby nenaučili žádný cizí jazyk. Uvedl jsem tuto skutečnost v několika rozhovorech a příležitostně jsem dostal nikoli naprosto nepravděpodobné vysvětlení jako např.: „Byl jsem často služebně mimo domov. Když jsem se začal učit německy“, řekl mi jeden montér, „moji spolupracovníci nad tím povytahovali obočí a dělali poznámky, že jeden kolega z jejich party, který tam pracoval přede mnou, se také učil německy a pak utekl. Chtěli vědět, mám-li to také v úmyslu. Ujistil jsem je o své loajalitě k vlasti a učebnici jsem zahodil.“

V bodech #16-27 je vypočítáváno dvanáct různých motivů. Respondenti byli požádáni, aby je všechny ohodnotili, každý zvlášť, stupněm intenzity od nuly k maximu 10.

Některé výsledky výzkumu byly překvapující: poměrně nízká váha striktně osobní, existenční motivace a velký důraz na frustraci, únavu, nedostatek naděje na zlepšení v politické sféře.

Aritmetický střed stanovený na této klasifikační stupnici rostl takto:

1. striktně osobní důvody – 1,72
2. problémy s bydlením – 1,79
3. nedostatek příležitostí ke studiu – 2,35

Po těchto třech nejnižších kategoriích se začal obraz měnit:

4. potíže v zaměstnání – 4,12
5. strach z policejního vyšetřování, eventuálně ze soudního stíhání – 4,95

Pak následovaly odpovědi vysoké intenzity:

6. všeobecné zhoršení mezilidských vztahů – 6,45
7. zhoršení životního prostředí – 6,69
8. hospodářský úpadek – 6,85
9. pocit bezmocnosti, pesimismus života v kolonii, jako by poslední vlak už odjel – 6,9
10. nuda, vystavování vlivu primitivní propagandy – 6,92

Dva faktory nejvyšší intenzity:

11. politika jako taková, nutnost klanět se a poslouchat mocné primitivy – 8,18
12. pomyšlení, že by naše děti musely dospívat a žít v takovém systému – 8,34.

Toto nejvyšší skóre bylo zaznamenáno i bezdětnými manželskými páry a svobodnými jedinci. Někteří respondenti podtrhli „10“ jednou, dvakrát, připojili vykřičníky nebo na zdůraznění přidali další nuly.

Pesimismus vyjádřený v tomto průzkumu je potvrzen studií nazvanou *Československé, maďarské a polské vyhlídky, týkající se domácího vývoje*, vydanou v říjnu 1985 East European Area Audience and Opinion Research Radia Svobodná Evropa (s. 28). Úhrnné skóre vyhlídek na období 1970-1983/4 potvrzuje podstatný vzrůst pesimismu mezi Čechy a Slováky v 80. letech, který je větší než u Poláků, žijících v podmínkách stanného práva (s. 20).

Podcenil jsem, a tudíž ani nezahrnul do dotazníku jako samostatnou kategorii faktor militarizace, rozmístění sovětských raket a strach z války všeobecně. Několik respondentů připojilo v tomto smyslu různé, velmi silnými výrazy vyjádřené komentáře.

Mezi motivy dodávajícími odvalu k emigraci (O #28-32), hodnocenými stejnou stupnicí 0-10 jsou: touha po svobodě (průměr 7,64) a zejména touha cestovat (nejvyšší průměr 7,96) převyšovala úvahy o ekonomickém zlepšení (4,05) a obzvláště touhu připojit se k příbuzným a přátelům (2,71) – což je obzvláště závažná motivace emigrantů z jižní Evropy, kteří mají namířeno na západní polokouli a do Austrálie.

Mezi faktory, které odrazovaly od emigrace (O #33-37), převládaly naprosto jasně osobní pocity: starost, že je nutno navždy opustit rodiče a blízké příbuzné (průměr 5,54), své přátele (4,25). „Patriotismus“ dopadl naopak špatně – pouhých 1,775 svědčí o skutečně značném odcizení. Absolutní většina respondentů (74) hodnotila úroveň jakéhokoliv trvalého citového vztahu k rodné zemi jako totální, naprostou nulu. („Nulový pocit vlastenecké sounáležitosti“, řečeno slovy jednoho vědce a člena KSČ, R #88). Toto naprosté popření, odmítnutí patriotismu bylo nejsilnější u mladších respondentů.

Další otázka zněla takto: „Které faktory, vztahující se k Západu, vás odrazovaly od emigrace?“ Opět použito stupnice 0-10.

Výsledky ukázaly značně velký stupeň optimismu, dokonce stopy bezstarostnosti a nesmírného podceňování nesnází, s nimiž se Západ pokouší vypořádat.

Když jsem měl pohovor se staršími přistěhovalci, kteří už byli na Západě dobře usídleni, často pokládali jazyk – totiž neznalost cizího jazyka – za největší překážku, s níž se v nové zemi museli vypořádat. Avšak v tomto průzkumu je tento konkrétní faktor hodnocen poměrně nízkým průměrem 3,27. Respondenti projevíli značnou důvěru ve své schopnosti, v užitečnost svého povolání a praxe a všeobecně ve svou schopnost dobře se přizpůsobit novému prostředí (nesnáze s adaptací byly hodnoceny nízko 2,43).

Mezi nejpřekvapivější zjištění celého průzkumu patřily odpovědi, týkající se pochopení sociálně ekonomických nesnází v západních demokraciích. Bylo by těžké, ne-li nemožné, identifikovat kolosálnější fiasko oficiálního propagačního aparátu. Ukázalo se, že megatonáž pomluv navršených na kapitalistickou sféru byla nepochybně kontraproduktivní a vyvolávala představy přímo opačné zamýšlenému účinku. Černá karikatura vykreslená režimem byla příjemci předestilována do vize naprosto neodpovídající realitě.

Tento negativní obraz – interpretace oficiální propagandy – měl tyto následky:

Existenci ekonomických nesnází na Západě se nevěřilo, prakticky byla odmítána (průměr pouhých 0,725!) Absolutní většina respondentů (96, tzn. 80 % z celkového počtu) hodnotila tento faktor nulou, jako by vůbec neexistoval. Kriminalita, sociální nepokoje a s tím spojený neurčitý pocit neklidu obdržel velmi nízký průměr 1,12.

K dosažení úspěšné integrace do nového prostředí lze nabídnout tento vzorec: uspokojení = realita/naděje. Čím větší, čím nerealističtější jsou naděje, tím těžší zklamání nás čeká. Oběti sebeklamu mají často sklon dávat vinu spíše realitě než své vlastní naivitě.

Podstatná většina respondentů (78,3 %) uvedla, že jejich životní úroveň v Československu byla průměrná nebo dokonce nadprůměrná. Nezdá se však, že by materiální blahobyt byl tím faktorem, který určoval něčí politický postoj. V některých případech prokázali jedinci, kterým se dařilo lépe, mnohem větší nepřátelství vůči československému politickému systému než ti, kteří na tom byli hůře.

Celkově (O #48) považovali respondenti své názory – úroveň odmítání politického systému – za poněkud, nikoli však podstatně, nepřátelštější, než byly, podle jejich mínění, postoje jejich příbuzných, přátel, kolegů, sousedů – stručně řečeno lidí, jejichž názory alespoň částečně znali.

Klíčová otázka, o níž se dnes často diskutuje, se týká motivace základního významu, která vedla respondenta k rozhodnutí opustit rodnou stáj: byla to touha po svobodě nebo po ekonomickém zlepšení? Jsou tyto dva motivy komplementární, nebo se vzájemně vylučují? Přináší s sebou výlučně nepolitická, materialistická pohnutka k ilegální emigraci hanbu, morální odsouzení, jak to hlasy z různých koutů uvádějí nebo přinejmenším naznačují?

Otázka #52 zněla: „Toto je jednoduchá, životně důležitá otázka: Hlavní důvod, hlavní motiv vaší emigrace – 1. výlučně ekonomický, 2. převážně ekonomický, 3. částečně ekonomický, 4. převážně politický, 5. výlučně politický.“ A toto byly výsledky: 1. – 0; 2. – 4; 3. – 22; 4. – 58; 5. – 28. Žádná odpověď – 8.

A právě v tomto případě byli respondenti, mírně řečeno, méně než ochotni mluvit otevřeně a upřímně. Kdyby se mělo věřit jejich tvrzení, ne méně než 86 respondentů (71,6 % z celkového počtu) opustilo svou zemi převážně nebo výlučně z politických důvodů. A takto odpověděli i jedinci, kteří dále v dotazníku uvedli svůj naprostý nezájem o všechno politické, i to, že neměli ponětí o existenci Charty 77 a podobně. Očividně je přivádělo do rozpaků připustit ekonomickou motivaci své emigrace; dlouhodobý zvyk, nedávat najevo své pravé pocity, pravděpodobně přes noc nezmizí.

Ve třetí a poslední části průzkumu (Otázky #53-85) byl učiněn pokus o posouzení politického rozpoložení a postojů nejen uprchlíků, ale i národa, který opustili.

Otázka #53: „Kterou formu vlády byste vybral, kdybyste měl příležitost zúčastnit se takové možnosti pomocí voleb?“ nepřinesla zdaleka jednoznačné výsledky: největší skupina – 43 respondentů (27,5 %, hlavně imigranti do Spojených států) byla pro pluralistickou demokracii amerického typu; 25,8 % dávalo přednost státu se sociálním zabezpečením občanů (welfare state) švédského nebo rakouského typu; 10,8 % dávalo přednost systému založenému hlavně na křesťanských principech. Téměř jedna třetina (30 % přesně) respondentů se buď nemohla rozhodnout, nebo zadržela sloupec „Jiné“ (R #65, slovenský řidič nákladního automobilu žijící v USA, dával přednost demokracii italského typu). Pouze devět respondentů (tzn. 5,8 %) by volilo obnovení I. Československé republiky (1918-1938).

Dotaz na určení skutečné politické orientace členů komunistické strany předložil tento kumulativní výsledek: pravověrní, idealisté – 4,5 %; oportunisté, kariéristé – 57,5 %; ostatní – 38 % – v podstatě primitivní masa, která souhlasí s kteroukoli vládou dne.

Otázky #58-73 se týkaly širokého tématu „disentu“ – povědomí o něm, účasti na něm, znalost jeho neoficiálních publikací a příbuzných témat, která často přednostně přitahují pozornost zahraničních pozorovatelů a publicistů.

Otázka #60 – charakteristika své vlastní osoby: 12 respondentů (10 %) se považovalo za disidenta; 90 respondentů (75 %) s nimi sympatizovalo – typičtí představitelé široké masy lidí, kteří čekají, jak to dopadne.

Co se týče formy disentu (O #61), jsou odpovědi rozličné: od aktivity, jako bylo podepsání Charty 77 (R #13, nezaměstnaný), účast na hladovce (R #21, topič), distribuce protistátních letáků (R #22, ošetřovatelka; R #66, kuchař) až k naprosté nečinnosti: „Můj odpor záležel v tom, že jsem byl absolutně apatický,“ uvedl absolvent chemie (R #39); „Můj odpor nemohli odhalit – choval jsem se jako normální individuum“, takto popisoval svůj protivládní postoj jeden umělec (R #12).

Pouze 17 respondentů (14,1 %) neznalo žádné disidenty – dokonce ani podle jména ne; 72 (60 %) respondentů znalo některé podle jména; 31 (25,8 %) znalo některé osobně.

Text Charty 77, podle názoru Milovana Djilase nejosvícenější dokument lidských práv a iniciativa pocházející z východní Evropy (O #58): četlo 48 respondentů (40 %), 62 (51,6 %) jej nečetlo, ale slyšelo o něm a 10 respondentů (8,3 %) nemělo ani ponětí, o co vlastně jde (mezi nimi právník, R #58, který se dostal na Západ přes Kypr; mimochodem, neznal ani termín samizdat).

Hlavní zásluha na šíření informací o Chartě byla přisuzována spíše zahraničnímu rozhlasu než domácím pokusům. Dokonce i osoby politicky velmi ostražitě a zainteresované (např. R #93, lékař) o Chartě pouze slyšely, ale ani se nesnažily získat její výtisk.

Možnosti a kapacity distribuce samizdatových publikací byly nesporně omezené. Dostaly se k menšímu počtu respondentů, než tomu bylo u exilových publikací, ať už periodického tisku nebo knih. A navíc, zatímco pouze jeden respondent neměl ani tušení o existenci publikační činnosti v cizině, v případě domácího samizdatu jich bylo 22.

Otázka #69: „Nejvíce nenáviděná osoba(y) ve vašich kruzích v Československu“.

Jasným vítězem – tzn. nejvíce nenáviděnou osobou v zemi byl Biřak (75 hlasů), následoval Husák (50), Štrougal (28) a Indra (18). Mezi cizinci vedl Brežněv (20), s Leninem a Stalinem daleko vzadu – v pořadí 3 a 2 hlasy.

Spousta domácích ničemů, ale málo domácích hrdinů (O #69). Mezi nejpopulárnějšími byli: T. G. Masaryk obdržel 10 hlasů, A. Dubček 8 (převážně od Slováků), V. Havel 4 hlasy. Cizinci dopadli mnohem lépe: Reagan – 43 hlasy, papež Jan Pavel – 25, Lech Wałęsa – 17, M. Thatcherová – 11. Hitler dostal 2 hlasy (R #27, cukrář a disident, a R #66, kuchař a Svědek Jehovův!).

V závěrečné části dotazníku bylo respondentům položeno deset otázek a zároveň byli požádáni, aby klasifikovali svou přesnost stejným způsobem, jaký poznali v československých školách, tj. od stupně 1 ke stupni 5 (stupně 1. = absolutně přesný údaj; 2. = v podstatě přesný; 3. = částečně přesný; 4. = v podstatě nesprávný; 5. = úplně nesprávný).

Následují údaje seřazené podle preciznosti od nejlepších k nejhorším. Daný stupeň je úhrnný průměr.

O #79: „Typický československý občan, za předpokladu, že mu to projde, bude naprosto ochoten porušit zákon například tím, že přijme úplatek nebo se zúčastní rozkrádání státního majetku.“ Výsledný stupeň: 1,22.

O #78: „Většina lidí se rozhodne kvůli svému prospěchu (např. proto, aby jejich děti byly přijaty na univerzitu) udělat cokoliv (např. vstoupit do komunistické strany)“ – 1,72.

O #74: „Vztahy mezi Čechy a Slováky jsou v podstatě dobré“ – 1,97.

O #77: „Propaganda režimu je přece jenom účinná; například i někteří nekomunisté věří, že si Reagan přeje začít válku“ – 2,32.

O #83: „Rocková hudba je jevem, který nabyl politických rysů a také reflektuje existující generační konflikty“ – 2,46.

O #80: „Kdyby se česká dívka snad provdala za Rusa, její rodiče by se styděli“ – 2,52.

O #82: „Mladá generace ve skutečnosti není proti politickému systému ve vlasti, ale spíše se snaží nebrat režim na vědomí – jako kdyby neexistoval“ – 2,71.

O #81: „Mladá generace nemá žádnou představu, o co vlastně ve skutečné demokracii jde, a proto existující režim akceptuje“ – 2,78.

O #76: „Přestože většina lidí nadává na politickou situaci, zvykla si na systém do té míry, že by snad ani nevěděla, jak v demokracii žít“ – 2,78.

O #74: „Navzdory některým chybám v ekonomii, většina lidí má slušnou životní úroveň, která se stále zlepšuje“ – 3,61.

Toto tvrzení o ekonomickém blahobytu země bylo posuzováno jako zdaleka nejnepřesnější – z velké většiny těmi jedinci, kteří sebe považovali spíše za politické než ekonomické emigranty.

Tolik tedy ve stručnosti co se týče mého poněkud neprofesionálního pokusu jít až na kloub věcem, které státník Payne vyřídil s takovou bohorovnou nonšalancí a ignorancí. Člověk by si mohl jen přát, aby důkladný výzkum provedl tým skutečných odborníků. Avšak jak čas plyne, naděje pomalu hasnou.

Přeložila Alena Kropáčková

OTA ULČ se narodil v roce 1930 v Plzni. Vystudoval právnickou fakultu Univerzity Karlovy (promoce 1953) a poté krátce působil jako okresní soudce. V roce 1959 opustil Československo a natrvalo se usadil ve Spojených státech amerických. Na Kolumbijské univerzitě získal titul M.A. a v roce 1964 Ph.D. v oboru politické vědy. Působil jako vysokoškolský učitel na Grinnell College v Iowě. Později se přestěhoval na východní pobřeží USA a v Binghamtonu působí do dneška na Státní univerzitě N.Y. jako profesor politických věd specializující se na mezinárodní právo a srovnávací studia (zvl. se zabýval srovnáním vlády Sovětského svazu, zemí východní Evropy a Číny).

Mezi různými oceněními, jichž se Ota Ulčovi za jeho práci dostalo (např. Regional Council for International Education Fellowship na Tajvanu v roce 1967 a v roce 1973 v Indii; Fulbright-Hays Lecturship v Koreji v roce 1976, Pacific Cultural Foundation Research Fellowship v roce 1982, American Council of Learned Societies Research Grant v roce 1986, Palacky University Medal of Merits v roce 1991, Liberty Bell Award, Broome County Bar Association v roce 1992), obdržel v roce 1991 cenu SUNY Chancellor's Award for Excellence in Teaching.

Ota Ulč působil jako vládní konzultant a v roce 1978 jako poradce předsedy vlády Cookových ostrovů v jižním Pacifiku.

Je autorem publikací týkajících se právního systému bývalých komunistických zemí (The Judge in a Communist State, Ohio University Press, 1972), politického systému v Československu (Politics in Czechoslovakia, W. H. Freeman, 1974) a dále spoluautorem dalších dvanácti odborných knih. Publikoval také v řadě významných periodik v USA, ve Francii, Velké Británii a v Itálii (The American Journal of Comparative Law, The American Political Science Review, East European Quarterly, Eastern European Politics and Societies, Le contract social, Mercurio, Survey atd.).

Jeho zájem o konflikty mezi různými etnickými skupinami jej přivedl do rozličných částí světa, několikrát navštívil Afriku, Asii, Australii a oblast Pacifiku. Publikoval četné studie zabývající se postavením Romů v různých kulturách.

Potěšitelné je pro nás, že čeština se mu nestala jen vzpomínkou na mladá léta, Ota Ulč stále psal i česky. Josef Škvorecký mu vydal v Torontu sedm knížek (mezi jinými Náš člověk v Indii, Antinostalgicum...).

Od roku 1979 jako spoluvydavatel dvouměsíčníku Západ – The West v něm publikoval nejméně jeden příspěvek v každém čísle, přispíval také do Zpravodaje a Polygonu vydávaných ve Švýcarsku, do Národní politiky (BRD), Listů (Itálie), Nového domova (Kanada), Československého týdeníku a Československých novin (USA).

Po pádu komunismu v České republice prozatím vyšly čtyři jeho knihy (Bez Čedoku po Jižní Africe, Bez Čedoku po Číně a okolí, Příručka pro zájemce o americký svět, román Špatně časovaný běžec) a vysokoškolská učebnice mezinárodního práva.

Uvedený příspěvek zazněl na 5. kongresu Společnosti pro vědy a umění v Praze, v červnu 1994.

References

- „Australian Population and Immigration Council.“ 1977. *Immigration Policies and Australia's Population*. Canberra: Australian Government Publishing House.
- Borrie, W. D. et al. 1959. *The Cultural Integration of Immigrants*. Paris: UNESCO.
- Čapek, Thomas 1969. *The Čechs in America*. New York: Arno Press.
- Cigler, Michael 1983. *The Czechs in Australia*. Melbourne: AE Press.
- Panorama – A Historical Review of Czechs and Slovaks*. 1970. Cicero, IL: Czecchoslovak Nation Council.
- Glazer, Nathan and Daniel P. Moynihall 1963. *Beyond the Melting Pot*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Gordon, Milton M. 1964. *Assimilation in American Life*. New York: Oxford University Press.
- Greeley, Andrew M. 1974. *Ethnicity in the United States*. New York: John Wiley & Sons.
- Statistická ročenka 1981*. Federální statistický úřad: Praha.
- Jerabek, Ester 1976. *Czechs and Slovaks in North America – Bibliography*. New York: Czechoslovak Society of Arts and Sciences.
- Laska, Vera 1977. *The Czechs in America 1633-1977*. Dobbs Ferry: Oceana Publ.
- Marden, Charles F. and Gladys Meyer 1977. *Minorities in American Society*. New York: Van Nostrand.
- Martin, Jean 1965. *Refugee Settlers*. Canberra: ANU Press.
- Price, C. A. (ed.) 1970. *Australian Immigration: A Bibliography and Digest*. Canberra: ANU Press.
- Czechoslovak, Hungarian and Polish Expectations Concerning Domestic Developments*. 1985. Munich: Radio Free Europe – East European Area Audience and Opinion Research.
- Rip, Collin M. 1973. *The Integration of Czechoslovakian Refugees in Pretoria*. Pretoria: Institute for Sociological, Demographic and Criminological Research.
- Roberts, Hew (ed.) 1972. *Australia's Immigration Policy*. Perth: University of Western Australia Press.
- Taft, R. 1965. *From Stranger to Citizen*. Perth: University of Western Australia Press.
- Wilkes, J. (ed.) 1971. *How Many Australins?: Immigration and Growth*. Sydney: Angus & Robertson.
- Wilson, Paul R. 1973. *Immigrants and Politics*. Canberra: ANU Press.

Periodika

- Lidové noviny* (deník, Praha).
- Československý týdeník* (dvakrát týdně, New York).
- Listy* (dvakrát měsíčně, Roma/Praha).
- Internation Migration* (čtvrtletně, International Organization for Migration, Geneva).
- International Migration Review* (Center for Migration Studies of New York).
- Journal of Refugee Studies* (Refugee Studies Programme, University of Oxford).

Filosofický **časopis**

vědecká revue otevřená pluralitě filosofických názorů

**Nabízí vážným zájemcům o filosofii
v jejím nejpůvodnějším smyslu -
totiž jako hledání moudrosti,
pravdy, dobra, krásy
a smyslu života -
hodnotné studie,
překlady, informace,
recenze a zprávy.**

**Ontologie, metafyzika,
dějiny filosofie, politiky,
ekologie, etika, politologie.**

Vychází 6x ročně v rozsahu 176 stran, cena 29 Kč, celoroční předplatné 145 Kč. Vydává Filosofický ústav AV ČR

Objednávky jednotlivých čísel i celého ročníku přijímá redakce časopisu: Jilská 1, 110 00 Praha 1

Výrobní dělníci, industriální vztahy a sociální politika: základní orientace a postoje*

IRENA HRADECKÁ**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

Workers, Industrial Relations and Social Politics: General Orientations and Attitudes

Abstract: While most of the recent industrial relations analyses have dealt with the positions and activities of managers, in the present research project, both workers and managers are considered in light of their opinion on the forms and functioning of the industrial relations. The aim of the main part of the project (a survey carried out in middle- and large-sized companies through an extended questionnaire, with 582 respondents) was to explore relations between the above mentioned issue and the political or socio-political orientations of the workers. This article presents the first results regarding the workers' attitudes.

Sociologický časopis, 1995, Vol. 31 (No. 4: 485-499)

Industriální vztahy jsou obvykle přiřazovány mezzostrukturální rovině, kde jsou pak chápány jako souhrnný termín, jímž se popisuje sociální klima vytvářené managementem, resp. podnikateli na jedné straně a pracovními silami a jejich reprezentanty na straně druhé. V makrorovině lze industriální vztahy vysvětlovat spíše jako určitý typ organizace (psaných a neformálních pravidel a předpisů) a jako typ politiky, kterou užívají podnikatelské svazy a vedení odborů při vzájemném jednání. (V České republice, podobně jako v dalších evropských zemích, ke jmenovaným „tradičním“ partnerům přistupuje v rámci tzv. tripartity i stát.)

V industriálních vztazích se vždy odrážejí problémy i tradice vycházející ze zájmového chování partnerů (ve smyslu „policy“), ať již v dlouhodobě nepřekonané antagonistické formě, či v kooperativnějším postoji směřujícím k řešení konfliktu.

Třebaže je v současných analýzách industriálních vztahů – v souladu s trendy v zahraniční literatuře – věnována zpravidla větší pozornost změnám v postavení a v aktivitách manažerů, objektem prezentovaného výzkumného projektu („Industriální vztahy a politické orientace zaměstnanců a podnikatelů“, GA ČR 1993-1995) byla i populace zaměstnanců. Omezenost finančních zdrojů, jež by neumožnily pokrýt reprezentativním dotazníkovým šetřením celou populaci zaměstnanců, nás vedla k zúžení výběrového vzorku: obrátili jsme se na *výrobní dělníky* jako na skupinu zaměstnanců tradičně spjatou s utvářením industriálních vztahů. (Ze stejných důvodů a v zájmu zachování homogenity souboru usnadňující další statistické operace, byli v souboru zastoupeni pouze muži.)

*) Tento článek byl zpracován v rámci projektu „Industriální vztahy a politické orientace zaměstnanců a podnikatelů“, podpořeného Grantovou agenturou ČR pod číslem grantu 403/93/1095.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Irena Hradecká, Bedřichovská 1961, 182 00 Praha 8.

Výrobními dělníky přitom rozumíme ty manuální pracovníky, kteří se bezprostředně účastní na výrobním procesu, tedy na přidání hodnoty na zpracovaném materiálu či polotovaru, a tato hodnota je změřitelná. Tím se liší od tzv. režijních dělníků, kteří se podílejí na vytváření podmínek pro výrobu v podnicích. Zabezpečují chod výroby po technické (nikoliv po organizační) stránce – opravami a udržováním strojního vybavení i drobných a krátkodobých předmětů, rozvodem energie, vnitropodnikovou dopravou atd. U režijních pracovníků je tedy – na rozdíl od výrobních dělníků – obtížné exaktně prokázat podíl přidávané hodnoty na konkrétním výrobku; režijní náklady jsou totiž společné pro více výrobků nebo výkonů.

Prostřednictvím tazatelské sítě Střediska empirických výzkumů bylo v roce 1994 realizováno dotazníkové šetření u 582 výrobních dělníků středních a velkých podniků (nad 25 zaměstnanců). Cílem bylo zjistit názory respondentů na *postavení zaměstnanců, jejich odměňování, diference v pracovních podmínkách, na organizační změny v podnicích po roce 1989, na změny ve způsobu řízení, na postavení odborů v podniku i obecně v demokratické společnosti, na skutečnou i žádanou míru participace zaměstnanců, na roli státu a jednotlivce v tržním hospodářství*; důležitou úlohu, zejména při hledání statisticky významných korelací mezi jednotlivými postoji, má pak v dotazníku proměnná „*preference politické strany*“. Lze tedy říci, že se výrobní dělníci-respondenti vyjadřovali k formám a fungování *industriálních vztahů* jak v dimenzi konkrétního sociálního klimatu vlastního podniku, tak i v makrostrukturálním rozměru institucionalizovaného zájmového chování sociálních partnerů. Zároveň měl výzkum alespoň v základních rysech zjistit *politickou, resp. sociálněpolitickou orientaci výrobních dělníků* jako reprezentantů zaměstnanců. Vzájemné vazby mezi oběma rovinami (politickou a industriálně vztahovou) jsou zřejmé. Projekt tudíž mimo jiné vycházel z hypotézy, že mezi politickým systémem, sociální politikou, vrcholovými (institucionalizovanými) vztahy, podnikovou úrovní industriálních vztahů a aktéry industriálních vztahů s jejich politickou orientací existují vzájemné (zpětné) vazby. Při koncipování výzkumu jsme si ovšem byli vědomi, že jde o první, spíše „rekognoskační“ vstup do terénu. K odhalení hlubších souvislostí a řady jiných relevantních faktorů je třeba dalších výzkumů.

Některé výsledky vybraných okruhů výzkumu

1. Postavení zaměstnanců v podniku

1.1. Pracovní podmínky výrobních dělníků

Z odpovědí respondentů je zřejmé, že doby, kdy pracovníci standardního průmyslového podniku měli ve zdrcující většině uzavřenu se zaměstnavatelem *pracovní smlouvu* na dobu neurčitou, neodvratně končí. Ve sledovaném vzorku podniků totiž s nastupujícími pracovníky uzavírá údajně personální oddělení pracovní smlouvu na dobu určitou již v 45 %. „Výhodnější“ možnosti (z hlediska zaměstnavatele) v největší míře využívají majitelé menších firem, zejména společností s ručením omezeným (v 52 %; státní akciové společnosti 43 %, akciové společnosti bez státní účasti 40 %). Účast zahraničního kapitálu v podniku se v tomto směru neukázala jako signifikantní.

Sami dotázaní dělníci mají podepsanu trvalou pracovní smlouvu v 81 %. (Většina jich dosud disponuje pracovní smlouvou z minulých let.) Překvapivé ovšem je, že u respondentů, kteří mají se svým zaměstnavatelem uzavřenu *terminovanou* pracovní smlouvu, se nepotvrdil vcelku logický předpoklad silnějších obav z nezaměstnanosti.

Mnohem důležitějším faktorem je celková atmosféra v podniku: v této souvislosti např. jednoznačně záleží na tom, zda vedení uplatňuje novelu zákoníku práce a mění v širším měřítku trvalé pracovní smlouvy na smlouvy uzavírané na dobu určitou. Tam, kde k tomuto kroku vedení nepřikročilo, jsou obavy dělníků z případné nezaměstnanosti daleko nižší.

Poměrně velká část dotazníku byla věnována oblasti *odměňování*. Průměrný čistý měsíční příjem výrobních dělníků zkoumaného vzorku činil 5 784,- Kč. (To zhruba odpovídá tehdejšímu údajům oficiálních celostátních statistik.) Nejvyšších průměrných mezd dosahují hutníci, následují stavaři, pracovníci v dopravě a spojích, na třetím místě jsou dělníci ve strojírenství, relativně nejnižší výdělky jsme pak zaznamenali ve skupině oborů chemického, papírenského, sklářského, textilního, oděvního a potravinářského průmyslu. (U tří posledně jmenovaných oborů se pravděpodobně sekundárně projevuje značná feminizace se svým průvodním negativním vlivem na výši mezd.) Nejlépe platí své výrobní dělníky malé firmy do sta zaměstnanců, o něco hůře největší podniky zastoupené v našem výzkumu a na posledním místě jsou střední podniky zaměstnávající od sta do pěti set pracovníků. V pořadí firem podle formy vlastnictví jsou na prvním místě společnosti s ručením omezeným, na druhém pak akciové společnosti bez vlastnické účasti státu a na posledním státní akciové společnosti. Praha sice potvrdila své výjimečné výdělečné možnosti, u mimopražských respondentů nicméně nebyly zjištěny statisticky významné rozdíly z hlediska vlivu velikosti jejich obce na tamější průměrné mzdy. Úroveň odměňování ilustruje zjištění, že – přinejmenším u zkoumaného vzorku výrobních dělníků – výše mzdy *vůbec nezávisí na kvalifikaci pracovníka, ani na úrovni dosaženého vzdělání*. Nekvalifikovaní dělníci dokonce dosahovali nepatrně (byť statisticky nevýznamně) vyšších výdělků než jejich kvalifikovaní kolegové. Nelze vyloučit, že i z uvedeného důvodu není převážná většina (60 %) respondentů vůbec se mzdovým systémem spokojena.

Výsledky našich dřívějších i paralelně probíhajících výzkumů (nejen v malých a středních soukromých firmách [Hradecká, Vlášil 1993], ale i ve velkých podnicích dosud neprivatizovaných [Vlášil, Hradecká, Mazálková 1994]) svědčí o probíhajících zásadních změnách ve *formách odměňování*. Dochází k odklonu od úkolových mezd, a do určité míry i od mezd výkonových (s výjimkou obchodu, kde jsou zaměstnanci zainteresováni na obratu), jež jsou nahrazovány mzdou časovou, a hlavně smluvně sjednanou pevnou měsíční mzdou.¹ Uvedené tendence se do značné míry potvrdily i v našem souboru: časová mzda je skutečně nejčastěji používanou formou odměňování (v 36 %), teprve pak následují úkolová, resp. výkonová mzda. Smluvně sjednanou pevnou měsíční mzdou dostává 15 % respondentů. Uvážíme-li, že jde o *výrobní* dělníky, nikoli o *režijní*, je tento jev v pravém slova smyslu pozoruhodný.

Podle názoru respondentů by právě osobní výkonnost *měla mít* na výši jejich mzdy největší vliv („rozhodující“ nebo „značný“ v 96 %). *Ve skutečnosti* ho ale v takové míře

¹) Ani u časové mzdy ovšem výkon není zcela opomenut: zpravidla 20 až 30 % celkové mzdy dělníků tvoří pohyblivá složka, jejíž výši stanoví mistr s přihlédnutím k výkonu a kvalitě práce. Reforma mzdového systému probíhala v mnohých podnicích postupně, od jednoznačně výkonových tarifních mezd, přes časové až k individuálním, smluvním mzdám. Tento fakt zřejmě přispěl (spolu s relativní výhodností časových mezd v krizovém odbytovém období řady zejména velkých strojírenských podniků) k akceptaci nové formy odměňování jak ze strany řadových dělníků, tak i příslušných odborových organizací [Pollert, Hradecká 1994].

prokazuje méně často (v 66 %). Tomu odpovídá i naše výše zmíněné zjištění o relacích mzdy a kvalifikace ve sledovaném vzorku. V následující srovnávací tabulce stojí za povšimnutí téměř naprostá shoda v umístění jednotlivých faktorů: dalo by se předpokládat, že mzdový systém vcelku odpovídá představám dotázaných dělníků. Na přímo formulovanou otázku, nakolik jsou spokojeni se mzdovým systémem své firmy, však většinou odpovídají negativně.

Tabulka 1. Pořadí faktorů ovlivňujících výši mzdy ve skutečnosti a v idealizované podobě

Faktor	Pořadí	
	Skutečné	Ideální
Osobní výkonnost a odpovědnost	1.	1.
Úroveň kvalifikace	2.	3.
Pracovní podmínky	3.	2.
Počet let odpracovaných v podniku	4.	4.
Velikost rodiny, o kterou se pracovník stará	5.	5.

N = 561

Faktor „velikost rodiny, o kterou se pracovník stará“ označili tedy respondenti – podle očekávání – za relativně nejméně důležitý z hlediska výše odměny. Připomeneme-li si, že soubor je tvořen výhradně muži, je svým způsobem překvapivé, že více než čtrnáct procent dotázaných tuto položku ještě dnes označuje za faktor, který by měl „rozhodující či značnou měrou“ výši mzdy ovlivňovat. Paternalistické chápání „mzdového zabezpečení“, jak bývalo často uplatňováno ve státních podnicích (kdy signifikantně nižší mzdy žen byly vedoucími pracovníky zcela oficiálně ospravedlňovány argumentem, že ony „přece neživí rodinu“), bude pravděpodobně přežívat ještě dlouho.

S platovými podmínkami obecně je spokojeno pouhých 37 % respondentů. (Zároveň se domnívají, že si za svou práci zaslouží plat v průměru o tři tisíce korun vyšší, než jaký dostávají.) Následující pořadí naznačuje, jak je zkoumaný soubor spokojen s jednotlivými aspekty pracovních podmínek:

Tabulka 2. Pořadí dílčích faktorů pracovních podmínek z hlediska spokojenosti dělníků

Pořadí	Faktor	Velmi/spíše spokojen
1.	S obsahem vykonávané práce	78 %
2.	Se vztahy mezi zaměstnanci	69 %
3.	Spokojenost s využitím vlastních schopností	67 %
4.	S osobním postavením v organizaci	60 %
5.	Se vztahem majitele/vedení k zaměstnancům	45 %
6.	S platovými podmínkami	37 %
7.	Se svými perspektivami do budoucna	34 %

N = 551

Přes určité dílčí výhrady je nicméně výrazná většina výrobních dělníků (72 %) celkově se svým zaměstnáním spokojena. V rámci celé ekonomicky aktivní populace patří nepochybně skupina výrobních dělníků k těm méně spokojeným. Dokazuje to i srovnání s výsledky nedávného výzkumu IVVM (94-21), který pro Českomoravskou komoru

odborových svazů zjišťoval v září loňského roku názory občanů na práci a zaměstnání. Celý zkoumaný soubor ekonomicky aktivních respondentů tam totiž vyjádřil spokojenost se svým nynějším zaměstnáním v 82 %, zatímco v dělnických profesích dosahovala spokojenost 73 %.

Relativně nadprůměrně spokojeni jsou podle našeho šetření výrobní dělníci z menších firem, zaměstnávajících méně než sto pracovníků (80 %).

Citovaný výzkum IVVM nabízí i srovnání v hodnocení vztahů zaměstnavatelů k zaměstnancům. V tomto ohledu jsou respondenti obou souborů v podstatě zajedno: vzorek manuálně pracující populace (IVVM) hodnotí uvedené vztahy jako „velmi“ či „spíše“ dobré ve 42 %, reprezentanti výrobních dělníků jsou s nimi „velmi“ či „spíše“ spokojeni v 45 %. Výhrady k zaměstnavateli mají především výrobní dělníci z největších podniků (65 % nespokojeno), zatímco v podnicích s malým počtem zaměstnanců panuje příslovečná „pohoda“ vyjádřená přesně opačným poměrem relativních četností. Vztahy mezi výrobními dělníky a jejich zaměstnavateli tedy nejsou zcela uspokojivé, ale – jak uvidíme dále – v převážně většině ani výslovně konfliktní.

Zajímalo nás, v čem vlastně – podle názoru respondentů – spočívá *úspěch v práci*. Z jejich výpovědí vyplývá, že nejvíce závisí na osobním výkonu (resp. soutěživosti), na schopnosti prosadit se (i pomocí „ostrých loktů“), méně již na profesních znalostech a dovednostech, na spolupráci v pracovní skupině, ale i na dobrých vztazích s nadřízenými, a v omezené míře i na náhodě a štěstí.

1.2. Organizace a řízení podniku

V dotazníkovém šetření nebylo možno – v daných souvislostech – opominout oblast organizačních změn a posunů ve způsobech řízení v podnicích po roce 1989. Za zvláště důležité jsme přitom považovali právě hodnocení tohoto vývoje řadovými zaměstnanci.

Podle názoru dotázaných dělníků došlo k zásadním změnám v organizační struktuře jen u 33 % podniků, zatímco v 46 % případů se organizační struktura nezměnila vůbec, nebo byly změny více méně nepodstatné. Zbytek dotázaných (21 %) uvedl, že „jejich“ podnik byl založen zcela nedávno anebo „že neví“. Je vcelku předvídatelné, že jako nejpružnější firmy z tohoto hlediska se opět prokázaly společnosti s ručením omezeným či neomezeným, následovány akciovými společnostmi bez kapitálové účasti státu. Relativně nejméně změn v organizační struktuře bylo reflektováno v akciových společnostech s většinovou nebo úplnou účastí státu („zásadní změny“ jen ve 32 %). Z průměru zjištěných dat nevybočovaly překvapivě podniky roztříděné ani podle odvětví, ani podle počtu zaměstnanců, velikosti obce, účasti či absence zahraničního kapitálu.² Na druhé straně míra provedených organizačních změn v podniku dokonce ani žádným směrem neovlivnila (statisticky průkazně) celkovou spokojenost respondentů se svým zaměstnáním.

Otevřenou otázku, v níž byli respondenti požádáni, aby se pokusili popsat posun ve způsobu řízení, pokud jej u svých nadřízených po roce 1989 zaznamenali, ponechali někteří z nich (přes 13 %) bez odpovědi, popřípadě (ve 48 %) odpověděli, že v tomto smyslu u nich v podniku k žádným změnám nedošlo. Z ostatních odpovědí vyplývá, že nejčastěji jde podle jejich názoru o nové, progresivní formy řízení, které vedou k větší

²) To poněkud odporuje výsledkům našich předchozích výzkumů prokazujícím významné rozdíly v tempu a razanci organizačních změn mezi českými a kapitálově smíšenými či výhradně zahraničními firmami v České republice [Pollert, Hradecká 1994; Hradecká 1994a].

samostatnosti pracovníků (30 %) a k vyšším nárokům především na kvalitu práce (24 %). Nejde ale výhradně o změny k lepšímu: část respondentů (9 %) si např. stěžuje na zhoršené jednání svých nadřízených, další (8 %), že jejich současní nadřízení jakékoliv řídicí a organizační schopnosti postrádají, nebo že vidí jen své zisky a svůj prospěch (7 %). Zastoupení ostatních odpovědí (např. že došlo k celkové výměně vedení, že se zlepšily pracovní podmínky ap.) bylo nevýznamné (kolem 5 %).

Kritičnost předchozích výroků naznačuje, že mezi řadovými a vedoucími pracovníky nepanuje všude harmonie. Výskyt skutečných konfliktů, resp. závažných *rozporů mezi zaměstnanci a vedením*, popř. majitelem, sledovala další otázka. Naprostá většina dotázaných (67 %) se vyjádřila, že v jejich podniku k žádným podobným rozporům nedošlo. Pokud se na půdě podniku objevily názorové neshody mezi zaměstnanci a zaměstnavatelem, relativně nejčastěji se týkaly mezd (15 %). Četnost všech ostatních uváděných příčin drobných konfliktů byla mizivá (méně než 4 %). Pro ilustraci, šlo například o rozpory uvnitř vedení, propuštění zaměstnanců, pracovní prostředí, personální obsazení vedení podniku, způsob řízení, výrobní, ekonomickou strategii, omezenou komunikaci s podřízenými apod.

1.3. Odborová organizace v podniku

Zatím jsme se zabývali dílčími charakteristikami a určitými aspekty vzájemných vztahů mezi dvěma *aktéry industriálních vztahů v podniku* – zaměstnanci a zaměstnavateli. V této souvislosti je nezbytné zmínit se i o pozici a fungování *odborů* na půdě podniku.

Ve více než jedné čtvrtině podniků základní organizace příslušného odborového svazu *není* – podle sdělení respondentů – *ustavena*. Více než polovina dotázaných dělníků (51 %) si stěžuje, že v jejich podniku odborová organizace sice existuje, ale *funguje* naprosto *nedostatečně*. Jen 22 % respondentů uvedlo, že jejich organizace *pracuje dobře*. Např. 95 % dělníků z hutí potvrdilo, že u nich odbory existují; 60 % jich ale zároveň příslušnou organizaci označilo za nefunkční. Naproti tomu ve stavebnictví, v dopravě a spojích v plných 44 % firem už odbory údajně *nepracují vůbec*.

Důležitým činitelem podmiňujícím existenci odborové organizace je velikost firmy. I náš výzkum potvrdil, že nejméně organizací najdeme v malých podnicích, v tomto případě do sta zaměstnanců: zde se odborově sdružuje jen 26 % zaměstnanců. V podnicích s méně než pěti sty zaměstnanci jsou odborové organizace z 85 % a v největších podnicích v plných 97 %.

Jaké mohou být *důvody absence* základní odborové organizace v příslušných podnicích? Nejčastěji její ustavení zaměstnanci ani nepožadují (57 %), v mnoha dalších případech (33 %) se nemohou najít vhodní (a ochotní) organizátoři. Mnohdy je odborovými funkcionáři uváděn jako jeden z hlavních důvodů odpor zaměstnavatele (rozumí se „soukromníka“) vůči ustavení odborové organizace v jeho podniku. Respondenti uvednou překážku uvádějí v necelých deseti procentech.

V podnicích, kde není založena odborová organizace, často sám zaměstnavatel kompenzuje svým pracovníkům určité výhody, o něž by jinak – bez kolektivní smlouvy – přišli (např. o dodatkovou dovolenou apod.). Svědčí o tom i výpovědi dotázaných dělníků: zaměstnavatel příslušné výhody poskytuje, nebo poskytnutí výhod již přislíbil v 67 % případů.

Jaká je ale skutečná *odborová organizovanost* v rámci výběrového souboru? Téměř 62 % respondentů je členem odborové organizace. Jak odpovídá i některým předchozím zjištěním, nejvíce odborářů najdeme mezi hutníky (80 %), nejméně ve

stavebnictví, v dopravě a spojích (43 %). Určité předpoklady k rozložení míry organizovanosti lze hledat i v samotném charakteru výroby ve jmenovaných sektorech: tam, kde je dán větším soustředěním pracovníků na místě, panuje obvykle i větší soudržnost a solidarita. V odborech se častěji sdružují starší dělníci (v kategorii 45 až 59 let je organizovanost nejvyšší – 68 %), a ti, kteří sympatizují spíše s opozičními politickými stranami (71 %) nebo kteří nepocítují sympatie k žádné z politických stran v ČR (60 %).

Mezi příčinami, které figurují v odpovědích na otázku, *proč* respondent do odborů nevstoupil, se nejčastěji objevuje „odborny nejsou v podniku ustaveny“ (30 %), „nemá to smysl“ (22 %), „nikdy jsem nebyl v odborech organizován“ (15 %) a „byla by to zbytečná investice“ (8 %). Následující kapitola ukáže, zda se mezi respondenty vyskytují podobně skeptické názory i při hodnocení odborů v obecnější rovině.

2. Odbory a participace zaměstnanců

Třebaže dotázaní dělníci zřejmě do jisté míry přestávají věřit (65 %), že by odbory při současných pravomocích mohly skutečně zaměstnancům pomáhat, přesto zásadně (60 %) odmítají tvrzení, že odbory neposkytují vlastně žádné výhody, a není tedy důvod se v nich organizovat. V tomto postoji významněji diferencuje jen věk respondentů (starší z nich víru v odbory většinou osvědčují), zatímco vzdělání, a dokonce i preference politických stran jsou v této souvislosti indiferentní. O nemohoucnosti odborů za současné situace je přesvědčeno daleko více nečlenů odborů (82 %) než jejich členů (55 %). (S velkou pravděpodobností se tak sami utvrzují ve správnosti svého rozhodnutí do odborů nevstoupit.)

Nepřehlédnutelná většina respondentů (83 %), a to bez ohledu na věk, vzdělání i na to, zda jsou nebo nejsou členy odborů, se přiklonila k poměrně radikálnímu tvrzení, že odbory postupují vůči managementu a zaměstnavatelům málo razantně. Tento postoj je zvláště výrazný u dělníků celkově nespokojených se svým zaměstnáním (s pravděpodobným efektem zpětné vazby), a u sympatizantů opozičních politických stran. Je také poměrně rovnoměrně rozšířený ve všech sledovaných odvětvích a oborech, jak ve velkých, tak i v malých podnicích, nerozhoduje ani typ vlastnictví podniku (státní, nestátní a.s., společnost s r.o. atd.). K další radikalizaci uvedeného přesvědčení dochází zjevně tam, kde má podnik vážnější problémy, či dokonce spěje k bankrotu. Naopak ke zklidnění vztahů zaměstnanců k managementu zcela průkazně přispívá fakt, že v daném podniku je odborová organizace nejen ustavena, ale také *dobře pracuje*.

Podobný vliv výše uvedených faktorů na utváření postojů a názorů dělníků vztahujících se k postavení a úloze odborů ve společnosti, se projevil i u řady dalších tvrzení, jež jsme respondentům předložili k posouzení. Ti se ve své většině shodli na tom, že odbory jsou nezbytnou součástí demokratické společnosti a potřebnou zárukou pracovních a zaměstnančeských práv. Zároveň odmítli názor, že odbory jsou politický přežitek a brzda ekonomického rozvoje. Nejsilněji a v jistém smyslu varovně se opět projevil vliv existující a fungující vlastní odborové organizace na míru souhlasu s katastrofickou vizí naznačující, že sociální smír se už dlouho neudrží a že napětí ve společnosti poroste. Relativně nejméně zastánců totiž našla mezi respondenty z podniků, kde odborová organizace *vůbec není ustavena* (50 %), zatímco v podnicích s dobře fungující organizací je už dělníků s podobným přesvědčením 65 % a u firem s nedostatečně fungujícími odbory jejich počet stoupl až na 72 %. Zdá se, že mnozí odboroví funkcionáři si ani neuvědomují, jak velkou zodpovědnost před svými členy mají, a jak křehké jsou hranice únosnosti ideologické propagandy zaměřené proti ostatním sociálním partnerům.

Kladnou či zápornou odezvu mezi respondenty měl vyvolat blok tvrzení týkajících se principů *industriální participace a demokracie*.

Zdálo by se, že výrok – jako stvořený pro ústa arogantního nadřazeného – připomínající, že řadoví pracovníci jsou v podniku na práci, ne na diskuse, respondenty spíše pobouří a budou s ním souhlasit nanejvýš s výhradami. Buďto se pracovní disciplína dělníků natolik zlepšila, nebo jsou si přinejmenším svých povinností na pracovišti do té míry vědomi, že nemohou „veřejně“ připustit opak; v každém případě je podíl souhlasných odpovědí překvapivě vysoký (77 %). V tomto případě nehraje roli ani politická orientace respondentů, ani jejich věk, vzdělání či členství v odborech. Za zmínku ovšem stojí zjištění, že *celkově nespokojení* pracovníci (mezi nimiž se nepochybně najdou i typičtí kverulanti) se na rozdíl od svých spokojených kolegů častěji nechtějí s tímto tvrzením ztotožnit (30 % versus 20 %). U žádného z následujících výroků se podobná vazba neprokázala.

Přímou souvislost mezi manifestovaným postojem respondentů k participaci pracovníků a jejich *politickou orientací* je možno statisticky podložit jen u tvrzení (dnes již téměř „okřídleného“ častými citacemi odborovými předáky), že „demokracie končí před branami podniku“. Sympatizanti opozičních politických stran projevili souhlas v 57 %, respondenti, kteří nemají důvěru v žádnou z našich politických stran, jsou ještě skeptičtější (64 %). Dělníci orientovaní shodně s koaličními politickými stranami naproti tomu s výrokem souhlasí jen ve 43 %. Věk ani vzdělání či členství v odborech tu opět není signifikantní. O striktním *rozdělení rolí mezi podnikateli* (kteří „investují a zaměstnávají pracovníky“) a *zaměstnanci* („ti nemají co do toho mluvit“) uvažovali respondenti zřejmě spíše jako o realitě dneška než jako o jakémsi normativu. To může být podle našeho názoru jedním z možných vysvětlení jejich nadpolovičního souhlasu (54 %).

Ještě pregnantněji je formulováno další tvrzení týkající se participace pracovníků na rozhodování v podniku: „Management možná rozhoduje dobře, ale bez řadových zaměstnanců...“. Více než tři čtvrtiny (77 %) dotázaných dělníků je téhož názoru. (A znovu zde nenacházíme diference z hlediska politické orientace, organizovanosti v odborech, věku, vzdělání atd.)

Příznaky a hlavně důsledky jisté přehlcenosti dnešních dnů politikou, projevující se tím, že „člověk se stává apolitickým a apatickým i v podniku“, pociťuje výrazná většina dotázaných výrobních dělníků (78 %). Věk přitom nerozhoduje, postoj je spíše dán úrovní vzdělání a základní politickou orientací respondenta. Vzdělání podle našeho názoru posiluje osobní aktivitu (a odvozeně i „političnost“) především tím, že umožňuje svou podstatou snáze pochopit složitost politických a ekonomických změn v naší společnosti. Neschopnost orientovat se v dnešním světě vede automaticky k pasivitě, apatii a apolitičnosti. Vínou za ně ale nelze klást jen na vnější faktory.

3. Úloha státu a jednotlivce v tržním hospodářství

Údaje z pravidelných výzkumů veřejného mínění i vlastní zkušenost z předchozích šetření už předem signalizovaly, že uvnitř kategorie výrobních dělníků nenalezneme mnoho takových, kteří by svými názory a postoji jednoznačně odpovídali ideálním typům zastávce *liberalismu* (svobodného, „tržního“ rozdělování zdrojů a statků) nebo *státního paternalismu* (redistribuce zdrojů a statků státem s cílem korigovat „nedostatky“ tržního mechanismu ve jménu tzv. sociální spravedlnosti).

Výsledky dotazníkového šetření naznačují, že výrobní dělníci řadou svých postojů inklinují k druhé ze jmenovaných orientací, často ale ve specifické (a někdy nekonzis-

tentní) formě obsahující některé prvky svou podstatou ryze liberalistické, či spíše konzervativní.

Respondenti totiž převážně akceptují *tržní hospodářství* (byť se silně zdůrazněnou rovností občanů v přístupu na trh) a zároveň odmítají, že by bylo v rozporu s principem sociální spravedlnosti (55 %). Plně se ztotožňují s principy *subsidiarity* („Člověk odpovídá sám za svůj osud“ – v 77 %, „Problémy, které dokáže řešit jednotlivce, by neměly rozhodovat společenské orgány“ – 81 %). Od ideje sociálně tržního hospodářství se viditelně vzdalují svým výrazným příklonem k *paternalistickému pojetí státu*. Chtějí, aby stát vytvářel jistoty proti hospodářským a sociálním rizikům (85 %), aby mimo jiné korigoval např. nadměrné tržní příjmy (60 %). Lidská práva také podle jejich názoru (v 90 %) zahrnují nejen právní ochranu občana, ale i jeho širokou *ochranu sociální*. Mají-li však postavit vedle sebe tržní hospodářství, individuální svobodu, např. v podnikání, a principy sociální spravedlnosti, jsou – zdá se – trochu na vahách. Nakonec se, v mírné převaze, rozhodnou pro alternativu možného spojení obou principů. (Na zásadní harmonii demokracie a trhu se ostatně shoduje široké spektrum populace, zahrnující stoupence levice i pravice [Večerník 1993: 191].)

Co se týče *solidarity*, „zejména s ekonomicky slabšími spoluobčany“, dělníci vcelku splnili očekávání, když souhlasili v 73 %.

O tom, jak krátkou historickou paměť máme, svědčí odpovědi dělníků v reakci na poslední předložený výrok. Nadpoloviční většina (62 %) totiž už dnes nevěří varování, že: „Tomu, kdo v tísní volá na pomoc stát, se dostane státních zásahů i tehdy, kdy už po nich volat nebude...“.

4. Politické orientace výrobních dělníků

Zjišťování politických postojů určité společenské či profesní skupiny je pro každého výzkumníka bezpochyby přitažlivé. Jakkoliv nebylo naším záměrem učinit toto téma stěžejním, některé zachycené souvislosti mezi politickou orientací výrobních dělníků a jejich názory např. na odbory či na úlohu jednotlivce a státu v tržním hospodářství vybězají alespoň ke stručné, ilustrativní prezentaci.

Základní informaci o rozložení politických preferencí u výrobních dělníků poskytuje tabulka 3 (příloha). Rozdíl v četnosti kategorií příznivců ODS a ČSSD byl ještě menší, než jsme očekávali (jen 0,9 % ve prospěch ODS); překvapivý je i vysoký počet preferenčních hlasů (16,2 %) pro Občanskou demokratickou alianci (která pravděpodobně i u sledované části populace v následném období zaznamenala pokles), a hlavně vysoký podíl těch respondentů, u nichž *žádná* z našich politických stran sympatie ani důvěru nevzbuzuje (17,7 %). Tento údaj ostatně koresponduje s naším předchozím zjištěním o silících tendencích k apatii a apolitičnosti dělníků v podniku i mimo něj.

Hlavním cílem této dílčí analýzy³ bylo zachytit, do jaké míry diferencují (a kdy se naopak sbližují) postoje jednotlivých kategorií souboru podle jejich politického přesvěd-

³) Protože clusterová ani faktorová analýza nepřinesly výraznější výsledky, opíráme se při hledání statisticky významných diferencí o vícenásobnou analýzu variance. Pracovali jsme přitom s agregovanými kategoriemi „koalice“ (ODS, ODA, KDU-ČSL, KDS), „radikální opozice“, do níž jsme zařadili stoupence SPR-RSČ, LB, SLB, KSČM, SDL a DEU, a „umírněné opozice“ zahrnující zbývající politické strany. Samostatná zůstává kategorie respondentů, kteří výslovně odpověděli, že žádná politická strana u nich nevzbuzuje sympatie a důvěru („žádná“). Postojová

čení v odpovědích na bloky otázek pokrývajících obecně názory na odbory ve společnosti a na úlohu státu a jednotlivce v tržním hospodářství.

Tabulka 4 (příloha) s ilustrativním grafem přibližuje rozložení názorů daných skupin respondentů na *pozici a úlohu odborů* v naší společnosti. Nejvýraznější diference jsou zřejmé ve vizi dalšího vývoje vztahů mezi sociálními partnery. Zatímco stoupenci koalice projevíli relativně největší optimismus, resp. míru nesouhlasu s tvrzením, že „Dosavadní sociální smír se už dlouho neudrží a že napětí ve společnosti poroste“ (50 %), jejich názoroví protivníci, radikální oponenti, mají ze společenské tenze mnohem silnější obavy (78 %). Přihlédneme-li k odpovědím i v dalších otázkách bloku zaměřeného na postavení a úlohu odborů, jeví se stoupenci koaličních stran ve svých názorech jako vcelku konzistentní. To už nelze jednoznačně tvrdit o příznivcích opozice, ať již umírněné či radikální. Výrobní dělníci, kteří nechovají sympatie k žádné z politických stran, se svými postoji k odborům nejčastěji přiklánějí k názorům skupiny stoupenců umírněné opozice. V ostatních zkoumaných oblastech se projevíli spíše diverzifikovaně.

Za zmínku ale stojí i dvě další položky, resp. tvrzení, v jejichž hodnocení se soubor z hlediska politických postojů neprofiloval: „Odbory při současných pravomocích nic nezmohou, zaměstnancům nepomohou“ (66 % souhlasí) a „Odbory postupují vůči managementu a zaměstnavatelům málo razantně“ (83 % souhlasí). Respondenti zde zřejmě vystupují především jako *dělníci*, nikoli jako stoupenci určité politické strany. V tomto smyslu také není moudré podceňovat jejich latentní solidaritu: nejen odborově organizované, ale i případné spontánní protestní akce, stejně tak jako cílené aktivity vedení odborů v zájmu zvýšení jejich pravomocí by u této části populace mohly najít kladnou odezvu a podporu.

O silných kořenech *paternalismu* v populaci dělníků svědčí výrazná převaha souhlasných reakcí na tvrzení „Stát má vytvářet jistoty proti hospodářským a sociálním rizikům“ (85 %) a „Stát má korigovat nadměrné tržní příjmy“ (59 %). Jak naznačuje graf u tabulky 5 (příloha), ani mezi příznivci koalice není výrazná převaha těch, kdo s politikou přílišného zasahování státu do chování subjektů principiálně nesouhlasí (24 %, resp. 52 %). S přihlédnutím k ostatním údajům patrným z tabulky a grafu (svědčících o znatelném sklonu k individualismu a konzervativismu) lze však i na tomto místě hovořit o relativně vyšší názorové konzistenci stoupenců koalice. Do určité míry platí tato charakteristika i pro respondenty, kteří nepreferují žádnou stranu; i svými postoji se blíží sympatizantům koalice. Stoupenci umírněné a radikální opozice už tak jednoznačnou konzistenci neprokazují. Nelze ovšem vyloučit, že problém vězí v samotných programech jednotlivých politických stran, což ostatně dokazují některé nové analýzy politických stran v České republice. Na detailní rozbor názorů stoupenců jednotlivých politických stran je však náš vzorek příliš malý.

5. Závěry

Interpretovaná data jsou dílčím výstupem výzkumu zabývajícím se industriálními vztahy a politickou, resp. sociálně politickou orientací zaměstnanců, podnikatelů a manažerů. Pracovní definice industriálních vztahů je v úvodu článku doplněna hypotetickým předpokladem relací industriálních vztahů a jejich aktérů k politice a k sociální politice. Reálné naplnění daného schématu ovšem předpokládá určitou nezbytnou míru aktivity a

škála u analyzovaných bloků otázek byla totožná, čtyřstupňová, a zahrnovala od bezvýhradného souhlasu, částečného souhlasu, částečného nesouhlasu i úplný nesouhlas.

participace zaměstnanců jako skutečných *aktérů* industriálních vztahů. Ambice participovat na řízení, na rozhodování v podniku, angažovat se v odborech alespoň na podnikové úrovni jsou v populaci zaměstnanců mizivé; dokládají to i jiné naše výzkumy, stejně jako údaje o nízké míře důvěry celé populace v odbory vůbec [Hradecká 1994b, *Ekonomická... 1994, Názory na společenské... 1993* aj.]. To konec konců odpovídá obecným trendům ve společnosti, kde je např. možnosti ovlivňovat veřejné záležitosti či zastávat vedoucí místo v zaměstnání tradičně přikládána jen velmi malá důležitost [*Názory na společenské... 1993*].

Naproti tomu *ukázněnost v práci* má v hierarchii hodnot významnou pozici [Ibid.]. Drtivá většina našich respondentů ji pokládá za důležitou do té míry, že relevantní postoj může kolidovat s jejich snahami o autonomii a participaci, jež se zdají být – už samy o sobě – relativně slabé. Participace se jim jeví jako „žádoucí“, zároveň však připouštějí, že lze podnik dobře řídit i bez jejich spoluúčasti, a jsou zajedno v tom, že participace nesmí být degradována na „diskusní kluby“. Přitom je zajímavé, že v názorech na participaci zaměstnanců nejsou významnější měrou ovlivněni svou základní politickou orientací.

Ve srovnání s předlistopadovým obdobím ztrácejí dělníci určité „jistoty“ v zaměstnání. Pro svou dosud poměrně nevyjasněnou, nestabilizovanou politickou orientaci často tyto posuny posuzují izolovaně, bez vazby na širší souvislosti či možné důsledky. Např. uzavření časově termínované pracovní smlouvy namísto smlouvy trvalé si jen ojedinele spojují s vyšším osobním rizikem ztráty zaměstnání.

Ukazuje se, že personální práce na podnikách (hlavně v oblasti rozvoje lidských zdrojů) je na nízké úrovni: platy výrobních dělníků často neodrážejí jejich kvalifikaci, vzdělání, ale ani skutečný výkon. Konečný efekt může být navíc posilován tendencemi přecházet od výkonových a úkolových forem mezd ke mzdám časovým či k pevným smluvním platům. Je otázkou, zda všobecná (bezkonfliktní) akceptace individuálních mzdových kontraktů předznamenává fragmentaci zaměstnančeských vztahů, nebo [Filtzer 1992] už byly tyto vztahy fragmentovány již dříve, ať již ve smyslu přespříliš složitého mzdového systému či z hlediska individualizovaných vztahů k nejbližšímu nadřízenému (mistrovi).

V souvislosti s určitou neinformovaností řadových pracovníků (o níž svědčí konfrontace výpovědí dělníků a manažerů [Vláčil 1995]) jsou skutečné *změny v organizačních strukturách* podniků našimi respondenty pravděpodobně podhodnoceny. S ohledem na zjištěné vazby mezi technicko-organizační strukturou a sociálními vztahy [Peters, Waterman 1982, Mazálková 1994 aj.] lze předpokládat, že snížená míra percepce těchto změn má své sociální a sociálněpsychologické kořeny. Podobně i změny ve *způsobech řízení* jsou dělníky mnohdy prezentovány jakožto pouhé zvýšení samostatnosti pracovníků a růst nároků na kvalitu.

Třebaže oba *hypotetické protipóly orientace zaměstnanců* („liberalistický“ a „státně paternalistický“) se nepřekrývají se škálou výslovně politické orientace „pravice“ – „levice“, vzhledem k určitým zjištěným korelacím může být orientace respondentů na koaliční nebo opoziční strany určitým pomocným vodítkem či indikátorem. Ostatní získaná data však poskytují relativně dostatečné podklady k závěru, že výrobní dělníci svými postoji prokazují spíše náležitost ke „státně paternalistickému“ typu orientace, i když v ní často mají více či méně konstruktivně zabudovány prvky svou podstatou ryze liberalistické. Teoreticky by se dalo dokonce předpokládat, že navrhovaná reforma sociální politiky, kde *adresnost, cílenost* se stala jakýmsi společným jmenovatelem jejího

konzervativního a neoliberalistického pojetí [Ferge 1993], by neměla ani u populace výrobních dělníků narazit na zásadní odpor.

Předkládaný text vychází téměř výhradně z dat shromážděných dotazníkovým šetřením zaměstnanců. Další analýzy se zaměří na srovnání dosud získaných dat kvantitativní i kvalitativní povahy s poznatky jiných výzkumů (vlastních i cizích), a především na konfrontaci politických orientací zaměstnanců a zaměstnavatelů. To však je předmětem dalších připravovaných statí.

IRENA HRADECKÁ se jako vědecká pracovnice Sociologického ústavu Akademie věd ČR specializuje na oblast sociologie práce, průmyslu, podniku a industriálních vztahů. V některých svých studiích se věnovala i gender problematice.

Literatura

Ekonomická očekávání 1994. 1994. Praha: Sociologický ústav AV ČR, STEM.

Ferge, Z. 1993. „Sociální změna ve východní Evropě – sociální občanství v nových demokraciích.“ *Sociologický časopis* 29: 149-166.

Filtzer, D. 1992. „Economic Reform and Production Relations in Soviet Industry.“ In *Labour in Transition*, ed. by C. Smith and P. Thompson. London: Routledge.

Hradecká, I. 1994a. „Privatization through Foreign Capital: Recent Experience of the Czech Enterprises.“ Referát přednesený na konferenci *Politics and Economics*, Stupava 17.-20. 10.

Hradecká, I. 1994b. „Odbory jako sociální aktér.“ *Sociologický časopis* 30: 329-343.

Hradecká, I., J. Vlášil 1993. „Sociální a mzdové problémy zaměstnanců malých a středních soukromých podniků.“ *Pracovní texty* WP 93:8. Praha: Sociologický ústav AV ČR.

Mazálková, I. 1994. „Role managementu při formování pracovních vztahů v privatizovaných podnicích.“ *Sociologický časopis* 31: 361-372.

Názory občanů na práci a zaměstnání. 1994. Praha: IVVM 94-21.

Názory na společenské změny. 1993. Praha: Sociologický ústav AV ČR, UNIVERSITAS.

Peters, T., R. Waterman 1982. *Hledání dokonalosti.* Praha: Svoboda-Libertas.

Pollert, A., I. Hradecká 1994. „Privatisation in Transition: the Czech Experience“. *Industrial Relations Journal* 27: 52-63.

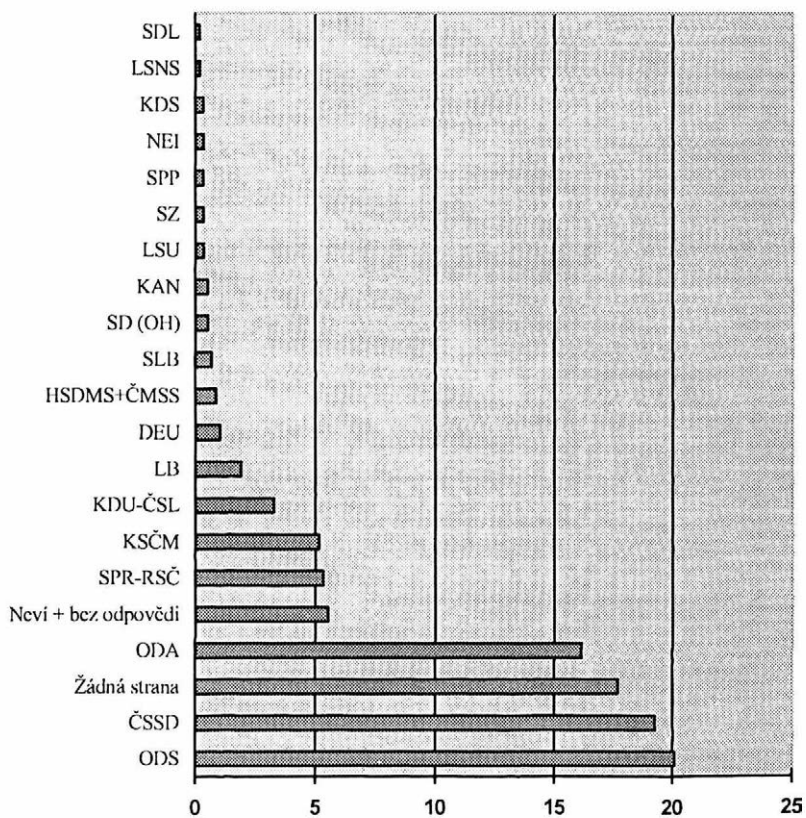
Večerník, J. 1993. „Utváření nové sociální regulace v České republice.“ *Sociologický časopis* 29: 181-202.

Vlašil, J., I. Hradecká, I. Mazálková 1994. „Large-Scale Privatisation: Social Conflict and Consensus.“ *Working Papers* 94:8. Praha: Sociologický ústav AV ČR.

Vlašil, J. 1995. „Profesní a sociálně politické orientace českých manažerů.“ *Sociologický časopis* 31: 435-447.

Příloha

Tabulka 3. Politické preference vyjádřené výrobními dělníky

Tabulka 4. Názory na odbory podle politických preferencí

Otázky:

A. Odbory jsou politický přežitek, brzda ekonomického rozvoje.

B. Odbory jsou nezbytnou součástí demokratické společnosti.

C. Dosavadní sociální smír se už dlouho neudrží...

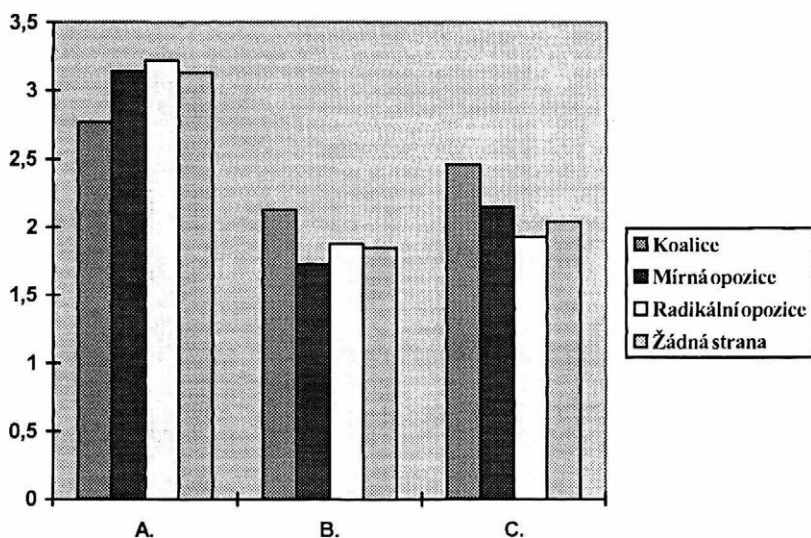
Odpověďová škála:

zcela souhlasím

spíše souhlasím

spíše nesouhlasím

zcela nesouhlasím

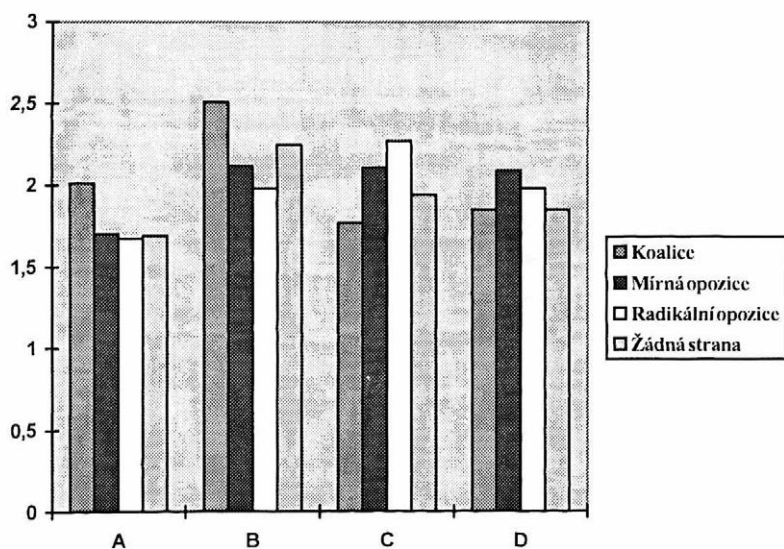
Tabulka 5. Názory na úlohu státu a jednotlivce v tržním hospodářství podle politických preferencí

Otázky:

- A. Stát má vytvářet jistoty proti hospodářskému a sociálnímu riziku.
- B. Stát má korigovat nadměrné tržní příjmy.
- C. Člověk odpovídá sám za svůj osud.
- D. Problémy, které dokáže řešit jednotlivec, by neměly rozhodovat společenské orgány.

Odpověďová škála:

- zcela souhlasím
- spíše souhlasím
- spíše nesouhlasím
- zcela nesouhlasím

JOURNAL OF EUROPEAN SOCIAL POLICY

The dramatic changes taking place across Europe have provoked a fundamental rethinking of social policy. In addition, the moves towards economic and political integration mean that increasingly social policy decisions will be taken at a European rather than a national level.

With a focussed, European coverage of these issues, the *Journal of European Social Policy* offers:

- articles from leading specialists and academics, providing expert analysis of key social policy issues
- comprehensive coverage of the full range of social policy concerns
- up-to-date reports of the latest European trends, new legislation, analysis of new and existing European Commission programmes, and recent research

Volume 5, 1995	(4 issues)		ISSN 0958 9287	
	UK	W Eur	E Eur	RoW
Institutional	£85	£87	£51	£94/\$160
Individual	£43	£45	£27	£47/\$80
Single issues	£24	£24	£14	£26/\$44

Articles for *Journal of European Social Policy* Volume 5 include:

Young people and families in Poland: changing times, changing dependencies?

Claire Wallace

Theories of Power in *The Three Worlds of Welfare Capitalism*

Jim Kemeny

A framework for the comparative study of social services

Jens Alber

The truly poor: direct and indirect consensual measurement of poverty in Sweden

Björn Halleröd

Free sample issue available...

Please send me a FREE sample issue of *Journal of European Social Policy* with no obligation to subscribe

I would like to subscribe, please send me an invoice

Czech Soc

Name _____

Address _____

Please return this coupon to: Julia Wood, Longman Higher Education, Longman House, Burnt Mill, Harlow, Essex CM20 2JE, UK.

☎ +44 (0) 1279 623212, Fax: +44 (0) 1279 623862

Longman Higher Education

V blízkosti hranic*

Identifikace obyvatel dosídlených po 2. světové válce do českého pohraničí a jejich potomků s místem současného bydliště na příkladu Českého Krumlova a Teplic

ALENA NEDOMOVÁ**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

In the Proximity of Borders

An identification of the population which settled after the Second World War in the Czech border regions with its contemporary place of living, based on the examples of Český Krumlov and Teplice

Abstract: Before the Second World War, roughly three quarters of the total population of the towns Český Krumlov in Southern Bohemia and Teplice in Western Bohemia were German. The genocide of the Jews during the war and the post-war migration of populations contributed to the creation of greater national homogeneity towards Czech nationality: in both these towns and border regions as a whole processes which represented a radical exchange of population there. Czech settlers could be divided into two groups – returnees and new settlers from nearly all over the Slovak Republic. What is their relation to a place where (especially in the case of the older generation) relatively few of them were born or previously had families, where they often arrived from a different milieu, where they settled, set up families and live to this day? To what extent do they identify themselves with their place of residence as a home, and what is their relationship to the original inhabitants, now their closest neighbours over the border? All reflections are based on published demographic statistics and the results of research into the political culture of local community culture.

Sociologický časopis, 1995, Vol. 31 (No. 4: 501-515)

Situace v našem pohraničí, bývalých Sudetech, současně i minulé česko-německé vztahy z nejrůznějších úhlů pohledu, jsou tématy z hlediska sociálních věd v současnosti velmi aktuální. Na pozadí dnešní evropské reality a jako důsledek procesů, které proběhly v relativně „čerstvé“ minulosti, k tomu vedou dva základní důvody: v západní a střední části kontinentu integrační snahy zemí kolem Evropské unie, ve východní a jižní oblasti dezintegrační pokusy o vymanění se z područí dosud dominujícího nebo příliš odlišného souseda. Oba trendy v sobě nesou potřebu poznání nejen „toho druhého“, ale i sebe sama, což ve svém důsledku opodstatňuje nejrůznější výzkumy pohraničních oblastí a jejich obyvatelstva. Tyto oblasti jsou navíc obvykle v mnoha směrech, tedy nejen geograficky, periferní; i to je další důvod k jejich zkoumání. V našich podmínkách pak jejich „atraktivita“ a důležitost vyplývá i z jejich často problematické historie.

Pokusy o objektivní, racionální, historicky nezkrácenou analýzu českého pohraničí jsou konfrontovány se vzpomínkami lidí plnými ryze osobní, emocionálně podmíněné zkušenosti. Paměť archivních pramenů se odlišuje většinou od toho, co bývá

*) Tento článek byl zpracován v rámci projektu „Politická kultura lokálních společenství“, financovaného Grantovou agenturou České republiky pod číslem grantu 403/93/1084.

***) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Ing. Alena Nedomová, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. (02) 24 22 09 80, l. 235, fax (02) 24 22 02 78, e-mail local@earn.cvut.cz

uloženo v paměti lidí, kteří v pohraničí před válkou žili a museli odejít (část českého obyvatelstva před válkou, německé obyvatelstvo po jejím skončení), či naopak nežili a přišli po válce jako noví osídlenci.

Cílem tohoto příspěvku není nad míru nezbytně nutnou ohlížet se zpět do historie nebo ji dokonce hodnotit. Nechci se detailně zabývat ani problémem odsunu Němců z našeho území, ani následným dosídlováním opuštěných vesnic a měst a jeho vlivem na další populační, sociální a ekonomický vývoj v pohraničí. To je předmětem jiných, zejména historických či účelově vymezených sociologických a jiných analýz. Chtěla bych pouze na příkladu současných obyvatel dvou měst (Českého Krumlova a Teplic) v bývalých Sudetech ukázat, jak se dívají na některé ožehavé a často diskutované problémy, spojené buď s minulostí stále živou svými pamětníky, nebo s konflikty plynoucími z neochoty či neschopnosti vést dialog oproštěný od emocí.

Jaký je jejich vztah k místu, kde se – zejména z řad starší generace – jen málokdo narodil, měl rodinu či příbuzné, kam přišli z často odlišného prostředí, usadili se, založili rodiny a dodnes žijí? Do jaké míry se identifikují se svým bydlištěm jako s domovem, jaký je jejich vztah k původním obyvatelům a nyní nejbližším sousedům za hranicemi státu? Nejde mi o subjektivní líčení několika individuálních životních osudů. Ve svých úvahách se opírám jednak o publikované údaje demografické statistiky, jednak o výsledky výzkumu, uskutečněného v rámci projektu „Politická kultura lokálních společenství“ na jaře loňského roku pracovníky Sociologického ústavu a Filozofické fakulty UK.

V této souvislosti je třeba zdůraznit, že zmíněný výzkum nebyl prioritně zaměřen na zjišťování postojů obyvatel sledovaných měst (a tím méně celého českého pohraničí, které samo o sobě tvoří v mnoha ohledech heterogenní oblast, či jeho vybraných částí) k některým problémům česko-německých vztahů. Nebyl zaměřen ani na zjišťování jejich identifikace s místem současného bydliště. Obojí problematiky se ve výzkumu dotkl poměrně omezený počet otázek. Přesto se domnívám, že i takto místně a předmětně omezená sonda do populační historie a do názorů současných obyvatel sledovaných měst může být jedním z mnoha malých příspěvků k diskusím o minulé, současné i budoucí situaci v našem pohraničí. Zároveň se domnívám, že si takto formulovaný příspěvek nemůže klást ambice možného zobecnování uvedených faktů a závěrů. Města, jichž se týká, ani nebyla z dříve naznačených důvodů volena jako reprezentati určitých typů příhraničních oblastí. Obecná východiska, která jsou v textu citována, slouží pak spíše jako základna k vytvoření širšího pozadí, nutného pro pochopení jevů a událostí charakteristických pro obě města.

1. Vývoj národnostních poměrů

Sledování národnostního složení obyvatelstva z územního hlediska a v delší časové posloupnosti není vždy jednoduché, přestože údaje o něm byly součástí všech censů, konaných na území České republiky. V průběhu času dochází nejen ke změnám v administrativním vymezení určitého prostoru, ke změnám obsahu otázek týkajících se národní či etnické příslušnosti, ale také ke změnám politických, kulturních nebo sociálních okolností, za nichž se jednotlivé censy uskutečňovaly. Žádná z těchto změn není zanedbatelná, navíc ne ze všech censů byla příslušná data veřejně publikována. Dopustím se tedy v následujících odstavcích určitého zjednodušení tím, že budu pokládat uvedené údaje za věcně a prostorově srovnatelné.

Podle sčítání lidu z roku 1930 žilo v Českém Krumlově a přilehlých obcích, které jsou dnes jeho součástí, více než 10 tisíc lidí, z nich se sedm a půl tisíce hlásilo k ně-

mecké národnosti, to jsou zhruba tři čtvrtiny všech obyvatel města. V Teplicích a okolních, později připojených obcích se v téže době k německé národnosti hlásilo z 56 tisíc obyvatel okolo 72 procent. V této souvislosti je třeba připomenout, že zjišťování národnosti bylo tehdy těsněji než dnes spjato s objektivním znakem mateřského jazyka, proto mezi těmi, kteří se považovali za Němce, byla i řada německy mluvících Židů – konkrétně v teplické aglomeraci tehdy žila asi čtyřtisícová židovská komunita. Dodnes jsou obě města – Český Krumlov i Teplice – uváděna mezi obcemi s relativně významným podílem osob německé národnosti (ve srovnání s průměrným podílem osob této národnosti žijících v České republice, který v roce 1991 činil pouhých 0,5 %), avšak vzhledem k předválečnému stavu jde o podíly téměř zanedbatelné, které navíc mají vzhledem k nepříznivé věkové struktuře obyvatel této národnosti tendenci se dále zmenšovat. Při posledním sčítání lidu se za Němce považovalo v Českém Krumlově 1,5 procent (v roce 1970 ještě 3 %, v roce 1980 1,8 %) a v Teplicích 1,9 procent (3,6 % v roce 1970 a 2,3 % o deset let později) jejich obyvatel.

Z historie víme a i z výše uvedeného je patrné, že genocida Židů během války a poválečné „stěhování národů“ přispělo k národnostní homogenizaci obou měst, našeho pohraničí, ke zjednodušení národnostních poměrů v celé republice. Byla místa, kterých se tyto procesy dotkly velmi citelně a znamenaly ve své podstatě radikální výměnu obyvatelstva – mezi ně patří bezesporu i Český Krumlov a Teplice.

Jen velmi zjednodušeně zde připomínám události spojené s koncem války a poválečným vývojem v pohraničí. Již ke konci války odcházeli za (předválečné) hranice státu první uprchlíci z řad občanů německé národnosti, další je následovali v prvních poválečných měsících, do konce roku 1945 šlo řádově o stovky lidí. K organizovanému hromadnému odsunu většiny německého obyvatelstva došlo v roce 1946, neboť v lednu tohoto roku byl zcela zastaven dobrovolný odchod osob z Československa. Do hromadného odsunu nebyli zahrnuti ti občané, kteří byli prokazatelnými antifašisty, ale také např. němečtí odborníci, jejichž setrvání bylo nezbytné pro zachování kontinuity výroby v klíčových průmyslových odvětvích, lidé ze smíšených manželství ap. Ani tento odsun však neznamenal definitivní tečku za odchodem občanů německé národnosti – odcházeli i později, za změněných podmínek, ale již neorganizovaně. Ze strany československých úřadů byla i vůči těm, kterým bylo umožněno nebo nařízeno zůstat, ještě dlouho po skončení války uplatňována diskriminační opatření, později sehrála důležitou roli v motivaci k odchodu také imigrační politika Západního Německa vůči lidem německé národnosti a rozdílná životní úroveň u nás a v Německu. Odcházeli tedy individuálně, často se stěhovali ke svým příbuzným do NSR. U nás se pak děti ze smíšených manželství většinou hlásily k majoritní, tj. české národnosti, docházelo k postupné asimilaci apod. Důsledkem pak bylo setrvalé snižování podílu občanů hlásících se k německé národnosti v populaci.

2. Zdroje nového obyvatelstva

Tempo osídlování tempu vysídlování neodpovídalo. Zpočátku ho dokonce předbíhalo, později se naopak zpozd'ovalo, bylo určeno nejčastěji osobními podmínkami osídlenců. Ti mohli být rozděleni zhruba do dvou skupin – první tvořili tzv. navrátilci, osoby české národnosti, které odešly po roce 1938 do vnitrozemí a nevrátily se již v průběhu války (ze strany německých úřadů jim nebyly kladeny obvykle překážky a byl jim dokonce vrácen majetek), druhou noví osídlenci především z řad českého obyvatelstva, reemigranti z Volyně, krajané z Rakouska, Francie apod. Na jaře roku 1947, tedy rok po zahá-

jení odsunu, byla první vlna osídlování v podstatě skončena a dala vzniknout v pohraničních oblastech nové populační základně se specifickou strukturou, zejména věkovou, etnickou a národnostní. Osídlování v následujícím období, to jest zhruba do roku 1953, bylo charakteristické často živelným, oboustranným a málo organizovaným pohybem mezi vnitrozemím a pohraničím, resp. Slovenskem. V následujících letech již mělo dosídlování jiný, podstatně organizovanější charakter, neboť jeho dosavadní průběh byl hodnocen úřady velmi kriticky a byla proto přijata opatření směřující nejen k nápravě situace, ale především ke kontrole a možnosti důslednějšího ovlivňování pohybu obyvatelstva. Limitujícím faktorem dalšího přílivu obyvatelstva do pohraničí byl – mimo jiné – rozsah a kvalita bytového fondu, množství pracovních příležitostí v průmyslu, do jisté míry i vznik tzv. mrtvé hranice a přítomnost armády.

Charakteristické bylo, že lidé přicházeli zpočátku především z nejbližšího vnitrozemského zázemí. To by mohlo být, mimochodem, jedním z důležitých faktorů ovlivňujících míru pozdější migrační stability, a relativní sociální a kulturní homogenity populace obou měst. Ve srovnání s obcemi podobné velikosti a významu v jiných částech republiky se – zejména Český Krumlov – pokud jde o migrační pohyby po roce 1950 nijak významně neliší. V Teplících se nepříznivé ukazatele intenzity relativního migračního salda objevují zejména až v posledním desetiletí, nesouvisí tedy primárně s událostmi několik desítek let starými. Tento jev odpovídá i teoriím, že převážná část migrantů směřuje do oblastí, které jsou jim relativně blízké z hlediska podobnosti s původním prostředím, nejsou-li samozřejmě důvody stěhování dány nějakým vnějším a silnějším stimulem (pocit existenčního ohrožení, administrativní nařízení apod.).

Odhadem, na základě údajů uvedených v soupisech obyvatelstva českých zemí z roku 1947, nejvíce imigrantů do Českého Krumlova přišlo v prvních vlnách osídlování z vnitrozemských částí tehdejších okresů Český Krumlov a České Budějovice (celkem asi 20 procent). Větší počet osob se dále přistěhoval z vnitrozemských částí okresů Třeboň (dnes okres Jindřichův Hradec) a Prachatice, následovalo hlavní město Praha (dáno poměrem počtu obyvatel Prahy a jihočeských okresů, nikoli významem prostorových preferencí), okresy Písek a Tábor. Jen na okraj zde považuji za vhodné uvést jako zajímavost, že neobvykle vysoký počet obyvatel přítomných v době soupisů v Českém Krumlově (11 724 osob v roce 1947 oproti 8 692 osobám při sčítání v roce 1930 a 6 899 osobám v roce 1950. Na 1 000 přítomných mužů připadalo 418 žen, 74 procent všech výdělečně činných příslušelo do třídy objektivního povolání veřejná správa služba) byl dán přítomností vojenské posádky a existencí sběrného tábora pro odsunované Němce.

Do Teplíc směřovali lidé nejvíce z Prahy a jejího severního okolí (více než 25 % z imigrantů přítomných v roce 1947), dále z tehdejších okresů Kladno a Slaný (dnes také okres Kladno), Roudnice (dnes část okresu Litoměřice), z vnitrozemské části okresu Louny, poměrně významný podíl (asi 7 procentní) imigrantů přišel z okresu Benešov.

Podle výsledků posledního sčítání lidu, kdy se zjišťovalo místo narození sčítaných osob, resp. jejich první trvalé bydliště, se v Českém Krumlově i Teplících narodilo přibližně 45 % jejich současných obyvatel. Svě rodiště v rámci celého okresu mělo o málo více než 60 % obyvatel Krumlova a zhruba 58 % teplických občanů. Uvedená čísla charakterizují populaci obou měst bez ohledu na jejich věk, jsou tedy pouze průměrnou hodnotou. Zajímavější jsou z hlediska snahy o postižení hlavních imigračních proudů údaje o osídlencích, u nichž lze alespoň předpokládat, že přišli v prvních poválečných vlnách, tedy o lidech ve věku 45 let a starších. Obyvatelé tohoto věku tvoří v Krumlově 29 %, 504

v Teplicích téměř 36 % stávající populace (samozřejmě, že ne všichni opravdu jsou poválečnými dosídlenci, podrobnější informaci však sčítání neobsahuje). Není bohužel možné k podrobnější analýze těsně poválečných migračních proudů využít pramenného díla demografické statistiky o přirozeném i mechanickém pohybu obyvatelstva, neboť začaly systematicky vycházet po několikaleté přestávce až po roce 1950, u některých okresů a zejména obcí ani poté nebyl např. uveden střední stav obyvatelstva – konkrétně právě v případě Teplic.

Tabulka 1. Podíl obyvatelstva Českého Krumlova a Teplic ve věku 45 let a více podle trvalého bydliště matky v době narození (v %) na celkovém počtu obyvatel daného věku

Bydliště matky v době narození	Český Krumlov	Teplice
Narození v ČR celkem	87,2	82,6
Z toho:		
ve městě současného bydliště	12,6	12,2
v jiné obci okresu	20,9	12,7
v jiném okrese	53,7	57,7
Narození v SR	5,8	7,7
Narození v cizině	4,8	6,1
Místo narození nezjištěno	2,2	3,6
Úhrnem	100,0	100,0

Pramen: SLDB 1991

I tentokrát – na základě výsledků posledního censu – se potvrdilo, že zdrojem největšího počtu imigrantů jsou zejména oblasti geograficky či kulturně blízké. To se týká v podstatě všech věkových kategorií, podstatným způsobem však právě výše uvedených, a dále kategorie lidí ve věku od 30 do 44 let (viz tabulku 1 přílohy).

V případě Českého Krumlova jde o okresy bývalého Jihočeského kraje a Prahy (nejvíce z okresu České Budějovice – 28 % z trvale bydlících obyvatel Krumlova se narodilo v tomto okrese). V Teplicích v roce 1991 mělo trvalé bydliště nejvíce rodáků z Prahy, okresů Ústí nad Labem, Most, Litoměřice, Kladno a Louny. Vyjma okresu Ústí nad Labem šlo především o osoby starší 45 let, imigranti z ústeckého okresu naopak spadají do kategorie mladších – to je pravděpodobný důvod toho, proč nebyli jmenováni mezi významnými skupinami přistěhovalců v poválečných soupisech. Narozdíl od Českého Krumlova žádný ze zmíněných okresů nedosahuje tak majoritního zastoupení (Praha se podílí 3,7 %, další nepřesahují dvouprocentní podíl), jako je tomu v případě vztahu českobudějovických rodáků a Českého Krumlova. V tomto směru tvoří teplotičtí občané daleko více heterogenní komunitu, a to i poměrem zastoupení osob narozených na Slovensku a v cizině. Praha zde pak opět vystupuje jako výrazný zdroj imigrantů, specificky podmíněný počtem jejich obyvatel.

Uvedené výsledky mohou vést k hypotéze, že část těch, kteří do Českého Krumlova a Teplic přišli po druhé světové válce v průběhu dosídlování českého pohraničí, ve svém novém bydlišti zůstali, přizpůsobili se novému prostředí a šžili se s ním. Do jaké míry, to už nejsou standardní statistické prameny schopny postihnout. Pokusím se ji tedy vyjádřit na podkladě výsledků výzkumu, citovaného v úvodu tohoto textu. Relativně dlouhý historicko-statistický úvod považuji za nutný pro pochopení rozměru (a nejen

v kvantitativním slova smyslu), jehož dosáhla výměna obyvatelstva dotčených měst a který je za běžných podmínek nemyslitelný.

3. Prostředí výzkumu

Empirický výzkum se uskutečnil na jaře roku 1994. Byl prováděn formou monografických šetření jednotlivých měst. Zde je již nutné uvést, že se netýkal pouze obyvatel Českého Krumlova a Teplic, ale také Nového Města nad Metují, jehož role zde ještě bude připomenuta. Města nebyla zvolena zcela náhodně, ale s ohledem na původní zaměření výzkumu, tedy politickou kulturu lokálních společenství. Důležitým faktorem pro jejich výběr byla ochota místní politické reprezentace na výzkumu spolupracovat.

Soubor respondentů z řad občanů byl vytvořen na základě náhodného výběru z evidence obyvatel (vybráno přes 600 jmen, uskutečněno cca 400 rozhovorů), vybírání byli občané trvale bydlící na území města a starší 18 let. Vlastní šetření bylo realizováno prostřednictvím řízených, standardizovaných rozhovorů.

Tabulka 2. Vybrané demografické charakteristiky respondentů (jaro 1994)

	Český Krumlov		Teplice		Nové Město nad Metují	
	abs.	v %	abs.	v %	abs.	v %
Úhrn respondentů	407	100,0	451	100,0	400	100,0
Pohlaví: muž	180	44,2	206	45,7	185	46,3
žena	227	55,8	245	54,3	215	53,8
Věk: do 24 let	61	15,0	65	14,4	72	18,0
25-34 let	79	19,4	81	18,0	87	21,8
35-44 let	86	21,1	83	18,4	56	14,0
45-54 let	83	20,4	98	21,7	74	18,5
55-64 let	53	13,0	56	12,4	63	15,8
65 a více	45	11,1	68	15,1	47	11,8
Národnost: česká	399	98,1	423	94,7	392	98,1
slovenská	5	1,2	13	2,9	5	1,3
německá	3	0,7	8	1,8	1	0,3
jiná	-	-	3	0,7	2	0,5

Otázky, které byly v průběhu šetření pokládány občanům obou měst a týkají se naznačených problémů, je možné rozdělit do tří základních okruhů. V prvním z nich je popisována individuální životní historie respondentů ve vztahu k bydlišti – zajímalo nás, zda se tázaní narodili ve „svém“ městě, kolik let v něm bydlí, kde vyrostli, kolikrát se během života stěhovali vně i v rámci Krumlova, resp. Teplic, kde bydlí jejich nejbližší přátelé. Do druhého okruhu patří otázky, v nichž lidé volně formulovali, jaké asociace v nich vyvolává pouhé jméno města, v němž žijí, vymezovali prostor, který pokládají za svůj domov, a vyjadřovali míru spokojenosti se životem ve městě a své přání v něm dále žít či nikoli. Samostatným okruhem je pak soubor otázek, dotýkající se problematiky vztahů k „mocnému“, ale především bohatšímu sousedovi za státní hranicí a majetku odsunutých Němců.

4. Výsledky

4.1. Český Krumlov a Teplice – města dosídlená

Podle výsledků šetření se v Českém Krumlově narodilo pouze 23 % jeho současných plnoletých obyvatel, v Teplicích 31 %. Současně 40 % ze všech českokrumlovských občanů uvádí, že ve městě vyrostli, teplotičtí občané však i tentokrát o 8 % vedou. Nejvyšší podíl respondentů z Českého Krumlova – téměř 30 % – bydlí ve městě po dobu 20 až 29 let, celkově zde více než dvacet let žije okolo 70 % tázaných, avšak více než 40 let pouze čtvrtina z nich. V Teplicích bylo starousedlíků více – zhruba 36 % respondentů uvedlo, že ve městě žije 40 let a více, je-li spodní hranicí 20 let, pak se relativní četnost blíží 80 % plnoleté populace. Tento – i ze statistického hlediska významný – rozdíl mezi oběma městy je však částečně dán také věkovou strukturou respondentů, v Teplicích mezi nimi byli více zastoupeni lidé starší 45 let. V obou městech se většina lidí alespoň jednou v životě přestěhovala, uvnitř svého města měnili častěji bydliště občané Teplic (cca 70 %), zatímco téměř polovina respondentů z Českého Krumlova uvedla, že se v rámci města nikdy nestěhovala. Starší generace je tedy v Teplicích – pokud jde o „původ“ – více heterogenní, ale žije zde více starousedlíků, v Českém Krumlově jsou lidé původem více homogenní, ale starousedlíků zde žije relativně méně. Své nejbližší přátele mají obyvatelé obou měst poněkud více ve městě samotném a jeho nejbližším okolí, což je jedna z velmi důležitých podmínek integrace jedince v prostředí.

Údaje uvedené v předchozím odstavci pouze potvrzují a částečně doplňují poznatky získané analýzou dat oficiální statistiky. Pro posouzení míry identifikace obyvatel Krumlova a Teplic s jejich současným bydlištěm jsou důležité spíše otázky zařazené pracovním do druhého okruhu. Při rozhovoru s tazatelem měli respondenti pojmenovat asociaci, kterou v nich vyvolá pouhé vyslovení názvu jejich města. Zde se projevil významný rozdíl, daný – podle mého soudu – především zcela odlišným charakterem a fungováním obou měst, ovlivněným zejména historicky, nikoli však pouze vývojem v posledních šesti desetiletích. Obyvatelé Českého Krumlova nejčastěji spojovali jméno svého města až se středověkým historickým odkazem a jeho nejvýraznější připomínkou v podobě unikátního architektonického skvostu – zachovalého středověkého jádra města a zámečského komplexu. Teplotičtí občané zmiňovali nejčastěji lázně a prostředí poškozené těžbou a průmyslem. Asociaci domova vyvolalo u přibližně 15 % respondentů vyslovení jména města jak v Krumlově, tak v Teplicích. V obou případech pak jen velmi málo z nich uvedlo nějaký projev emocionálního ztotožnění se s místem bydliště. Zajímavý rozdíl se projevil mezi obyvateli sledovaných měst v reakci na otázku, co považují za svůj domov. V Krumlově se jich necelá polovina cítí být doma kdekoli na území celého města, většina ostatních pak uváděla svůj dům či byt. V Teplicích naopak 40 % tázaných se cítí doma ve svém domě nebo bytě a necelá třetina v celém městě. Je pravda, že – narodil od Krumlova – jsou jednotlivé městské čtvrti Teplic svým charakterem často velmi odlišné, některé z nich byly ještě v dobách nedávných samostatnými obcemi, nemalou roli hraje jistě i samotná velikost města, ať už jde o rozlohu, nebo – a to především – o počet obyvatel (v Krumlově žije na 2 216 ha 14 108 obyvatel, v Teplicích na 2 379 ha 53 004 obyvatel – údaje jsou ze sčítání lidu v roce 1991). Se životem ve městě je více či méně spokojeno skoro 90 % krumlovských občanů, teplotičtí jsou spokojeni v menším počtu případů, ale i tak je jich téměř 80 %. Míra spokojenosti v obou městech souvisí mimo jiné s pocitem bezpečí v místě bydliště, který je v Teplicích obecně nižší: jde o podstatně větší město a s tím související vyšší mírou anonymity obyvatel, město s odlišnou sociální

strukturou, početnou a zejména – narozdíl od Českého Krumlova – vnitřně nesourodou romskou komunitou. Mimo jiné je okres Teplice uváděn také mezi tzv. sociálně nejproblémovějšími okresy České republiky spolu s dalšími okresy ležícími v podkrušnohorské oblasti, zatímco ve stejné typologii patří okres Český Krumlov mezi okresy pouze průměrně problémové. Možná i proto na otázku, zda si přejí ve svém městě zůstat, 72 % respondentů z Krumlova odpovědělo, že rozhodně ano, v Teplicích bylo takto jednoznačně rozhodnuto pouze 48 %. Tento rozdíl v ohotě dále setrvat v dosavadním bydlišti se ostatně ukázal být i v následné analýze variance statisticky významný. Na druhé straně však spolu s těmi, kteří svoje rozhodnutí zůstat neдекlarovali tak bezvýhradně, podíl všech, jejichž přáním je spíše setrvat, než odejít z Teplic, se zvýšil na 83 %. Je tedy pravděpodobné, že ani tomuto městu nehrozí v brzké době nové vylidnění, způsobené hromadným vystěhováváním.

Poslední skupina otázek, která mne v souvislosti se sledovanými městy zajímala, se týkala často diskutovaného vztahu obyvatel České republiky a zejména jejich příhraničních oblastí k některým aspektům česko-německých vztahů. Jedním z nich je i požadavek, který někdy zaznívá ze strany Landsmanschaftu a týká se nároků původního německého obyvatelstva na vrácení zabaveného majetku po jejich odsunu. Nezapomínejme, jak rozsáhlé byly restituice majetku čs. občanů znárodněného po roce 1948 (určení této hranice bylo, jak se zdá, velmi dobře promyšleno), jakým způsobem tyto restituice zasáhly do množství majetku privatizovaného v rámci kupónové privatizace, jak ovlivnily hospodaření měst a obcí, jak se promítly do situace v zemědělství, v oblasti bydlení atd. Ve městech typu Českého Krumlova a Teplic byl objem restitucí podle současných zákonů minimální a obecně se soudí, že to pro tyto obce bylo velmi výhodné. Jejich občané jsou si toho vědomi. Kromě toho oni sami či jejich příbuzní, pokud přišli do pohraničí v poválečných letech, mohli participovat na získání majetku po odsunutých Němcích často za výhodných podmínek. Tyto skutečnosti se mohou promítat v jejich postojích, přestože průzkumy IVVM nepotvrdily souvislost mezi spravovaným majetkem a schvalováním odsunu německého obyvatelstva, resp. naměřily srovnatelné postoje i ve vnitrozemí. S navrácením majetku bývalým sudetským Němcům (byť jde o čistě hypotetickou možnost) vůbec nesusouhlasilo 72 % obyvatel Českého Krumlova a více než 73 % občanů z Teplic. Nesusouhlas, byť méně radikální, vyslovilo dalších 21 % lidí v Krumlově a 16 % v Teplicích. Jednoznačně souhlasila pouhá 2 % respondentů v obou městech.

Projevem historickou zkušeností podmíněného komplexu pak může být i necht' tolerovat vedle sebe Němce v pozici vlastníků domů či pozemků nejen ve městě samém, ale i v jeho okolí. Podstatně smírnější postoj však zaujímali respondenti obou měst k účasti německého kapitálu v místních průmyslových podnicích, obchodech a službách. Své rozhodné „ne“ tentokrát vyslovil pouze 27 procentní podíl obyvatel Českého Krumlova i Teplic, kolem 30 % tázaných s účastí německého kapitálu spíše nesusouhlasilo, spíše souhlasila více než třetina občanů a zhruba 7 % se domnívalo, že německý kapitál by byl pro hospodářský rozvoj jednotlivých měst nesporným přínosem. Zatím je těžké posoudit, do jaké míry jsou všechny tyto postoje ovlivněny již zmíněnou, historickou zkušeností česko-německého soužití (týká se hlavně starší generace, zkušenosti mladších jsou pouze zprostředkované), tedy soužití dvou v mnoha ohledech rozdílných národních společenství (počínaje demografickými a historickými aspekty a konče hospodářskými poměry), do jaké míry se v nich odráží nezvyk žít v mnohanárodnostní a multikulturní společnosti, obavy z konkurence hospodářsky vyspělejších subjektů, ale současně přání pozvednout životní úroveň svoji i svého blízkého okolí po stránce kvantitativní i kvalita-

tivní. Právě tak se do nich mohou hypoteticky promítat i psychologické momenty existenčních obav, závidosti, strachu apod. U žádného z ukazatelů, které se vztahují k Němcům, nebyla však prokázána statistická závislost na věku respondentů.

4.2. Pohled do vnitrozemí

Příběhy mívají svoji pointu. K pointě v tomto případě vede otázka, zda jsou skutečně ve sledovaných rysech města v pohraničí, kde proběhly po válce malé populační „revoluce“, odlišná od srovnatelných vnitrozemských obcí, zda ještě dnes je možné mezi jejich obyvateli vypátrat stopy výměny obyvatelstva a přerušení jeho kontinuálního vývoje, zda události posledních téměř 50 let nezahladily následky těchto neobvyklých změn, zda se současní obyvatelé ve svém vztahu ke svému městu liší od starousedlíků v historicky tradičních „českých“ městech.

V rámci uvedeného výzkumu je možné jako kontrolní vzorek použít jedno takové typicky „české město“, a to Nové Město nad Metují v okrese Náchod (východní Čechy), kde – opět podle sčítání v roce 1991 – žilo 10 220 obyvatel. Chronologicky, aniž bych znovu podrobně uváděla četnosti odpovědí na jednotlivé otázky, provedu v následujících odstavcích srovnání všech tří měst a upozorním především na ty ukazatele, u nichž byla statistickými metodami prokázána významná odlišnost postojů obyvatel jednotlivých měst.

V počtu let, tj. jak dlouho průměrně bydlí ve svém městě jeho současní obyvatelé, se od sebe významně liší pouze Český Krumlov a Teplice. Krumlov se od obou zbývajících měst liší počtem tzv. rodáků – žije jich zde menší podíl. Rozdíly byly zjištěny u průměrného počtu stěhování – tentokrát se diferencuje Nové Město, jehož občané se méně v průběhu života stěhovali jak mimo, tak i uvnitř města, ale i českokrumlovští se uvnitř města v průměru stěhovali méně často, než obyvatelé Teplic. Domnívám se, že jednou z podstatných příčin tohoto jevu jsou podíly rodinných domů a bytů v nich na celkovém počtu trvale obydlených domů a bytů. V Novém Městě nad Metují je 88 % rodinných domů a je v nich 45 % trvale obydlených bytů, v Českém Krumlově je 71 % rodinných domů a v nich 26 % bytového fondu, v Teplicích je pouze 44 % rodinných domů a v nich necelých 10 % obydlených bytů. Obyvatelé bytů v rodinných domech se v porovnání s obyvateli bytů v bytových domech méně často stěhují, vlastnictví domu se v této souvislosti jeví jako výrazný stabilizační faktor.

Novoměstští občané jsou se životem ve svém městě nejspokojenější a cítí se v něm nejvíce bezpečně, nejméně jsou spokojeni obyvatelé Teplic. Ti jsou také – narozdíl od občanů obou dalších měst – méně rozhodnutí ve svém bydlišti zůstat. Významně většímu počtu obyvatel Nového Města se jeho název spojí s pojmem domova, více se se svým městem emocionálně ztotožňují. To, že současně jako svůj domov uvádí celé město, je přibližuje k českokrumlovským občanům a společně pak odlišuje od obyvatel Teplic, kde svoji roli jistě hraje velikost města (počet obyvatel) a s ní spojené meze fungování místních společenství.

Zvláštní kapitolu tvoří postoje občanů jednotlivých měst k německé otázce v té podobě, jak byla ve výzkumu zachycena. Vzhledem k rozdílným historickým východiskům Teplic a Českého Krumlova na straně jedné a Nového Města na straně druhé bychom mohli odůvodněně předpokládat, že podstatné difference mezi původně českým a původně německými městy budou zvláště výrazné. Není tomu tak. Postoje obyvatel Nového města se významně neliší v otázce účasti německého kapitálu jak v podnicích, tak v obchodě a službách, neliší se ani při posuzování možnosti navrácení majetku

sudetským Němcům. Na otázku, zda by souhlasili, aby se v německém vlastnictví ocitly domy, pozemky či významné objekty ve městě nebo pozemky a usedlosti za jeho hranicemi, se odpovědi novoměstských měšťanů ocitly ve shodě s názory Tepličanů a jeví se významně tolerantnější, než postoje obyvatel Českého Krumlova.

Zdá se tedy, že míra identifikace obyvatel sledovaných pohraničních měst, jejich postoje a názory jsou více důsledkem působení jiných faktorů než těch, které bezprostředně souvisely s událostmi po 2. světové válce. Lze předpokládat, že část těchto faktorů je spojena s obecnými charakteristikami menších českých měst, které mohou být v mnohém podobné. V uvedených příkladech jde o města s více než 10 tisíci obyvateli, Český Krumlov a Teplice jsou okresní města, ve všech třech městech byla v posledních desetiletích plánovitě vytvářena pracovní místa ve velkých průmyslových celcích (podnicích), z historického, resp. památkového hlediska jde o města nepochybně atraktivní, jsou to města, v nichž působí střední školy, města s tradičně bohatou škálou kulturních aktivit atd. Odlišnosti jsou pak dány konkrétními podmínkami existence a fungování města, mezi něž patří i geografická poloha, sociálně ekonomická struktura současného obyvatelstva, životní prostředí, rychlost a úspěšnost probíhajících transformačních procesů na úrovni dané lokality a mnohé další.

Generace současných obyvatel původně dosídlených měst jsou v nich dnes již „doma“ a často proto vnímají zpochybňování svého postavení „starousedlíků“ jako útok na svoji identitu. Tvoří ve své většině normálně fungující komunitu, která je dnes již plně opřena o běžné rodinné a přátelské vztahy, málo se lišící od obcí, které byly válečných a poválečných zvrátů v podobě a rozsahu, v jakém zasáhly Český Krumlov a Teplice, ušetřeny.

Tabulka 3. Počet ukazatelů, v nichž se sledovaná města statisticky významně liší

	Český Krumlov	Teplice	Nové Město nad Metují	Celkem
Český Krumlov		12	9	21
Teplice	12		6	18
Nové Město nad Metují	9	6		15
Celkem	21	18	15	54

Poznámka: Města se od sebe statisticky významně neliší ve čtyřech testovaných ukazatelích. Jsou to: názor na vrácení majetku bývalým sudetským Němcům; podíl obyvatel, kteří vyrostli, resp. nevyrostli ve městě; názor na přínos německého kapitálu v místních podnicích a službách (2 odděleně zjišťované ukazatele).

Tabulka 4. Párové srovnání sledovaných měst podle ukazatelů, v nichž se významně odlišují

	Kombinace měst		
	Český Krumlov Teplice	Český Krumlov Nové Město	Teplice Nové Město
Bydlí ve městě od narození	↓	↓	
Kolik let bydlí ve městě	↓		
Počet stěhování celkem		↑	↑
Počet stěhování uvnitř města	↓	↑	↑
Spokojenost s bydlením	↑	↓	↓
Pocit bezpečí v bydlišti	↑	↓	↓
Spokojenost se životem ve městě	↑		↓
Přání zůstat ve městě	↑		↓
Asociace spojené s názvem	x	x	
Asociace domova	x		
Němci-souhlas, aby vlastnili domy a pozemky ve městě	↓	↓	
Němci-souhlas, aby vlastnili pozemky a usedlosti mimo město	↓	↓	
Němci-souhlas, aby vlastnili významné objekty ve městě	↓	↓	

Poznámka: ↑ město uvedené v hlavičce tabulky na první, tj. horní pozici, má vyšší průměrnou hodnotu příslušného ukazatele než město na druhé, tj. dolní pozici.
 ↓ město uvedené v hlavičce tabulky na první, tj. horní pozici, má nižší průměrnou hodnotu přísl. ukazatele než město na druhé, tj. dolní pozici.
 x průměrná hodnota ukazatele odlišná, bez vyjádření pořadí.

Na závěr bych chtěla znovu zdůraznit, že dvě sledovaná města nejsou a ani nemohou být typickými reprezentanty všech měst a obcí na území bývalých Sudet, která měla podobný osud, zejména nemohou být reprezentanty venkova. Předpokládám však ve shodě s výše uvedenými výsledky, že na úrovni měst střední velikosti (od 10 do 60 tisíc obyvatel) je odlišnost „vnitrozemí“ a „pohraničí“ v postojích jejich obyvatel k diskutovaným problémům překryta zkušeností a názory části populace narozené po válce, ale především obdobnou sociální zkušeností z poválečného vývoje společnosti bez ohledu na místo bydliště či rodiště. Osa názorových rozdílů je tedy spíše dána počtem obyvatel dané obce, geografickou polohou a dalšími, již dříve zmíněnými faktory (atraktivita přírodní, ekonomická nebo historická, sociokulturní heterogenita ap.). Jen zřídka se projevují difference dané nestejnou kontinuitou vývoje obyvatelstva a setrvačností určitých vzorů chování (demografického, volebního, náboženského apod.).

Domnívám se, že předchozí zjištění – byť nabytá ze specifického a jedinečného vzorku – respektuje mnohé jinde a v jiných dimenzích formulované hypotézy. Oba sledované okruhy otázek (vztah k Německu a „pocit domova“) by samozřejmě při potřebě vyjádření obecněji platných závěrů bylo třeba podrobit zcela jinak postavenému a daleko rozsáhlejšímu zkoumání.

ALENA NEDOMOVÁ vystudovala Vysokou školu ekonomickou, obor ekonomická statistika. Je odbornou pracovnící Sociologického ústavu AV ČR, kde spolupracuje na projektu „Politická kultura lokálních společenství“. Současně působí na Ekonomicko-správní fakultě Masarykovy univerzity v Brně, kde učí ekonomickou demografii.

Literatura

- „Národnostní složení obyvatelstva ČSR podle výsledků SLDB 1970.“ 1973. In *Zprávy a rozbor*. Praha: ČSÚ.
- „Národnostní složení obyvatelstva ČSR podle výsledků SLDB 1980.“ 1982. In *Zprávy a rozbor*. Praha: ČSÚ.
- „Osídlení českého pohraničí v letech 1945-1959.“ 1960. In *Zprávy a rozbor*. Praha: SÚS.
- „Pohyb obyvatelstva v republice Československé.“ 1949. In *ČS statistika*, sv. 178. Praha: SÚS.
- „Rozmístění obyvatelstva a struktura osídlení ČSR.“ 1982. In *Zprávy a rozbor*. Praha: ČSÚ.
- „Soupisy obyvatelstva v Československu v letech 1946 a 1947.“ 1951. In *ČS statistika*, sv. 184. Praha: SÚS.
- Drbohlav, D. 1992. „Mobilita obyvatelstva – skutečná i vysněná.“ *Zprávy GGÚ ČSAV* 29: 73-84.
- Kreysa, M. 1947. *České pohraničí*. Praha: vydavatel neuveden.
- Obyvatelstvo České republiky podle místa narození*. 1994. Olomouc, Přerov: OSS.
- SLDB 1970, Kraj Jihočeský, okres Český Krumlov*. 1973. Český Krumlov: OO ČSÚ.
- SLDB 1970, Kraj Severočeský, okres Teplice*. 1973. Teplice: OO ČSÚ.
- SLDB 1970, Kraj Východočeský, okres Náchod*. 1973. Náchod: OO ČSÚ.
- SLDB 1980, Kraj Jihočeský, okres Český Krumlov*. 1982. Český Krumlov: OO ČSÚ.
- SLDB 1980, Kraj Severočeský, okres Teplice*. 1982. Teplice: OO ČSÚ.
- SLDB 1980, Kraj Východočeský, okres Náchod*. 1982. Náchod: OO ČSÚ.
- SLDB 1991, Obyvatelstvo, domy, byty a domácnosti, města Český Krumlov, Teplice, Nové Město nad Metují*. 1992. Praha: FSÚ.
- Staněk, T. 1991. *Odsun Němců z Československa 1945-1947*. Praha: Naše vojsko-Academia.
- Staněk, T. 1993. *Německá menšina v českých zemích (1948-1989)*. Praha: ISKP.
- Statistický lexikon obcí, část I. – Země česká*. 1934. Praha: SÚS.
- Archivní prameny ze Státních okresních archivů v Českém Krumlově, a Teplicích.
- Pohyb obyvatelstva – pramenné dílo demogr. statistiky, 1951-1993.
- Výzkum „Politická kultura lokálních společenství“. Grant GA ČR.

Přílohy

Příloha 1. Bydlící obyvatelstvo ve sledovaných městech podle věkových skupin a podle místa trvalého bydliště matky v době narození (Pramen: Sčítání lidu, domů a bytů 1991)

Trvalé bydliště matky v době narození	Věková skupina					60+ a nezj.	Bydlící úhrnem
	0-14	15-29	30-44	45-59			
<i>2A. Český Krumlov</i>							
Celkem	3145	3425	3442	2281	1815	14108	
Narození v ČR celkem	3082	3290	3218	2023	1550	13163	
Z toho:							
v obci trvalého bydliště	2568	2061	1395	271	245	6540	
v jiné obci okresu	209	488	665	457	401	2220	
v jiném okrese	305	741	1158	1295	904	4403	
Narození v SR celkem	10	64	125	138	97	434	
Narození v cizině	-	5	36	77	121	239	
Místo narození nezjištěno	53	66	63	43	47	272	
Narození ve vybraných okresech:							
České Budějovice	95	157	301	473	328	1355	
Prachatice	21	48	78	87	74	306	
Praha hl.m.	28	45	90	90	47	300	
Jindřichův Hradec	13	26	69	78	88	274	
Tábor	13	20	37	50	32	152	
<i>2B. Teplice</i>							
Celkem	10460	11674	11870	9530	9470	53004	
Narození v ČR celkem	9997	11039	10940	8019	7674	47669	
Z toho:							
v obci trvalého bydliště	8165	7672	5283	1270	1042	23432	
v jiné obci okresu	1047	1616	2215	1229	1185	7287	
v jiném okrese	785	1751	3442	5525	5447	16950	
Narození v SR celkem	81	212	447	735	739	2214	
Narození v cizině	7	30	96	446	704	1283	
Místo narození nezjištěno	375	393	387	330	353	1838	
Narození ve vybraných okresech:							
Praha hl.m.	41	111	263	993	537	1954	
Ústí nad Labem	164	165	386	130	133	1078	
Most	101	191	317	179	261	1051	
Litoměřice	69	127	252	299	298	1045	
Kladno	1	25	84	367	393	870	

Trvalé bydliště matky v době narození	Věková skupina				60+ a nezj.	Bydlící úhrnem
	0-14	15-29	30-44	45-59		
<i>2C. Nové Město nad Metují (okres Náchod)</i>						
Celkem	2203	2384	2276	1758	1599	10220
Narození v ČR celkem	2135	2320	2133	1617	1490	9695
Z toho:						
v obci trvalého bydliště	1623	1217	725	440	449	4454
v jiné obci okresu	277	565	580	416	337	2175
v jiném okrese	235	538	828	761	704	3066
Narození v SR celkem	8	29	65	77	54	233
Narození v cizině	-	5	36	40	30	111
Místo narození nezjištěno	60	30	42	24	25	181
Narození ve vybraných okresech:						
Rychnov nad Kněžnou	110	233	308	258	235	1144
Hradec Králové	20	35	57	62	55	229
Trutnov	13	46	89	37	38	223
Praha hl.m.	12	20	38	52	33	155
Pardubice	11	14	26	26	28	105

Poznámka: Vybráno je vždy pět okresů, odkud se do příslušného města přistěhovalo nejvíce jeho současných obyvatel. Okresy sestupně řazeny.

Příloha 2. Národnostní složení obyvatel vybraných měst v roce 1930 a 1991 (v %)

	Český Krumlov		Teplice		Nové Město nad M.	
	1930	1991	1930	1991	1930	1991
česká	23,2	92,2	22,4	90,9	97,9	97,2
slovenská	-	4,7	-	5,1	-	1,8
německá	73,6	1,5	74,7	1,9	1,4	0,2
romská	-	1,0	-	0,8	-	0,1
jiná	0,4	0,6	2,9	1,3	0,2	0,7

Poznámky: 1) Při sčítání lidu 1930 nerozlišována česká a slovenská národnost, uváděna národnost československá.

2) Podle odhadů městského úřadu v Teplících a údajů u roku 1980 byl podíl občanů romské národnosti v roce 1991 2,5-3,0 % z úhrnu obyvatel města a žilo v něm 46 % Romů z celého okresu Teplice.

Summary

Some of the questions addressed were whether the towns in the border regions (Český Krumlov and Teplice), where a small population „revolution“ after the war took place, really differ from comparable towns in the interior (Nové Město nad Metují); whether today it is at all possible to uncover traces of the exchange of populations and the interruption of its continual development, whether the events of the past 40 years have smoothed over the results of these unusual changes, and whether the current inhabitants differ in their relationship to their town from the historically permanent residents of traditional „Czech“ towns.

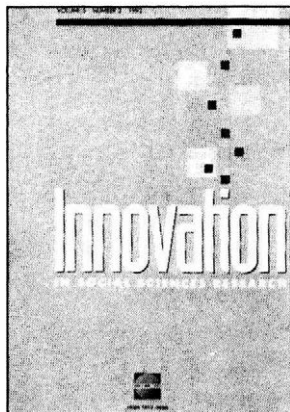
The extent of identification of inhabitants in examined towns, their standpoints and views, are much more the result of other factors than those directly linked with the events that followed the Second World War. One can assume that these factors are partly connected with the character-

istics of smaller Czech towns, which are similar in many respects. All towns mentioned have more than 10,000 inhabitants; Český Krumlov and Teplice are district towns; in all three towns large industrial enterprises have been systematically created over the past few decades. From the perspectives of historical and cultural heritage, both they are very interesting towns with a traditionally wide range of cultural activities, and secondary schools. The differences are thus due to the specific conditions of the existence and functioning of the town, including its geographical location, the socioeconomic structure of the current population, the living conditions, and the speed and success of the ongoing transformation processes at the level of the particular locality.

The generation of current inhabitants of the originally resettled towns feel completely at home there now, and view any doubt as to their position as permanent residents as an attack on their identity. They mostly form a normally functioning community which is now fully based on the common ties of family and friends, differing very little from the communities which were largely spared the wartime and post-war traumas experienced by Český Krumlov and Teplice.

Innovation

The European Journal of Social Sciences

EDITOR

Ronald J. Pohoryles,

The Interdisciplinary Centre for Comparative Research in the Social Sciences, Vienna, Austria

Supported by an Editorial Board and International Advisory Board

The main challenge faced by European social sciences at a time of rapid societal transformations is undoubtedly that of combining critical analytical thought with integrative pragmatic thinking while also bridging gaps

between disciplines and sub-disciplines on a cross-national basis. Related to this, there is a necessity to establish European fora for exchanging views and research experiences on interrelated topics of interest to and significance for the social sciences. This objective is successfully met by the international research journal *Innovation: The European Journal of Social Sciences*, the official journal of the *European Association for the Advancement of Social Sciences* and *The Interdisciplinary Centre for Comparative Research in the Social Sciences*.

Innovation is published quarterly with regular thematic issues and includes peer-reviewed research, theoretical papers and research notes.

1995- Volume 8 (4 issues). ISSN 1012-8050.

Subscriptions

Institutional rate: £156.00/US\$272.00, post free.

Personal rate: £36.00/US\$64.00, post free.

ORDER FORM

Please invoice me at the institutional personal rate

Please send me a free inspection copy of *Innovation*

Name _____

Address _____

CARFAX PUBLISHING COMPANY

PO Box 25 • Abingdon • Oxfordshire OX14 3UE • UK

PO Box 2025 • Dunnellon • Florida 34430-2025 • USA

Locked Bag 25 • Deakin • ACT 2600 • Australia

UK Tel: +44 (0) 1235 521154 • UK Fax: +44 (0) 1235 553559

Za Arnoštem Gellnerem

Dne 5. 11. 1995 náhle zemřel Arnošt Gellner, ředitel Centra pro studium nacionalismu na Středoevropské univerzitě v Praze. Opustil nás – podle mého názoru – v současné době neoriginálnější filozof dějin, sociolog a sociální antropolog českého původu.

Arnošt Gellner se narodil roku 1925 v Paříži, žil však do roku 1939 – kdy celá rodina emigrovala do Anglie – v Praze. Chodil do české obecné školy v Dejvicích a později do pražského anglického gymnázia. Jeho otec pocházel z německy mluvící židovské rodiny ze severu Čech, matka z české židovské rodiny z okolí Příbrami. Po skončení 1. světové války se otec Arnošta Gellnera z ruského zajetí na Sibiři vrátil do Prahy. Liberální demokracie nového státu a její postoj k židům a osobnost T. G. Masaryka, rozhodujícím způsobem přispěly k tomu, že se ztotožnil s češtvím. Syna poslal do české školy a ve svém bytě pořádal pravidelné semináře s českými intelektuály.

V Anglii Gellner dostudoval střední školu a už jako 17letý vykonal úspěšně přijímací zkoušku do oxfordské koleje Balliol. Začal tam studovat, ale vzápětí se přihlásil do československé armády a s ní se vrátil v květnu 1945 do Prahy. Ještě jako voják v uniformě studoval na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, kde navštěvoval především přednášky Jana Patočky o řecké filozofii a přednášky dalších učitelů filozofie. Chtěl žít v Praze, ke které měl po celý život hluboký vztah.

Poválečný vývoj v obnoveném Československu již před rokem 1948 a skutečnost, že jsme se po odsunu německého obyvatelstva stali – podle jeho slov – přímo závislí na Sovětském svazu jako „ochránci“ proti případné německé revanši, ho však přiměly k tomu, že se vrátil do Británie. Jasnozřivě předvídal, že brzy dojde k politickému převratu, ve kterém se prosovětští komunisté zmocní moci. Byl přesvědčen, že začlenění do sféry Sovětského svazu bude dlouhodobé. Hovořil o nové Bílé hoře a o generacích, které budou musit žít v tomto novém, oběti žádajícím a tvrdém „kalvinismu“, jak někdy paradoxně označoval komunismus. Nepočítal s tím, že se ještě někdy vrátí. Liberalizace režimu v šedesátých letech vyvolala jeho naději na možný obrat. Po téměř 20 letech přijel roku 1965 znovu do Prahy, aby pronesl přednášku o britské sociologii, a začal pak jezdit častěji. Navázal styk s mnoha lidmi v Praze, začal vozit knihy a samozřejmě přivítal rok 1968. I po okupaci a potlačení reformního hnutí již nepřestal pochybovat, že věci jsou v pohybu a že režim skončí dříve, než se původně domníval. Navázal styk s disidenty, pomáhal novým českým emigrantům v Anglii a vozil dál do Prahy knihy. Pomoc disidentům a jeho další činnosti samozřejmě upoutaly pozornost policie, a ta mu ke konci sedmdesátých let zakázala vstup do Československa. V roce 1990 byl mezi prvními, kdo se připojili k zakladatelům Středoevropské univerzity v Praze a stal se po britském sociologovi R. E. Pahlovi vedoucím oddělení sociologie. Po celou dobu svého pobytu v Praze kultivoval – myslím úspěšně – styky mezi Středoevropskou univerzitou a pražskými intelektuály.

Pražské zkušenosti, konverze otce k češtví, multikulturní prostředí rodiny, česká a anglická škola v Praze a bohatý kulturní život města v třicátých letech, měly nepochybně formativní význam v Gellnerově myšlenkové orientaci. V těchto zkušenostech jsou kořeny jeho zájmů o problémy nacionalismu, národní identity a rovněž o otázky vzniku a vývoje moderních průmyslových společností. U nás je díky překladu slavné a ve světě nejznámější knihy *Národy a nacionalismus* (1983) znám především jako sociolog přichá-

zející s nekonvenční teorií národa a nacionalismu. Podle ní nacionalismus vedl ke vzniku národů v moderním slova smyslu a nikoliv naopak. Gellnerův význam je však mnohem širší a dotýká se především klíčových otázek sociologické teorie a filozofie dějin. Pokusím se to v následujících odstavcích ukázat. K porozumění jeho pozice je ovšem zapotřebí uvést několik informací o jeho učitelích a o lidech, kteří mu byli názorově blízcí a působili na něj.

V Anglii studoval filozofii v Oxfordu a také na London School of Economics, kde současně chodil na přednášky sociální antropologie. V Oxfordu se především velmi důvěrně a hluboce seznámil s lingvistickou filozofií ovlivněnou L. Wittgensteinem a G. E. Moorem. Zájem o jazyk ho neopustil do konce života a vždy ho spojoval s problémem „významu“ a s dějinami kognitivních funkcí ve společnosti. Jak se mění role vědění v různých typech společností a zejména jaké povahy je vědění v různých společnostech. Nepřijal ovšem oxfordskou filozofii, naopak velmi tvrdě ji kritizoval. V tom byl zajedno s Bertrendem Russellem, který mu napsal předmluvu k jeho první knize *Slova a věci* (1959) a kterému věnoval on svou knihu *Myšlení a změna* (1964). Na London School of Economics patřili mezi jeho učitele především Karl Popper a antropologové A. R. Radcliffe-Brown a Sir E. Evans-Pritchard, kteří byli blízko funkcionalistickému antropologovi Bronislawu Malinowskému. Antropologie byla v Gellnerově intelektuálním zrání velmi důležitá. Jako mladý antropolog prováděl empirický výzkum berberských kmenů v Maroku. Seznámil se tam velmi důkladně s tzv. segmentárním typem společnosti, tj. s politickým a sociálním systémem Berberů středního Atlasu. Tento typ sociální organizace popisuje již Durkheim ve své *Dělbě práce* a podrobně se jím zabýval Evans-Pritchard, ale Gellner odhalil hlubší a dosud neznámé souvislosti těchto zvláštních „pluralitních“ společenství. Výsledkem několik let trvající práce byla kniha *Svatí Atlasu* (1969) a slavná *Muslimská společnost* (1981). Tato empirická práce mu nepochybně umožnila lépe rozumět jak muslimským, tak západním společnostem.

Gellner prohlásil, že kniha, která na něj nejvíce zapůsobila, byla Popperova *Otevřená společnost a její nepřítelé*. Je však zajímavé, že v jednom rozhovoru řekl, že nedostatkem knihy je deficit sociologické perspektivy. Popper ho však nezaujal jen svou obhajobou otevřené liberární společnosti, nýbrž i svou filozofií vědy a gnoseologií. Souhlasil s jeho principem falzifikace jako základem vědecké metody, i s popperovským důrazem na roli dedukce a konstrukce teorií. Tento metodologický přístup nebylo těžké spojit s funkcionalismem Malinowského a Radcliffe-Browna. Gellner byl také hlubokým znalcem E. Durkheima a Maxe Webera, a proto se mezi jeho trvalými tématy objevuje na jedné straně otázka sociálního řádu, sociální koheze, toho co nazval „racionalitou v prvním, durkheimovském neboli obecném smyslu“, a také racionality, která není omezená jen na upevnění stability a sociální koheze. Tato jiná racionalita, lze také říci racionalita v užším slova smyslu, je weberovskou racionalitou, která znamená hledání vhodných prostředků k jasně stanoveným cílům.

Durkheimovská racionalita podle Gellnera – a to patří k jeho skvělým postřehům – je důsledkem absence genetického naprogramování lidského druhu. V situaci tohoto nedostatku, při této lidské genetické neurčitosti, bylo jedinou cestou k zachování lidského druhu vytvoření sociálních a pojmových pravidel, tj. vytvoření sociálního a sémantického řádu. Durkheimův vhléd spočíval v postřehu, že genetická neurčitost a plasticita byla doplňena systémem sociálních a kulturních regulací, které byly členy prvních lidských společenství internacionalizovány a pak dále předávány sociokulturními mechanismy. Takové společnosti byly relativně stabilní, vše v nich bylo orientováno na

soudržnost, sociální kontrolu a na rituály, které zařazovaly jednotlivé členy do struktur společenství. Přejít od toho, co Gellner nazval obecnou durkheimovskou racionalitou k specifické racionalitě, kterou byl posedlý Weber, je podle Gellnera největší jednotlivou událostí v lidských dějinách. V podstatě jde o vznik moderního světa.

Arnošt Gellner je nepochybně jedním z největších světových autorů přemýšlejících a píšících o modernitě. Ale není to autor módní, někdo kdo je nesen vlnou kritiky modernity. Snaží se především porozumět tomu, jak vznikl moderní svět v současné době. Iracionalismus postmodernistů považoval za velké nebezpečí dnešní doby. Je však zároveň kritický k tradičnímu racionalismu. Lze ho označit za poosvícenského racionalistu. V knize u nás málo známé *Rozum a kultura* (1992) napsal na poslední stránce: „...raný racionalismus se domníval, že rozum je nejmočnějším univerzálním nástrojem, použitelným ve všech sférách“. Gellner však ví, že tomu tak není, neboť rozum „Přilíš nepomůže odpovědět na otázku jak žít, ani jedinci, ani společnosti.“ Ale to neznamená vzdát se racionality. Potřebujeme rozumět naší křehkosti i našim možnostem a ceně, kterou platíme za jejich reallizaci. Přes všechny chyby starého racionalismu, zůstává racionální poznávání – k němuž patří především věda – základem možné nové lidské identity. Je to poznání o tom, jaký je svět, ve kterém žijeme, a poznání, které nám ukládá chovat se k sobě slušně, nechceme-li, aby tento svět končil katastrofou.

Vznik moderního světa a jeho současné proměny, včetně ztroskotání společenského systému založeného na marxismu, rostoucí nebezpečí nového nacionalismu jako hrozby otevřené občanské společnosti, jsou podle něho hlavními tématy soudobých sociálních věd. Význam sociologie roste, nelze totiž rozumět ani dějinám, ani současnosti bez pochopení sociologického kontextu. Arnošt Gellner byl hluboce myslící sociologický kontextualista, jak o tom nejlépe svědčí kniha *Pluh, meč a kniha* (1988). V ní a v dalších dílech rozvíjel jednu ze svých nejpodněnějších myšlenek, kterou lze označit jako kontextuální pojetí dějin filozofie. Zdůrazňoval, že žádná jiná intelektuální činnost není tak vhodná k sociologické interpretaci, jako je právě filozofie.

Gellner však nebyl sociologický a kulturní relativista, byl v tomto ohledu blízko Karlu Popperovi. Oba soudili, že filozofie není esoterickou činností specialistů a nemůže být oddělena od denního života lidí a jejich starostí. Každý člověk podle něho zkoumá své místo v přírodě a společnosti a ptá se po smyslu života a dějin. Filozofie postupuje v tomto poli pouze kritičtěji, soustavněji a snad profesionálněji. Ale tento postup musí být založen na obecně platných postupech, racionálních, ověřitelných a otevřených novému vidění souvislostí. To plynulo z nehlubších základů Gellnerova myšlení, kterým byla gnoseologická, sociologická a morální věrnost filozofickému empirismu kultivovanému kritickým racionalismem.

Jiří Musil

Cena ORBIS BOOKS pro česká a slovenská studia

Orbis books ve spolupráci s Britskou asociací pro slavistická studia a pro studia východní Evropy (BASEES) vyhlašují cenu ORBIS BOOKS pro česká a slovenská studia.

Cena je dotována 600 librami a bude udělena za odbornou práci týkající se českých či slovenských studií, a to v angličtině, publikovanou kdekoli ve světě v průběhu roku 1995. Přednost bude dána mladým odborníkům, kteří nepublikovali knižně. Navrženi mohou být autoři, nakladatelé, knihovníci a další odborníci.

Návrhy na nominaci zasílejte na adresu:

Dr. Gregory Walker

Bodleian Library

Oxford OX1 3BG

United Kingdom

e-mail: gpmw@vax.ox.ac.uk

Bližší informace můžete získat na čísle telefonu: +44 1865 277066 nebo na čísle faxu: +44 1865 277182.

Cena bude udělena na výroční konferenci BASEES v březnu 1996.

Bylo třeba polopравd a osobních invektiv?

Reakce na příspěvek J. Šanderové do diskuse o stavu naší disciplíny.

Všechny dosud publikované reakce na můj příspěvek *Posttotalitní trauma české sociologie* byly v zásadě polemické, což je stav normální a žádoucí. Spíše jsem byl překvapen tím, na kolika důležitých tezích by se při opatrnějších formulacích většina diskutujících dokázala shodnout (nepřirozené institucionální oddělení výuky od výzkumu, neblahé důsledky pseudodemokracie, celkově špatný stav disciplíny atd.). To mě naplňuje jistým, nikoli však přehnaným, optimismem. O to více mě překvapil osobní a emotivní tón, který do diskuse vnesla kolegyně J. Šanderová. Využívám práva na odpověď a chci upozornit na polopравdy a ohradit se vůči osobním invektivám.

Předně bych chtěl J. Šanderovou požádat, aby akceptovala, že svět, ve kterém žiji, je můj svět, a není důvod, proč by měl být pojednáván na stránkách odborného časopisu. Kolegyni Šanderové, jakož i ostatním kolegům, jsem ovšem k dispozici pro – konjunkturalisticky řečeno – *dekonstrukci* tím, čím dobrovolně vstupuji do vědecké komunity: publikovanými statěmi, analýzami, způsobem, jakým přistupuji k výuce, vyjádřenými obavami o osud oboru atd.

Dále bych rád uvedl na pravou míru smělé, pravda nijak nedoložené, tvrzení J. Šanderové, že jsem „pomlouval CEU“ (CEU = Středoevropská univerzita), čímž jsem snad přispěl k jejímu vyhoštění z Prahy. Předně, na rozdíl od kolegyně Šanderové jsem na CEU – přesně řečeno na oddělení sociologie pražské koleje CEU – učil hned v prvním roce její existence. Zkušenost, kterou jsem s tímto oddělením učinil, byla pro mě velkým zklamáním. Oddělení sociologie pražské koleje CEU se důsledně izolovalo od domácí (české) sociologické komunity, a pokud šlo o mezinárodní kontakty, ani zde nebyla ochota vyjít za úzký a v podstatě předem definovaný okruh lidí. Po neúspěšné snaze něco málo v tomto systému změnit (návrh pozvat k výuce modulu sociální stratifikace velké osobnosti tohoto oboru, jako je Treiman, Goldthorpe, s nimiž jsem ochotu učit v Praze předem projednal) a po explicitním odmítnutí CEU participovat na rozsáhlých výzkumných projektech zaměřených na změny ve střední a východní Evropě (cílem bylo nalézt středoevropského koordinátora, dalšího sponzora a samozřejmě otevřít tyto projekty studentům CEU) jsem na další spolupráci rezignoval. Pokud by si J. Šanderová místo uvedeného zdroje svých informací (blíže nespecifikovaného) pozorně přečetla, co jsem o CEU v kritické době napsal v tisku, zjistila by, že: a) jsem vždy hovořil pouze o *pražském* oddělení *sociologie* CEU, nikoli o CEU jako takové (naopak jsem zdůrazňoval, že ostatní oddělení si vedla mnohem lépe); b) jsem vysoce hodnotil *ideu*, z níž se CEU zrodila, ale o to více jsem byl zklamán *politikou* pražského oddělení sociologie a vedení pražské koleje, která se s touto ideou zásadně rozcházela.

Pokud by si J. Šanderová chtěla učinit představu o skutečných důvodech určitého napětí mezi pražskou kolejí CEU a naší vědeckou komunitou, vřele doporučuji porovnat účast renomovaných polských sociologů na pravidelných aktivitách sociologického oddělení CEU (členové katedry) po jejím přestěhování do Varšavy s účastí českých sociologů na výuce v době jeho působení v Praze. Pokud ji toto srovnání přivede k otázce, proč se pražské oddělení sociologie rozhodlo pro politiku izolace (od vědecké komunity, od výzkumných projektů atd.), nebude jistě první. Málokdo se ozval v době, kdy se ještě dalo něco změnit. Je jistě pravda, že stěhování CEU z Prahy se možná nemuselo konat,

kdyby se česká (a nejen sociologická) vědecká komunita za CEU více postavila. Proč tak neučinila, není zas tak nevysvětlitelné. Tolik k jedné polopravdě.

J. Šanderová má ovšem *úplnou* pravdu, když tvrdí, že obor je zpustošený a že by bylo třeba vést diskusi především o tomto problému. To byl hlavní důvod, proč jsem se rozhodl svůj příspěvek publikovat. Na rozdíl od Šanderové však netvrdím, že je zpustošený *přes* veškerou snahu, a tvrdím (a mám pro to evidenci, kterou brzy předložím odborné i neodborné veřejnosti), že je pustošen i nadále, a to v první řadě těmi, kteří by měli pečovat o jeho zotavení, ale kterým (až na světlé výjimky) místo toho jde o udržení mocenských pozic. Řekl jsem, a na tom trvám, že hlavním zdrojem *pokračujícího* pustošení oboru je permanentní *relativizace* všech důležitých kritérií vědeckého a pedagogického výkonu, tedy těch kritérií, jejichž *zpevňování* je nutnou podmínkou rozvoje disciplíny a nastolení normální soutěže.

Tím se dostávám k poslednímu bodu, je jím údiv kolegyně Šanderové nad tím, že jsem svůj příspěvek původně přednesl na mezinárodním fóru a teprve potom jsem jej v překladu nabídl k publikaci *Sociologickému časopisu* jako podnět k diskusi. Šanderová vůbec není daleko od pravdy, když se domnívá, že reakce zahraničního publika jsou v tomto směru zasvěcenější a zejména receptivnější. Není to tím, že by zahraniční publikum více rozumělo *příčinám* situace u nás, ale proto, že pohled zvenčí a *nezaujaté* srovnání nutně vede k otázce, proč jsme na tom tak bídně (viz například zprávy M. Illnera o účasti českých sociologů na významných konferencích pořádaných tento rok v témže čísle *Sociologického časopisu*). Kdykoli ovšem toto téma otevřu doma, zjistím, že většina těch, kteří na sebe vzali odpovědnost za rozvoj oboru, mlčí, jako by se jich debata netýkala.

Na závěr svého příspěvku kolegyně Šanderová čtenáři sděluje, že se za můj výkon „tak trochu stydí“, ale že mě to jistě nezajímá. Má výjimečně naprostou pravdu.

S vděkem přijímám sdělení šéfredaktora, že podobné výměny se na stránkách odborného časopisu již objevovat nebudou a že napříště budeme debatovat a argumentovat v rámci norem běžných v odborné komunitě.

Petr Matějů

Není-li důvod k bezradnosti, pak jistě k hluboké skepsi

Odpověď na kritiku J. Šanderové

Kritické poznámky, kterými se J. Šanderová rozhodla vstoupit do polemiky týkající se výkladu historických a sociálních zdrojů kombinace rovnostářství a hospodářského étosu typické pro českou společnost [Matějů a Vlachová 1995, Havelka 1995, Matějů 1995], míjejí cíl debaty hned dvakrát. Zatímco Havelkův kritický komentář ke stati Matějů a Vlachové [Havelka 1995] upozornil na vážná omezení, která vidí historická věda v možnosti aplikace teze o roli specificky české historické zkušenosti s protestantismem, a současně nabídl alternativní a dlužno říci sociologicky nosný a zatím málo zpracovaný výklad vycházející z teze o historických kořenech neúplnosti české společnosti, příspěvek J. Šanderové [Šanderová 1995] v tomto ohledu debatu neposunuje ani o malý krůček. V tomto smyslu tedy Šanderová nepochybně míjí *hlavní* cíl a směr debaty. Šanderová ovšem beznadějně míjí i druhý cíl, tj. ukázat na závažné nedostatky jak v teoretické, tak zejména v empirické argumentaci hypotéz, které autoři ve své stati rozvíjejí a testují. Ačkoli bych s mnohem větším zaujetím pokračoval v debatě o zdrojích „českého paradoxu“, musím se zabývat poznámkami a kritickými stanovisky, které prozrazují dvě věci: a) základní teoretickou a zejména metodologickou nepřipravenost k debatě k tomuto tématu (téma sociální spravedlnosti má velmi hlubokou teoretickou a zejména metodologickou tradici); b) evidentní snahu provést ‚zdrucující‘ kritiku i za cenu hrubých dezinterpretací zvolených postupů, aplikovaných metod, a tudíž i závěrů, ke kterým autoři kritizované stati dospěli. Soustředím se jen na ty nejpodstatnější omyly. Posouzení adekvátnosti drobných a nezdídka i osobních inektiv ponechám na čtenáři.

1. Pokud jde o pochybnosti, které má Šanderová s pojmem „historická kauzalita“, nelze než odkázat na rozsáhlou literaturu, která následovala po Popperově [Popper 1957] odmítnutí vědeckosti „zákonů následnosti“ (laws of succession, formálně: *po A následuje B, po B následuje C* atd.), které – podle Poppera – stojí v kontrastu k „zákonům podmíněnosti“ (conditional laws, formálně *pokud A pak B*). Pro porozumění pojmu historické kauzality ze *sociologické* perspektivy je zvláště užitečná práce R. Boudona *Theories of Social Change* [Boudon 1984], která spor systematizuje, formalizuje a současně ukazuje možnosti i meze formulace „zákonitostí vývoje“ (laws of development). Bez ohledu na Boudonovo vlastní stanovisko, lze podle mého soudu akceptovat, že „zákonitosti vývoje“ (jinými slovy výroky o „historické kauzalitě“) jsou určité *ideální modely* příčin a následků v historickém vývoji společnosti, jejichž pole validity nelze ovšem striktně určit [Boudon 1984: 77-80].

2. J. Šanderová má pochybnosti o smysluplnosti komparace České republiky a Holandska, a to zejména s ohledem na fakt, že na projektu ISJP participovalo více zemí. Tato pochybnost opět vyplývá z toho, že do tématu sociální spravedlnosti zřejmě vstoupila až svým kritickým komentářem, neboť jinak by nemohla přehlédnout řadu závažných skutečností:

a) Ke srovnání České republiky a Holandska jsme přistoupili až po rozsáhlé komparaci všech zemí, které na projektu participovaly [viz např. Matějů 1993, Matějů a Kluegel 1993, Kluegel a Matějů 1995 atd.].

b) Specifická komparace České republiky a Holandska se ukázala být zvláště zajímavá nejen z hlediska ověření možného vlivu „historické zkušenosti s protestantismem“, ale rovněž z hlediska výsledků dřívějších česko-holandských komparací, na něž jsou v kritizované práci příslušné odkazy, a které ukázaly, že holandská společnost se na konci osmdesátých let hladinou nerovností v mnoha dimenzích sociální reprodukce (vzdělanostní a ekonomickou nerovností, mobilitou atd.) blížila české společnosti, a to přes zásadní rozdíly v sociálně-ekonomickém a politickém vývoji po druhé světové válce.

3. Šanderová má nepochybně pravdu, když tvrdí, že autoři v textu stati neuvádějí *všechny* informace týkající se výzkumného projektu, které jí *osobně* připadají zajímavé. Vědecká stat' není výzkumná zpráva, kniha, učebnice ani populární pojednání. Nutným specifikem vědecké stati je *úspornost*. Vše nasvědčuje tomu, že Šanderová navíc přehlédla i podtitul stati, který široké téma *sociální spravedlnosti* zužuje na *distributivní spravedlnost*. Tím se podstatně redukuje i množina relevantních proměnných. Pokud jde o otázky vynechané z analyzované baterie, *zkušený analytik* na první pohled pozná, proč do analýzy nevstoupily: obě uvedené otázky se totiž ve své formulaci prohřešily proti elementárnímu požadavku, aby se otázka neptala na více než jednu věc, resp. aby zjišťovala souhlas s výrokem, který obsahuje více než jeden fakt. Problematičnost uvedených otázek potvrdila i analýza hlavních komponent (ambivalentní pozice ve faktorové struktuře). Na diskusi k tomuto v podstatě *technickému* problému ohledně *nepoužitých* proměnných ve stati nebylo místo. Autoři se ovšem v textu stati nijak netajili tím, že provedli výběr proměnných, a rovněž uvedli, jaké *věcné* (teoretické) důvody je vedly k tomu, že zvolili právě vybraných šest položek. U položky, která byla převzata z jiné baterie, je navíc uveden odkaz na literaturu, která poskytuje teoretický argument ve prospěch jejího začlenění do analýzy. Jsem přesvědčen, že formálním i věcným požadavkům aplikace konfirmativní faktorové analýzy bylo učiněno zadost. Překvapuje mě pouze, že Šanderová, jejíž nároky se zdají být mnohem vyšší než požadavky i těch nejnáročnějších recenzentů renomovaných vědeckých časopisů (kteří ovšem na rozdíl od Šanderové respektují omezení kladená na stati a nevyžadují informaci o *nepoužitých* proměnných a *neanalyzovaných* datových souborech), nemíří své kritické šlehy na ty články běžně publikované v *Sociologickém časopisu*, které požadavky na nutnou informaci o *použitých* proměnných (operacionalizacích) a datových souborech nespĺňují ani v nejmenším.

4. Skutečně „zdrucující“ kritiku autoři sklízí za to, že „souhlas s tvrzením, že ‚lidé mají právo předat majetek svým dětem‘ (...) považují (aniž by tento předpoklad zdůvodnili) za indikátor zásluhové ideologie (normy); souhlas s tvrzením, že je ‚velmi důležité, aby lidé dostali, co potřebují, i když to znamená odebrat peníze těm, kteří vydělávají více, než potřebují‘ za indikátor rovnostářské ideologie. O lidech, kteří jsou ochotni se alespoň do jisté míry ztotožnit s oběma názory, předpokládají, že jsou nositeli výše zmíněného nebezpečného rozporu“ [Šanderová 1995: 369]. Tento postup je Šanderovou charakterizován jako didaktický příklad strategie, kdy se k analýze dat přistupuje „s řadou zamlčených či jen chabě podložených předpokladů“ [ibid.: 368]. Plně Šanderovou podporuji v názoru, že uvedená strategie je zavrženíhodná a použití dvou výše uvedených indikátorů – jednoho jako indikátoru rovnostářské ideologie a druhého jako indikátoru meritokratické (antigalitářské) ideologie – je naprosto nepřipustná analytická strategie. Jsou tu však dva drobné problémy.

a) První problém spočívá v tom, že to, co Šanderová nazývá „zamlčeným a chabě podloženým předpokladem“ a co je shodou okolností jedna z centrálních teoretických tezí

celé stati, je zevrubně pojednáno na dvou tiskových stranách kritizované stati, na kterých je *sedmnáct* odkazů na zásadní práce, které se uvedenou tezí z různých stránek zabývají. Nelze vytykat autorům stati, že to, co je v dané oblasti výzkumu považováno za centrální teoretickou tezi, je pro kritika „zamlčeným a chabým předpokladem“.

b) Druhý drobný problém spočívá v tom, že uvedené dvě ideologie nejsou, jak se Šanderová snaží čtenáři namluvit, indikovány *dvěma* indikátory, které sama vybrala ze sady *šesti* indikátorů (proč vybrala právě tyto dva, zůstává utajeno), nýbrž *dvěma latentními proměnnými*, které byly definovány konfirmační faktorovou analýzou provedenou simultánně na dvou souborech (multisample confirmatory factor analysis). Tyto indikátory tedy stojí *proti* sobě pouze do té míry: a) nakolik sdílejí *společnou varianci* s ostatními šesti položkami (nepřesně indikátory – správně pozorovanými exogenními proměnnými); b) nakolik jsou uvedené dvě latentní proměnné negativně korelovány. Obrazně řečeno, skutečnost, že někdo souhlasí s jednou i s druhou položkou, se stává relevantní až tehdy, pokud souhlasí současně i s dalšími položkami, které jsou považovány za protikladné (zjednodušeně: „všichni stejná odměna“, „příjem podle velikosti rodiny“, „odebírat bohatým a přidávat chudým“ proti „příjem je nezczizitelný“, „za tvrdou práci velká odměna“, „majetek se dědí“). Vše, co bylo řečeno, je zřejmé z textu a tabulek kritizované stati. Navíc se jedná o základní princip jak explorační tak konfirmační faktorové analýzy. Nepřipomínal bych ani jednu z těchto elementárních skutečností, kdyby se J. Šanderová nesnažila na své *vlastní* konstrukci ukázat, jak naivní byl statistický model, který autoři kritizované stati *údajně* aplikovali. Podstatné je, že nepochopila podstatu modelu, který byl ve skutečnosti aplikován.

5. Polemika s dalšími kritickými poznámkami J. Šanderové je zbytečná, neboť tyto poznámky většinou vycházejí z omylu, který si sama vykonstruovala. Jedna teze však stojí za repliku. Obava J. Šanderové o politický vývoj spíše v Holandsku než v České republice (potažmo v ostatních postkomunistických zemích) prozrazuje nejen slabou orientaci v debatě o zdrojích delegitimizace systémů (ve stati se uvádí řada důležitých odkazů), ale i přehlédnutí historické skutečnosti, že je to právě Holandsko, které ukazuje neobyčejnou stabilitu politického systému při relativně silné orientaci na welfarové principy distribuce. Vývoj v Holandsku potvrzuje a nikoli vyvrací teoretický předpoklad, že relativně dobře vykrystalizované, byť protichůdné ideologie distributivní spravedlnosti nevedou k delegitimizaci systému, pokud nejsou silně vázány na skupiny lišící se postavením ve stratifikačním systému a v životních šancích.¹ Vývoj v bývalých komunistických zemích naopak ukazuje, že silná vazba spíše nevykrystalizovaných norem distributivní spravedlnosti na specifické skupiny populace oslabuje legitimitu systémů a vede k politické nestabilitě.

Šanderové jistě nelze vyčítat, že nereflektuje na rozdíl mezi statistickým modelem přímých indikací na jedné straně a *konfirmačním faktorovým* modelem (takový už je u nás stav řemesla). Co ale vede k zásadnímu znepokojení, je fakt, že její kritika je založená na zcela evidentním *omylu*, který je podsouván autorům kritizované stati. K bezradnosti ohledně výkladu „českého paradoxu“ se tak přidává další pocit, a tím je

¹) Zde snad stojí to připomenout Dahrendorfovou tezi, podle které životní šance jsou substrátem sociálních konfliktů [Dahrendorf 1979].

hluboká skepse, pokud jde o stav oboru pramenící z nízkého respektu vůči elementárním normám odborné debaty.

Petr Matějů

Literatura

- Boudon, R. 1984. *Theories of Social Change*. Cambridge, Polity Press.
- Dahrendorf, R. 1979. *Life Chances. Approaches to Social and Political Theory*. Chicago: University of Chicago Press.
- Havelka M. 1995. „Recenzentovy pochybnosti o jedné tezi výše uvedeného článku.“ *Sociologický časopis* 31: 240-243.
- Kluegel, J. and P. Matějů 1995. „Egalitarian vs. Inegalitarian Principles of Distributive Justice.“ Pp. 209-238 in *Social Justice and Political Change*, ed. by J. Kluegel, D. Mason and B. Wegener. New York: Aldine de Gruyter.
- Matějů, P. 1993. „From Equality to Equity? The Czech Republic Between Two Ideologies of Distributive Justice.“ *Czech Sociological Review* 1: 251-276.
- Matějů, P. 1995. „Od pochybností filozofa k bezradnosti sociologie.“ *Sociologický časopis* 31: 243-244.
- Matějů, P., J. Kluegel 1993. „Principles of Distributive Justice in Comparative Perspective.“ *Working Papers* 93: 6. Prague: Institute of Sociology ASCR.
- Matějů, P., K. Vlachová 1995. „Od rovnostářství k zásluhovosti? Česká republika mezi dvěma ideologiemi distributivní spravedlnosti.“ *Sociologický časopis* 31: 215-239.
- Popper, K. 1957. *The poverty of historicism*. London, Routledge and Kegan Paul.
- Šanderová, J. 1995. „K bezradnosti zatím není důvod.“ *Sociologický časopis* 31: 368-370.

Stanislaw Cieřla: Georg Simmel i podstawy jego socjologii

Lublin, Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego 1993, 190 s.

Georg Simmel je dnes téměř všeobecně zařazován mezi klasiky sociologie. Avšak na rozdíl od jiných autorů, kteří jsou takto označováni, objevovalo se při hodnocení tohoto německého sociologa vždy mnohem více kritických výhrad a připomínek. Byla mu vytýkána nesystematičnost, vysvětlovaná mlhavostí jeho programu výzkumné práce, proměnlivostí jeho filozofických východisek, značnou pestrostí až roztržitostí jeho badatelských zájmů, nepropracovaností či dokonce absencí pojmové aparatury, která by byla s to adekvátně vyjádřit originalitu Simmelových postupů, snahou uplatnit se a získat ohlas jak v akademickém prostředí, tak i v mimouniverzitní veřejnosti, a konečně a patrně hlavně jeho názorem, že realita je tak bohatá a mnohoaspektová, že její uspořádání a systematizace z jakéhokoli jednoho hlediska je prostě nemožná. Dnes zejména v souvislosti s novými pohledy typickými pro postmodernismus se zdá, že všechny tyto výhrady označují ve srovnání s ostatními klasiky spíše Simmelovy přednosti než nedostatky. Není proto náhoda, že pod vlivem postmodernistické vlny v současném myšlení zájem o Simmelovo dílo výrazně vzrostl.

To ovšem neznamená, že Simmel musel být postmodernismem jaksi znovu objeven. Zájem o Simmela se projevoval po celé 20. století, jakkoli s různou intenzitou a různě zeměpisně situován. Trvale vlivným autorem byl Simmel v Německu, kde už za svého života působil na některé názory M. Webera, později ovlivnil také Sombarta, Schelera, Mannheima, von Wieseho a Vierkandta. Zvláště silně Simmel zapůsobil na americkou sociologii, a to mj. díky tomu, že v USA vyšly překlady několika jeho prací už koncem 19. století. Byla to zejména chicagská škola, která některými svými reprezentanty na Simmela navazovala a zároveň Simmelovo dílo propagovala. Je známo, že R. Park, ačkoli pouze o šest let mladší než Simmel, studoval u něho v Berlíně v letech 1899-1900. Po druhé světové válce se důležitým centrem studujícím a propagujícím

Simmelovo dílo stala New School for Social Research v New Yorku, reprezentovaná zvláště A. Schützem a A. Salomonem. K popularizaci Simmela v USA přispěly také práce R. Bendixe, L. A. Cosera, G. Ichheisera, K. Levina a K. H. Wolffa.

Příčiny Simmelova vlivu na vývoj sociologie ve 20. století se dají bez nároku na úplnost shrnout asi do deseti bodů. 1. Jako jeden z hlavních tvůrců a reprezentantů tzv. formální sociologie přispěl k hledání systému pojmů a klasifikací, které by mohly být univerzálně aplikovány při popisu společenské skutečnosti. 2. Podílel se na destrukci vzorů sociologického myšlení dominujících v 19. století. Popularizací nového, interakcionistického a humanistického hlediska přispěl k překonání zbytků organicismu a evolucionismu. 3. Patří k autorům, kteří se jako první zaměřili na analýzu společenských skupin, zejména se systematicky zabýval významem kvantitativních aspektů pro jejich strukturu a fungování. Z malých skupin ho zajímaly zejména skupiny dvojčlenné a trojčlenné, z velkých skupin hlavně masa a město. 4. Z důvodu poslední jmenovaného zájmu přispěl Simmel rovněž ke konstituování a rozvoji sociologie města, zejména svou analýzou mentality velkoměstského obyvatelstva. 5. Simmela lze považovat rovněž za významného předchůdce moderní teorie směny, reprezentované G. Homansem, P. Blauem a E. Goffmanem, neboť ve svém díle *Filozofie peněz* (1900) naznačil, že směna není jen ekonomickou kategorií, ale že v podstatě všechny lidské vztahy mají směnný charakter. 6. Významné jsou rovněž Simmelovy úvahy o problematice identity individua a jeho vztahu ke společnosti. Simmel byl přesvědčen o neodstranitelnosti konfliktu jedince a společnosti a považoval tento konflikt za obecnou formu existence člověka. 7. Simmel patří ke klasikům teorie role. 8. Simmel ovlivnil moderní teorii konfliktu, představovanou zvláště L. Coserem, a to zejména svým poukazem na pozitivní aspekty konfliktu. 9. Pozoruhodné a inspirující jsou rovněž Simmelovy analýzy tzv. sociálních typů (cizinec, aristokrat, marnotratník, cynik apod.). 10. Jako jeden z prvních sociologů se zabýval módou (*Filozofie módy*, 1905) a ovlivnil další vývoj této disciplíny.

Polští čtenáři měli možnost seznámit se s překlady některých Simmelových prací brzy po jejich vydání v originále. Roku 1902 vyšly *Otázky filozofie dějin*, roku 1904 *Filozofie peněz, Estetika přitažlivosti a Jak se udržují společenské formy*. Další polské překlady se objevily až poměrně nedávno. Roku 1975 v rámci *Sociologické knihovny* vyšel rozsáhlý výbor Simmelových děl pod názvem *Sociologie* (530 s.) s úvodem Stefana Nowaka, tematicky rozdělený do pěti částí, zaměřených na základní otázky sociologie a vztah jedince a společnosti, na kvantitativní aspekty skupin, na nadřazenost a podřazenost, na tajemství a tajné svazky a konečně obsahující některé drobnější práce (mj. stati *Cizinec a Mentalita obyvatel velkoměst*). Jde o překlad německého výboru z roku 1922. Překlad dalších pěti textů (mj. *Konfliktu v současné kultuře a Filozofie módy*) obsahuje monografie S. Magaly *Simmel*, která vyšla roku 1980 v edici *Myšlenky a lidé*.

Autor recenzované práce, jejíž název v češtině zní *Georg Simmel a základy jeho sociologie*, Stanislaw Cieśla patří ke střední generaci polských sociologů (nar. 1946). Vystudoval sociologii na Katolické univerzitě v Lublinu, kde také dlouhodobě pedagogicky působil. Recenzovaná studie je jeho habilitační prací. Kromě dějin sociologie, zejména německé, se zabývá rovněž sociologií města. V roce 1994 byl jmenován konzulem Polské republiky v Hamburku.

Kromě závěru a bibliografie (rozdělené na Simmelova díla v chronologickém pořadí, knižní publikace o Simmelovi a konečně časopisecké články o něm) obsahuje Cieślova kniha devět kapitol. První z nich, nazvaná *Úvodní otázky*, se zabývá současnými směry simmelovských zkoumání a nastiňuje problematiku práce. Ve druhé kapitole, nadepsané *Georg Simmel a jeho doba*, autor popisuje sociálně politickou situaci, v níž Simmel působil, zmiňuje se o přeměnách ve filozofickém myšlení tohoto období i o diskusi, jejímž předmětem byla tehdy sama sociologie. Seznamuje čtenáře se Simmelovým životem a činností a nakonec si klade otázku, proč byl Simmel v tehdejším kontextu filozofického i sociologického myšlení a také akademického života považován za „cizince“. Třetí kapitola *Některé aspekty recepce Simmelova dědictví* si všímá

toho, jaké názory na Simmela měli jeho vynikající současníci Tönnies, Weber a Durkheim, nastiňuje obraz tohoto autora v německé sociologii a reprodukuje Sorokinovo a Aronovo hodnocení Simmelovy tvorby. Ve čtvrté kapitole, nazvané *Vývoj Simmelových zkoumání*, podává autor přehled raných Simmelových názorů, referuje o Simmelových zkoumáních kultury a společnosti, o jeho příspěvku k filozofii života, a klade si otázku, do jaké míry lze vysledovat v Simmelově tvorbě určitou kontinuitu. Hlavní pozornost věnuje místu sociologie v Simmelově díle. Pátá kapitola je nadepsána *Poznání – jednání – svět idejí – dynamika procesu poznání*. Autor v ní analyzuje Simmelovy gnozeologické názory a postupy, zabývá se Simmelovými idejemi o genezi poznání, charakterizuje Simmelův pragmatismus a rozebírá simmelovský pojem „třetí říše“, což je říše ideálních obsahů, která nemá ani subjektivní, ani objektivní charakter, je samostatnou oblastí, zahrnující obsahy kultury, vědy, umění a náboženství. Šestá kapitola má název *Relacionismus – požadavky vědeckého poznání* a analyzuje základní pojmy Simmelova myšlenkového systému, jako je obsah a forma, objektivnost poznání a princip vzájemného působení. V sedmé kapitole *Teorie rozumění – základy humanitních věd* je analyzován fundamentální pojem humanisticky orientovaných německých společenských vědců. Autor si všímá cíle a předpokladů zkoumání tohoto pojmu a informuje o třech Simmelem rozlišovaných druzích rozumění, tj. o rozumění psychologickém, věcném a historickém. Kromě toho rozebírá, jaké procedury rozumění Simmel aplikoval a jaký je vztah tohoto postupu a vůbec humanitních věd v Simmelově pojetí k zákonům dějin. Kapitola osmá, nadepsaná *Teorie poznání společnosti – sociologická apriori*, se zabývá vztahem filozofie, teorie poznání a sociologie v Simmelově díle, Simmelovými interpretacemi sociologických apriori, jimiž je rozumění, individualita a sociální harmonie. Závěrečná kapitola má název *Sociologie jako samostatná věda* a analyzuje Simmelovy názory na úlohu teoretické koncepce v sociologii, na genezi sociologie včetně Simmelovy kritiky dosavadních pojetí této disciplíny a na společnost jako regulativní ideu. Blíže vysvětluje Simmelovy klíčové

pojmy obsahu a formy společnosti a všimá si rovněž toho, jaké metody ke zkoumání forem Simmel navrhuoval.

Přínos Ciešlovy práce lze podle mého mínění shrnout do těchto základních myšlenek:

1. Ciešla je přesvědčen, že pochopit Simmelovu sociologii je možné pouze v kontextu celého Simmelova díla, jež není zdaleka jen sociologické. Znamená to, že hlavním předmětem Ciešlova zájmu je určit a analyzovat filozofické, epistemologické a metodologické základy Simmelovy sociologie. Simmel byl totiž nejen sociologem, ale také filozofem, teoretikem poznání, metodologem a teoretikem kultury. Ciešla vytýká interpretacím Simmelova díla, a to i těm nejnovějším, že k těmto základům sociologie nepřihlížejí. Důsledkem je, že dospívají k povrchním, stereotypním hodnocením, která dosti podstatně Simmelovy ideje zkreslují. Simmel je v těchto interpretacích prezentován pouze jako klasik odvětvových sociologií a výsledky jeho analýz společenské skutečnosti jsou chápány jen jako hypotézy konkrétních sociologických výzkumů. Ciešlovi běží naopak o to, aby rozbořením filozofických předpokladů Simmelovy sociologie dokázal, že jde nikoli o dílčí postřehy týkající se jen jednotlivých stránek společenského života, ale o ucelené pojetí sociální reality.

2. Ciešla dokazuje, že Simmel nebyl zdaleka tak nesystematickým myslitelem, jak je mu mnohdy vytýkáno. Je přesvědčen, že se dá hovořit o Simmelově myšlenkovém systému, přičemž jeho vůdčí zásadou je teze, že svět je vzájemně spjatým celkem a může být jako celek chápán. Základem tohoto celku je princip vzájemného působení.

3. Elementární význam pro pochopení tohoto systému má rozlišení obsahu a formy jako nejvyšší dvojice protikladů. Simmelova zkoumání lze podle Ciešly vymezit právě jako zkoumání forem včetně forem společenských. Zkoumání forem je však možné pouze tehdy, přihlížíme-li k obsahům. Simmel se snaží popsat rozdíly

mezi formami, způsob, jakým utvářejí obsahy a konečně apriori, na nichž ony formy záleží. Ciešla konstatuje, že objektem Simmelova zkoumání jsou často prosté fakty každodenního života, což způsobuje, že Simmel bývá diskvalifikujícím způsobem označován za fejetonistu a esejistu, nikoli za filozofa a vědce. Tento typ zkoumání však podle Ciešly plyne ze Simmelovy koncepce skutečnosti jako nepřetržitého procesu stávání se a z touhy tento proces zachytit. V souvislosti s tím reflexe skutečnosti, věda včetně sociologie je také procesem a nemůže být proto pojata jako systém substantciálních pojmů, ale jako dynamický celek operující regulativními pojmy, který se stále vyvíjí.

4. Ciešla zdůrazňuje určitou Simmelovu originalitu v oblasti teorie poznání. Jejím východiskem je Simmelovi jednající člověk, činný subjekt. Simmel je podle Ciešly pragmatik, přičemž tento pragmatismus má překonat kantovský intelektualismus, má obnovit jednotu činného subjektu s objektivním světem, jednajícího subjektu a sociálního světa. Simmelova teorie poznání může být podle Ciešly definována také jako teorie jednání. Poznání a jednání jsou totiž neoddělitelně spjata. Mezi ideou a jednáním existuje genetická a funkcionální souvislost. Jedinec, subjekt jednání je tvůrčí, poznání není odrazem skutečnosti, ale její tvorbou. Tvořivý jedinec je také východiskem Simmelovy sociologie. „Třetí říše“ je vedle jednání spojujícím článkem mezi teorií poznání a sociologií. Vzájemné působení díky ní nabývá v sociální skutečnosti soudržnosti, jednoty. Tak vzniká z jedinců společnost.

Ciešlova práce je cenným příspěvkem k simmelovským studiím nejen v rámci polské sociologie, ale díky některým novým a originálním přístupům a pohledům, zejména díky tomu, že Simmelovo dílo analyzuje v nerozlučné jednotě jeho filozofické a sociologické složky, i v rámci sociologie světové.

Jan Sedláček

Johann P. Arnason: The Future that Failed. Origins and Destinies of the Soviet Model

London, Routledge 1993, 239 s.

Historický kolaps režimů sovětského typu z konce 80. a počátku 90. let vyvolal novou vlnu teoretického zájmu o prozkoumání povahy a fungování tohoto epochálního společensko-politického fenoménu. Konec konců i u nás byly ještě před nedávnem častěji slyšet hlasy, které upozorňovaly, že se tím hůře budeme vymaňovat z našeho vlastního historického dědictví, pokud se nepokusíme zpětně pochopit jeho nejhlubší základy, jeho skutečnost. Nezdá se, že by se u nás – alespoň na poli sociální a politické teorie – tohoto úkolu zatím kdokoli systematicky ujal. Intelektuální kapacita je omezená a ta, která zbývá, stěží stíhá empiricky registrovat a teoreticky uspořádat proměny a impulsy nové doby. O to patrnější je vzestup teoretického zájmu o naši minulost tam, kde kapacity jsou spíše předimenzované, v západní sociální a politické vědě.

Vedení spíše profesionální než historicko-politickou potřebou, západní myslitelé si nějaké prodlení ani nemohou dovolit. I zde je však zajímavé, že pozornost k minulosti společností sovětského typu obracejí z větší části teoretikové, kteří mají spíše blíže než dále k marxismu či k tomu, čemu se říká kritická teorie. Autor knihy *The Future that Failed* – jejíž titul je přeložitelný jako *Nepodařená budoucnost* – Johann P. Arnason, k tomuto stylu teoretického myšlení také patří. Přes značnou fyzickou odlehlost místa jeho akademického působení od západoevropských a severoamerických intelektuálních center – učí sociologii na universitě La Trobe v australském Melbourne – je poměrně známou postavou současné západní kritické sociální a politické teorie. Pojmový a teoretický kontext, který se v této tradici rozvinul, mu také do značné míry slouží k analýze a interpretaci historického předmětu jeho zájmu v recenzované knize.

Arnasonova kniha je pokusem o komplexní teoretickou analýzu zrodu, povahy, fungování a nakonec rozpadu epochálního projektu, k jehož realizaci se poprvé přistoupilo s úspěchem ruské Říjnové revoluce roku 1917 a který do značné míry určil charakter

celého 20. století v globálním měřítku. Je to kniha ambiciózní. Nejen rozsahem svého zájmu, nýbrž i zvolenými teoretickými prostředky. Přes svou otevřenou afinitu k paradigmatu kritické teorie se autor snaží zužitkovat teoretické postupy, které se vyvinuly v daleko širším rozsahu hlavního proudu moderní západní sociální teorie. Nejen to, historická a pojmově teoretická analýza daného předmětu si zde také činí nárok vnést do tohoto proudu nové teoretické impulsy, rozšířit analytické a interpretační možnosti tohoto paradigmatu či myšlenkové tradice.

O daném historickém předmětu je zde především pojednáno v kontextu teoretického diskursu o moderně. Sám autor vidí uvedení „komunistické zkušenosti“ do tohoto kontextu jako jeden z hlavních cílů své knihy. Teoretický prostor, který kniha usiluje zaplnit, je dán dosavadním malým zájmem nejrůznějších modernizačních teorií o společnosti sovětského typu. Současný historický zvrat ve většině těchto společností podle Arnasona jen zvýrazňuje mezery konceptuálního rámce, skrze který by se jejich minulost dala plodně uchopit.

Pro autora není sovětský společensko-politický systém vykojením na historické cestě modernizace, nýbrž náleží do moderny jako jedna její mutace se specifickými rysy. Přesněji řečeno, sovětský model je více než jen odbočkou na cestě modernizace, pokud jde o samotný projekt a jeho globální dosah. A je méně než tím, pokud jde o trvalost jeho aktuálních výsledků. Proto také není třeba vyvíjet k jeho zkoumání zcela zvláštní teoretický aparát. Jde pouze o to, adekvátně přizpůsobit a zdokonalit ten, který se vytvořil v průběhu zkoumání modernizačního procesu. Systematická pozornost modernosti sovětských režimů tak má z jedné strany otevřít nové perspektivy i pro modernizační teorii samotnou a z druhé strany ukázat, že západní verze modernity (bez ohledu na historický kolaps sovětských režimů) není jedinou možnou moderní alternativou.

Arnason navrhuje znovu zvážit adekvátnost pohledu, který ztotožňuje modernizaci s „westernizací“, a poukazuje přitom na jinou teoretickou paralelu, kterou je možno vést mezi modernizací a industrializací. Sovětský model pak má ilustrovat, že se vzorce moderny liší

také s ohledem na roli a váhu industrializace, jakož i na způsob, kterým je tato spjata s ostatními cíli a procesy. Neznamená to ovšem, že by téma „westernizace“ mělo být zcela opuštěno. Pouze je třeba najít k němu promyšlenější přístup. Zde autor navrhuje rozlišovat mezi civilizačním paradigmatem a civilizačním horizontem. Západní expanze diktuje paradigma dynamické a racionalizované akumulace bohatství a moci, ale tím zároveň otvírá horizont, v němž se stává zřejmým, že legitimizační rámce se v tomto západním diktátu nevyčerpávají. Rozšířený civilizační horizont pojme více alternativních forem modernizačních praktik.

Výchozí teoretický rámec je přehledně vyložen v úvodní kapitole. Jednostrannost dosavadních přístupů k danému předmětu má být překonána v několika směrech. Především je zkoumaná skutečnost vnímána v trojí rovině, z nichž žádná si nemůže klást nárok na apriorní nadřazenost. Jsou to roviny ekonomická, politická a kulturní. (I když později v textu je zvýšený důraz na politickou rovinu zkoumaného fenoménu zřetelný.) Arnason stručně rekapituluje nedostatky příslušně redukováných přístupů a pokračuje k podrobnější analýze základních modernizačních teorií. Zde hrají klíčovou analytickou úlohu pojmy diferenciacce a integrace, ale zároveň je již naznačen způsob, jakým mají být překonány jednostrannosti interpretací, jež zdůrazňují výhradně buď tradiční nebo moderní rysy zkoumaného fenoménu. Autor uznává, že pojem diferenciacce byl rozpracován a je užíván právě především v teoriích, které se snaží zdůraznit svébytnost moderních společností. Přesto usiluje navázat na teorie diferenciacce jasně rozpracovanou představou sociálního prostoru coby konfigurace ekonomické, politické a kulturní sféry. Zároveň však zakomponovává do svého teoretického pohledu na sovětský model také integrující tendence a důsledky modernizačního procesu. Snaží se postihnout, jaký unifikační rámec, jenž má sklenout pluralitu socio-kulturních sfér, je pěstován v této modernizační alternativě. Připouští, že moderna je málo integrovaná a nesnadno integrovatelná do jednotného celku. Ale za to se domnívá, že moderní situace připouští větší rozmanitost forem relativní, částečné a dočasné integrace.

Důkladně promyšlený konceptuální rámec nesupluje ovšem u Arnasona pečlivou historickou analýzu, jíž vlastní výklad o režimech sovětského typu začíná (kapitolou s poněkud ironickým názvem *Zdroje a součásti*). Už proto, že autorovým záměrem není morální denunciacce tohoto fenoménu, nýbrž jeho kritická analýza, nepojednává o sovětském modelu jako o principu, nýbrž vychází z jeho reálných historických podob a projevů. Zaměřuje se na sovětský model jako na sociální režim (tj. komplexní institucionální vzorec), ovšem s globálním dosahem a univerzalizujícími ambicemi. Říká, že sovětský model nemůže být adekvátně zkoumán jako realizace předem existujícího projektu. Nepopírá přitom samu existenci revolučního projektu, ale popírá (s dobrými důvody), že by se tento projekt měl stát klíčem ke zkoumání a pochopení celkové porevoluční konstelace. Doporučuje číst vlastní analýzu jako pluralistickou genealogii sovětského modelu.

Na konkrétním historickém materiálu Arnason poukazuje na prolínání tradičních a moderních prvků v sovětské skutečnosti. Pozoruhodné jsou v tomto ohledu jeho postřehy sledující určitou kontinuitu předsovětského a sovětského vývoje v hranicích daného impéria. Tady se nejen obrací k některým historikům – např. Richardu Pipesovi, který sleduje prehistorii sovětského totalitarismu na fungování carského policejního státu, nebo Robertu Tuckerovi, jenž vidí ve stalinistické revoluční strategii obnovu tradice despotického státního intervencionismu praktikovaného Ivanem Hrozným či Petrem Velikým. Snaží se obohatit historický pohled o systematickou sociologickou analýzu podmínek, které připravila historie pro nástup a rozvoj sovětské moci. Zde analýza časem zastřeně sociálně kulturní kontinuity, jež podpírala zjevný politický třesk, připomíná Tocquevillovo pojednání o návaznosti porevoluční Francie na absolutistickou monarchii. Po formálně metodické stránce pak kombinace historického a strukturálního přístupu Arnasona přibližuje jinému Francouzovi, jeho současníkovi Alainu Tourainovi. Arnason dále upozorňuje, že to není jen tradice, která intervenuje do moderny. Modernizační proces sám, jak ukazuje, tradici přetváří, reinterpretuje a reaktivuje selektivním

způsobem. Retradicionalizace vlastní skutečnosti je interním doprovodným procesem vnější tendence ke globalizaci. Vedle vlastní ruské tradice pak intervenují v revolučním a porevolučním sovětském vývoji i výzvy Západu (především ekonomické soupeření a model politické liberální demokracie) a západní revoluční tradice (především marxistická).

Autorovo zaměření na ústřední sovětskou mocnost umožňuje mj. navázat na rozbor vzájemného vztahu tradice a moderny v nové skutečnosti rozpracováním tématu tzv. imperiální modernizace. Neboť jsou to právě imperiální formace a tradice, jež jsou nejviditelněji zužitkovány modernizačním procesem sovětského typu. Zde se odvolává na studie Wallersteinovy a Eisenstadtovy a věleňuje do svého výkladu i příklad Číny, v jejímž případě byl také imperiální faktor překryt a zároveň zvýrazněn sociální revolucí a radikální ideologií. Důležité je, že se snaží vzájemný kontakt impéria a revoluce analyzovat v souvislosti s dlouhodobým procesem formování státu a jeho sociálně kulturních pilířů. Usiluje přitom doložit, že dynamika mocenských struktur převládla nad dialektikou sociálních aktérů. Neboli, sociální revoluce byla absorbována imperiálním kontextem.

Tato generalizace ještě autorovi znemožňuje zahrnout do zorného pole své analýzy „neimperiální“ (periferní) případy společnosti sovětského typu. K nim se dostává až v následující kapitole *Model a jeho varianty*. Zde argumentuje, že historický proces, který vedl ke vzniku prvního a ústředního modelu, nepřinesl nakonec žádnou výraznou systémovou identitu. Naopak, současný vývoj v bývalých společnostech sovětského typu vidí jako dodatečné odhalení heterogenity, jež existovala za systematicky vnucovanou, ale strukturálně křehkou jednotou. Zde autor osvědčuje (v západní literatuře dosud spíše neobvyklý) smysl pro rozlišení historických okolností a podob sovětského modelu. Sleduje jeho expanzi z imperiálního centra do satelitů, z nichž každý ji přijímal specifickým způsobem. Pro nás je nejzajímavější Arnasonova analýza tzv. západní periferie sovětské skutečnosti, do níž spadalo i Československo. Autorovy poznámky k našemu případu nemusí být pro nás objevené.

Je ale třeba na nich ocenit smysl pro historickou přesnost a interpretační míru.

Zdůraznění heterogenity historických variant sovětského modelu na úkor jeho jednoty pak pro Arnasona narušuje i představu systémové krize, která podle mnohých zasáhla ze stejných zdrojů celý sovětský blok koncem 80. a počátkem 90. let. V poslední krátké kapitole *Krise a kolaps* se snaží dovést, že nečekaně rychlé zhroucení sovětského modelu je lépe pochopitelné, uvědomíme-li si právě nikdy zcela nepřekonanou omezenost a křehkost jeho systémové jednoty. Nové vnější tlaky, které přišly s koncem 80. let, jen reaktivovaly desintegrační potenciál spočívající v heterogenitě lokálních podmínek. Tento pohled mj. odnímá zdroje krize ze systému samotného a umisťuje je na povrch historických podmínek. Pro Arnasona přišla zkrátka krize na systém z vnějšku. Nebyla v něm zabudovaná ve smyslu vyčerpání vývojového potenciálu nebo schopnosti zvládat interní konflikty.

Autor rozlišuje čtyři hlavní faktory intervenující v historickém kolapsu sovětského bloku jako celku. Za prvé to byly sebedestruktivní mechanismy, které si společnosti sovětského typu pěstovaly. Ty podle něj pramenily spíše ze systémové nevyváženosti než dokonalosti. Šlo především o zdůrazňování jedněch modernizačních momentů na úkor druhých, což mělo vést k napětí a konfliktům mezi jednotlivými sociokulturními sférami (ekonomikou, politikou a kulturou). Za druhé to byla akcelerující mobilizace sociálních sil proti režimům, i když tento faktor se zdá Arnasonovi retrospektivně méně důležitý než ostatním pozorovatelům. Zde rekapituluje historický vývoj vztahu státu a společnosti v jednotlivých případech a také vývoj a realizaci ideje občanské společnosti jako klíčové kategorie v tomto ohledu. Třetím faktorem byla stále zřetelnější porážka sovětského impéria ve velkém soupeření se Západem, především ekonomickém. Nakonec si všimá geopolitického aspektu dané krize a vnitřního rozdělení komunistického světa.

Arnason samozřejmě nedospívá k jakékoli obhajobě sovětského modelu. Nicméně se brání jeho fatálnímu odsouzení coby totálního historického omylu. Proto ani jeho kolaps nerámuje představou železné nutnosti, jež stojí na

straně historické spravedlnosti nebo alespoň přirozeného vývoje. Jeho kritické pojednání o sovětském modelu zkrátka nechce být ani nepřímou obhajobou dnes dominantního modelu liberálně demokratické a kapitalistické modernizační alternativy. Tak i v případě kolapsu sovětského impéria musí být podle Arnasona příznána historickým nahodilostem jejich rolí.

Nemusíme zcela souhlasit se zřetelnou autorovou tendencí představovat nezdar sovětské vnitřní reformy (perestrojky) do značné míry jako důsledek špatné volby strategie jejich protagonistů. Můžeme ale přisvědčit jeho názoru, že konec komunismu nebyl vlastně o nic více předpovědatelný než jeho vznik.

Radim Maruda

Historická demografie, sv. 17 a 18.

Praha, Sociologický ústav AV ČR 1993 a 1994, 284s. a 228 s.

Impresivní řada sborníků věnovaných historické demografii dosáhla v posledních dvou letech již 17. a 18. svazku. Každý z obou svazků má poněkud jiné zaměření. První z nich je věnován studiím z oblasti historické antropologie a rodiny, které vznikly v rámci česko-rakouského projektu „Demografický a sociální vývoj Čech v 17. a 18. století“. To je též důvod, proč jsou některé příspěvky publikovány německy a hlavní z nich jsou doplněny anglickými souhrny. V úvodu svazku je též výzva ke spolupráci mezi středoevropskými pracovišti v oblasti historické demografie, historické antropologie a historické sociologie. Lze konstatovat, že naše historická demografie patří k předním na světě, a proto výzva ke spolupráci ve středoevropském prostoru nezní neskromně. Pokud se však jedná o historickou sociologii, je pro mne obtížné ji odlišit od historie sociálních procesů. Druhý svazek je věnován vlastní historické demografii.

První svazek zahrnuje 10 příspěvků kromě rozhledů, kroniky a zpráv (recenzí). V první z nich podává J. Horský a E. Maur přehled o pramenech a studiích věnovaných historii rodiny. V dalším příspěvku se J. Horský zaměřil na starší diskuse o záduze a rodinném nedílu v Čechách a současné studie o struktuře a typech rodin. Vychází ze starší definice záduhy jako příbuzenském svazku osob, které společně vlastní půdu, společně žijí, pracují a konzumují. V jejím čele stojí zvolený představitel. Dále podává přehled o vývoji názorů na tuto otázku od poloviny minulého století a dochází k názoru, že rodinný nedíl v Čechách měl především právní charakter a neznamená nutně záduhu jako zvláštní formu ekonomického a

rodinného života. Rodinná majetková společenství poddaných v 16. a 17. století byla v 90 % složena z jednotlivých rodin a jejich dětí. K tomu lze dodat, že i v rodinném uspořádání byly rozdíly mezi střední Evropou, kde byla situace podobná jako v Evropě západní, a Evropou východní.

Jedním z prvních demograficky využitelných pramenů je soupis poddaných podle víry z roku 1651. L. Matušiková a A. Pazderová se na jeho základě pokusily charakterizovat věkovou strukturu dětské populace v 9 krajích. Kromě toho uvedly i informace o nejstarších osobách. Není bez zajímavosti, že v Plzeňském kraji žila jedna 118letá osoba. Osoby nad 100 let nebyly zvláštností (neuvádějí je pouze u 2 krajů z devíti) a je pouze škoda, že autorky neuvádějí jejich pohlaví. Lze pouze předpokládat, že šlo většinou o ženy. V dalším příspěvku podává německý autor V. Wiess informaci o sbírce rodinných knih soustředěných v Německém genealogickém středisku v Lipsku.

Zpracování poměrně obsažné studie o demografických poměrech v 16. a 17. století umožnil zachovaný soupis poddaných třeboňského panství z roku 1586, který je kompatibilní se soupisem podle víry z roku 1651. J. Horský a M. Sládek došli k řadě zajímavých výsledků. Jedním je zjištění, že po třicetileté válce nebylo v 16 vsích panství Třeboň a Třeboní-klášteru nedostatek čeledí ve srovnání s dobou předválečnou. Jiným je spíše výjimečná existence komplexních rodin, tj. rodin, kde žijí společně alespoň dva manželské páry nebo jeden manželský pár a neúplná rodina, na základě kterých by bylo možné usuzovat na přítomnost instituce záduhy východního typu na našem území. Zachování odlišné terminologie rodin (domácností) v historické demografii zavedené P. Laslettem oproti současné

klasifikaci jejich typů v demografii je plně oprávněné. V budoucnu by však bylo možné uvažovat o vytvoření společné terminologie s přihlédnutím k potřebám studia rodin v současnosti i minulosti. Viděl bych v tom menší problém než vystižení současných neformálních manželských svazků a plurality rodinných vztahů. Další příspěvek svou tematikou navazuje na předcházející. M. Seligová se v něm věnuje studiu rodinných struktur v polovině 17. století na příkladu panství Děčín. V souvislosti s existencí různých typů rodin upozorňuje na známou myšlenou čáru v Evropě, která ji rozděljuje z hlediska demografického chování a průběhu demografické revoluce. Země na východ od myšlené linie Petrohrad-Terst měly zřejmě v minulosti i jiné uspořádání rodin. Také v této oblasti by bylo možno pouze tři domácnosti považovat za komplexní rodiny východního typu. Přitom se jedná zřejmě o náhodně vzniklá uskupení, nikoliv o pozůstatek rodinného nedílu. Navíc šlo o oblast s převážně německým obyvatelstvem a nelze tedy hovořit o pozůstatcích východního a balkánského typu rodiny.

Pokus o rekonstrukci rodinné strategie ve vesnici Záblatí na panství Třeboň v letech 1661 – 1820 se pokusila P. Horská. Vychází z mnohasvazkového seznamu poddaných schwarzenberského panství, jehož význam byl již dříve zhodnocen (viz *Historická demografie* č. 13). Vývoj selských rodin umožňuje zajímavý pohled na strukturu a vývoj vesnické společnosti, neboť děti jsou zpravidla uváděné s rodinami, pokud samy nezaloží rodinu novou. Lze si učinit představu o délce hospodaření jednotlivých manželských párů, o určování dědice, o zaopatření ostatních dětí i sňatkové politice apod. V následující obsáhlejší studii se E. Rumlová věnuje demografické a sociální struktuře panství Dymokury v pol. 17. století. Věková struktura ukazuje malý podíl ve věkových skupinách 10-19 let v roce 1651. Je to jistě možný důsledek vyšší úrovně úmrtnosti v průběhu třicetileté války, méně již, pakli vůbec, snížené úrovně plodnosti. Při malém důrazu na přesné uvádění věku bych nevyloučil, že určitá část dětí starších deseti let byla uváděna jako mladší a naopak mladší dvaceti let jako starší. Věková struktura ukázala také značnou převahu žen.

17. svazek *Historické demografie* je dále doplněn příspěvkem V. Hruškové o vlivu změny profese na rodinu v příměstské vesnici Přezletice v 2. polovině 19. století a P. Jančárka o zdravotním stavu obyvatelstva Zubnic v 1. polovině 19. století. Zajímavé jsou i připojené úvahy a poznámky J. Horského o historické antropologii a další zprávy, kronika a recenze.

Také druhý z recenzovaných svazků obsahuje 5 základních statí kromě E. Maurem a D. Pišovou editovaného jednoho z nejstarších pramenů k dějinám obyvatelstva Čech – sčítání konzumentů soli v Čechách roku 1702 a kromě rozhledů, zpráv a recenzí. Dva z příspěvků mají obecnější význam. Je to především studie L. Fialové, ve které se autorka pokouší o určitou syntézu vývoje přirozené měny obyvatelstva v českých zemích v 17. a 18. století. Výzkum v této oblasti probíhá systematicky v různých organizačních formách od roku 1975, nejprve v rámci státního plánu základního výzkumu, později v návaznosti na mezinárodní výzkum evropských populací v minulosti iniciovaný francouzskými demografy. V letech 1991-93 byl podpořen akademickým grantem. Celkem bylo až dosud zpracováno srovnatelným způsobem 43 sond publikovaných v *Historické demografii* i v *Acta demographica IV* (Praha 1981). Vhodně se zde používá vitálního indexu, někde bylo možno získat dokonce úhrnnou plodnost, výjimečně podíl svobodných ve věku 45-49 let a index porodnosti manželství (jak by bylo možné nazvat počet narozených na 1 sňatek jako obdobu indexu rozvodovosti nebo indexu potratovosti). Nejcenějším výsledkem je pak rekonstrukce počtu narozených, zemřelých a sňatků i počtu obyvatelstva po třicetileté válce. Dobře je dokumentován trvalý početní růst obyvatelstva českých zemí v 18. století, který byl jistě odrazem příznivých ekonomických a sociálních podmínek a cenný je také závěr, že v tomto století nelze hovořit o uvědoměném ovlivňování úrovně plodnosti. Druhým pokusem o syntézu je příspěvek L. Dokoupila a L. Nesládkové věnovaný tendencím populačního vývoje Moravy od třicetileté války do roku 1848. Podobně jako v předcházejícím pokusu o syntézu jsou závěry limitovány nedostatečnou reprezentativností zpracovaných sond. Tím je ovlivněno zejména studium regionálních roz-

dílů. Rekonstruované křivky počtu narozených, zemřelých a sňatků na Moravě ukazují stejné základní tendence jako v Čechách, avšak většinou s jinými roky velkých výkyvů v úmrtnosti. Tato skutečnost pouze zdůrazňuje potřebu dalšího studia a hlubších regionálních pohledů.

Další tři příspěvky jsou věnovány výsledkům sond. J. Beránková studovala demografický vývoj města Kouřimi v letech 1650-1850. I zde se ve věkové struktuře v roce 1651 projevuje málo osob mladších dvaceti let. Jelikož však děti do 14 let nebyly evidovány, je těžko jednoznačně rozhodnout, zda se jedná o chybu nebo realitu. Zajímavé jsou výkyvy sekundárního indexu maskulinity v jednotlivých desetiletích od 907 do 1319. Chyby zde samozřejmě nelze vyloučit, nebudou však systematické, neboť tento index počítaný za celých 200 let má hodnotu 1055 a nachází se tak v očekávaných mezích. Neméně zajímavá je skutečnost, že index porodnosti manželství dosahuje největších hodnot v druhé polovině 18. století a první polovině 19. století ve srovnání se staršími daty. I to by potvrdovalo již výše vyslovenou hypotézu o příznivých podmínkách v této době. Sňatečnost podle věku ukazuje na významný podíl osob uzavírajících první sňatek po 25 letech, a to nejen mužů, ale také žen. Podíl dětí narozených mimo manželství byl přibližně stejný jako je dnes český průměr. Věková skladba zemřelých vystihuje katastrofální situaci některých let, např. v roce 1770 zemřelo přes 70 % osob ve věku do 5 let. Populace s takovými úmrtnostními poměry by dlouho nemohla existovat. V druhé polovině 18. století se situace výrazně zlepšila a kvocient kojenecké úmrtnosti se pohyboval okolo 230 promile. Stále však zůstala vysoká intenzita dětské úmrtnosti. V dalším příspěvku se J. Brabencová věnovala přirozeně méně v obci Vráž v letech 1601-1850. Byl učiněn pokus

rekonstruovat údaje za obec a nikoliv farnost. Ukázaly se velké problémy, které tento způsob přináší. Také výsledná data jsou zřejmě zatížena značnou chybou. Vypočteme-li za celé sledované období vitální index, dostaneme málo pravděpodobnou hodnotu 2,08 a také index porodnosti manželství by ukazoval na velmi vysokou úroveň porodnosti v průběhu celého období 250 let. Konečně třetí příspěvek v této skupině je věnován vývoji sňatečnosti v Zubrnících v 19. století. Vzhledem k malému počtu sňatků za rok (2,71) jsou výsledky málo průkazné.

Pro další práci v oboru je důležitá kolektivně zpracovaná bibliografie české historické demografie za období 1990-1993 a z rozhledů pak přehled o počtu far v Čechách v 17. a 18. století, který zpracovala E. Čáňová. V rozhledech se dále dočteme o mezinárodních intenzivních kursech historické demografie v Paříži od H. Breuerové a o konferenci o migracích v Evropě od P. Horské.

Historická demografie je důležitou součástí demografie, která je svou podstatou také sama historickým oborem. Kromě demografických metod používá i přístupy historické, a proto ji lze chápat i jako součást historie. Znalosti sociálních a ekonomických podmínek populačního vývoje mají pro vysvětlení populačních trendů základní význam a na druhé straně populační vývoj v minulých dobách přináší často historikům takové informace, bez kterých by se těžko obešli při studiu naší historie. Oba recenzované sborníky ukázaly, že mnoho již bylo na tomto poli u nás vykonáno, avšak zároveň, kde je nutné pokračovat. Velký význam přikládám také mezinárodní spolupráci, neboť ani v minulosti podobně jako dnes populační vývoj českých zemí nebyl izolován od evropského a světového kontextu.

Zdeněk Pavlík

SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ

NABÍZÍ SVÉ NOVÉ TITULY

Bohuslav Blažek: TVÁŘÍ V TVÁŘ OBRAZOVCE

Jak se lze bránit tlaku médií? Jsou opravdu všichni vědci přesvědčeni o tom, že televizní násilí je zkáza mládeže? Jsou média skutečně tak nebezpečná, hlavně pro děti a mládež? Za jakých podmínek roste jejich nebezpečnost? Jak se vyvíjely názory na média vůbec a na televizní násilí? Kde je v tomto vývoji USA, Německo a kde my? Jak se vyvíjí mediální chování dítěte v ontogenezi? Co se dá v rodině dělat pro to, aby se dítě s médii naučilo žít?

Na tyto otázky hledá odpověď tato knížka, která je sice u nás prvním titulem hned ze dvou oborů – ze sociální ekologie médií a z mediální výchovy –, zároveň je ale varováním, abychom si tyto obory nevykládali jako záležitost specialistů, na něž pouze přesuneme zodpovědnost, nýbrž jako výzvu určenou nám občanům-laikům. Cena 88 Kč.

Zygmunt Bauman: ÚVAHY O POSTMODERNÍ DOBĚ

Autor, světově proslulý svou knihou o vztahu modernity a holocaustu, se v pěti esejích zabývá sociálním smyslem a podstatou sporu o postmodernitu, proměnami životního stylu a osobnostních vzorců chování, velkoměstským životem, způsoby zacházení s tělem a především současnými a budoucími osudy mravnosti. Baumanovy eseje jsou první publikací vydanou v češtině, která se zabývá sociologickými aspekty života v postmoderní společnosti srozumitelně, vtipně a s nadhledem. Cena 89 Kč.

Objednávky na adrese: Alena Miltová & Jiří Ryba
poste restante 140 02 Praha 42

Distribuce ve SR:

AF s.r.o. - distribúcia, Radvanská 1, 811 01 Bratislava

**Konference Masarykovy české sociologické společnosti „Transformace české společnosti“
17. a 18. 11. 1995**

Vědecká konference MČSS se uskutečnila v uvedeném termínu na Fakultě sociálních věd UK v Praze, a to tentokrát ve dvou paralelních tematických sekcích. Zatímco sekce B byla věnována přece jen tradičně orientovanému tématu „Vývoj sociálních nerovností a sociální politika“ (jednání řídil doc. L. Rabušic), v sekci A byl u nás zřejmě poprvé otevřen námět „Transformace české společnosti jako přetváření a vytváření institucí“. V rámci konference pak proběhlo také valné shromáždění MČSS, které ovšem mělo spíše bilanční ráz.

Jednání sekce věnované *institucím* otevřel jeho garant doc. J. Buriánek (FF UK). Položil si otázku, zda zájem o aspekt institucionalizace nesignalizuje přechod od sledování procesuálních momentů ke studiu již nově fixovaných pravidel, struktur či institucí. Pak již následovaly přihlášené příspěvky.

Základní přehled teoretických přístupů ke kategorii instituce podal doc. E. Urbánek (FF UK). Vzpomenul tradici tzv. institucionální školy (T. Veblen, C. W. Mills) i první užití pojmu u H. Spencera. Uvedl jak Dahrendorfovu ideu institucionalizace konfliktu, tak klasičtější Parsonsovu teorii institucionalizace jakožto podmínky stability a zachování řádu. Vrátil se pak k Millsově (a Gerthově) koncepci institucionálního řádu. Za další významný přínos pak označil přístup P. Bergera a T. Luckmanna, u nichž se zájem přesouvá k tvorbě institucí. Ocenil rovněž inspirativní koncepci A. Gehlena, který viděl v institucích možnost kompenzace člověka jako „nedostatkové bytosti“.

Do takto načrtnutého rámce pak vhodně zapadl taktéž teoreticky fundovaný příspěvek dr. J. Vláčila (Sociologický ústav AV) „Instituce rozvoje lidských zdrojů: sociální problémy privatizovaných podniků“. Teoretické předpoklady zde byly konfrontovány se zkušenostmi z výzkumu podnikové sféry. Byla položena otázka fungování podniků jako nových, „nenaplněných institucí“: některé podniky zatím nefungují jako instituce, neboť nezajišťují zdroje. Na druhé straně se již proje-

vuje jejich snaha prezentovat se právě jako instituce. Rozpory přináší zvolená strategická orientace na přežití, na vyrovnání se s turbulentním prostředím. Po překonání krizových momentů se tak objevuje problém nedostatku kvalifikovaných pracovníků, nesystémového řešení problému zdrojů. Výrobní programy většinou zůstaly, došlo spíše k plošné redukci a mechanické decentralizaci. Některé profese zůstávají nadále vázané na podnik.

J. Vláčil poukázal na problémy v učňovském školství, v personální práci i na úřadech práce, kde převládá zájem o nezaměstnanost na úkor péče o zaměstnanost.

Navazující příspěvek ing. I. Mazákové (FF UK) rozpracoval problematiku lidských zdrojů v oblasti odborů, školství a státní správy. Bylo zdůrazněno působení institucí jako určité *sítě*. Na trhu práce v současné době chybějí kvalifikované pracovní síly, což zčásti odráží i situaci v učňovském školství, které jinak představuje významnou instituci ovlivňující systém pracovních vztahů. V České republice přinesla restrukturalizace zvýšení poptávky po pracovní síle, a to zvláště ve strojírenských oborech. Úřady práce zaostávají v oblasti rekvalifikačních programů.

Mění se i funkce odborů. K řešení mzdových otázek se občas připojuje zájem o pojištění, případně rekvalifikace, soustředí se i na bezpečnost práce: kvalifikační otázky jsou již spíše předmětem zájmu zaměstnavatelů. Ve všech větších podnicích odbory přetrvávají, i když s organizovaností okolo 50 %. Tam, kde mají placené funkcionáře, snižuje se jejich závislost na svazu, objevují se snahy koncentrovat vyjednávání spíše na podnikovou úroveň a tam hledat řešení otázek klíčových pro rozvoj podniku. Leckde ovšem převažuje pragmatický rozměr činnosti nad koncepčním. Naznačený trend k zájmu o „vnitřní“ institucionalizaci (i když ve vztahu k „prostředí“) je zajímavý. Byla pak postavena také otázka insitucionálního transferu.

K tomuto tematickému bloku se rozvinula celkem bohatá diskuse, v níž např. J. Havlová připomenula rizika technokratismu i specifikou nové situace, kdy lidé mají větší možnost volby. J. Šafránková potvrdila, že i ve stavebnictví začíná „hon na lidi“ a že se znovu stává aktuálním problémem náboru.

Příspěvek J. Musila o sociální etice přinesl sbírku příkladů problémů transformace v různých oblastech. Snaha o rozvoj etiky podnikání předpokládá aktivnější působení v rámci přípravy nových odborníků na vysokých školách. Referát I. Pleskota byl nazván „Proces transformace odborů v české společnosti 1990-95“, vyšel z obecnějšího pohledu na možné modely transformace odborů. Větší pozornost věnoval porovnání současné situace s předrevolučními procesy. Odmítl tezi o „převlékání kabátů“ s ohledem na značnou obměnu funkcí onáří. Otevřel otázku odborářské solidarity a poukázal na vyčerpávání „úvěru sociální důvěry“.

V závěru odpoledního jednání vystoupila dr. V. Kuchařová s příspěvkem „Výzkum rodiny ve VÚPSV“. Také ona se zdařile pokusila o teoretické zarámování svého příspěvku. Přitom se skepticky vyjádřila ke konceptu krize rodiny, preferující spíše akcent na problémy forem rodinného soužití a na stigmatizující význam některých specifických konfigurací. Poukázala pak na některé přetrvávající mezery ve výzkumných aktivitách: chybí například zkoumání mezigeneračních vztahů, výzkum se často orientuje pouze na domácnost, není doceněna úloha nesezdaných soužití, role nevlastních rodičů a sourozenců apod. Výzkumy VÚPSV se snaží některé nedostatky napravit, a to třeba v oblasti výzkumu důchodců, jednočlenných rodin, zkoumá se stav životní úrovně. Referentka komentovala podrobněji některé trendy v oblasti demografického chování. Změny v postojích zatím nejsou markantní. Dosud není dostatečně rozpracován problém vazby rodiny na komunitu.

Jednání pokračovalo v sobotu již ve formě integrovaného zasedání obou sekcí. Dr. J. Šafránková (ČVUT) referovala o postojích studentů k transformaci. Přechodně vysoký zájem studentů o podnikání již opět poklesl (zhruba třetina zájemců). Studenti preferují spíše menší podniky, stále je vysoce hodnocena tvůrčí, zajímavá práce umožňující sebe-realizaci. V pozadí se zde vynořuje vztah mezi

institucí podniku a podnikání a institucí školského systému.

Ing. E. Frýdová se věnovala transformaci vědy. Podala kvantitativní obraz provedené redukce, která se odrazila zejména v aplikovaném výzkumu, kde se také silně uplatnily strategie „přežítí“ a „záchranářství“. Zdůraznila obnovení tradičních hodnot demokracie, pluralismu a svobody. Byla nadhozena i otázka úlohy vědy ve společnosti a zájmu o vědeckou kariéru. Diskuse se soustředila na otázku kvalitativních změn a na některé problémy fungování této instituce (např. v oblasti grantového systému).

Příspěvek L. Musila (FF MU Brno) „Sociální politika československého státu mezi dvěma světovými válkami“ nepřinesl jenom reminiscence na minulost: předložil i některé hypotézy aktuální právě pro dnešní situaci. Mezi nimi zaujala otázka možnosti využití konzervativně-korporativistického modelu. Zatím se zdá, že některé prvky tohoto přístupu jsou spíše rychle vytlačovány ve prospěch liberalistického. Přesto referát na četných příkladech přinesl řadu věcných argumentů pro autorovo závěrečné stanovisko, že první republika byla v mnoha ohledech „liberálnější“.

Aniž máme možnost podrobněji se zabývat výsledky druhé sekce, je možno vyslovit názor, že jednání k problematice institucí bylo podnětné a zajímavé. Ukázalo, že alespoň někteří badatelé v oblasti empirického výzkumu dokážou reagovat na teoretické inspirace a že zvolené téma umožňuje užitečnou výměnu zkušeností. Např. komparace výzkumů podniku (Vláčil, Mazálková) a rodiny (Kuchařová) naznačila jak některé společné rysy, tak význam uvažování o institucionálních sítích, o jisté diverzifikaci institucí. Konference ukázala, že není nezbytně nutné setrávat jenom u onoho „transformačního klišé“, že téma institucionalizace může znamenat přinejmenším zpestření či oživení sociologického diskursu.

Jiří Buriánek

Valná hromada Masarykovy české sociologické společnosti 17. 11. 1995

Na závěr prvního dne konference proběhlo valné shromáždění MČSS. Plénum vyslechlo zprávu o činnosti, kterou přednesl doc. J. Buriánek, informaci o stavu členstva a hospodaření (dr. O. Sedláček) i stanovisko revizní komise (dr. J. Havlová). Jednání potom pozdravila jménem Slovenské sociologické společnosti dr. Eva Laiferová, CSc., zastupující vedoucí katedry sociologie FF UKO v Bratislavě. V následující rozpravě byly předloženy některé náměty na rozvoj aktivit MČSS, z nichž se jako perspektivní (na základě tušeného konsensu) jevíly tyto body:

1. Tematická orientace na propojení sociologie a sociální politiky (námět dr. Šiklové na pořádání série seminářů se zaměřením jak na historii „sociální otázky“, tak na výzkum současných problémů). Tento záměr bude včleněn i do „grantového projektu“ MČSS na rok 1996.
2. Neměla by být opomenuta další témata (např. sociální mobilita). Výbor také doporučil orientaci na problematiku zapojování ČR do EU.

3. Povzbuzení aktivit studentů v oboru by bylo možno dosáhnout organizací studentské vědecké konference (soutěže) s možností napojit se na práci MU Brno.
4. Protože námět na samostatný bulletin zřejmě není zcela realistický, je třeba všemožně využívat korespondence s členskou základnou k předávání aktuálních informací.
5. Diskuse se vrátila i k otázce pojetí MČSS jako profesního sdružení (komory), garantujícího plnění určitých standardů. Taková sdružení již v komerční sféře vznikají a řešení těchto otázek zatím zřejmě není v silách MČSS.

Valné shromáždění nestálo před úkolem volit nové orgány nebo vytýčit strategické koncepce, mělo spíše bilanční charakter. Sociologická společnost se jeví jako konsolidovaná a životaschopná (viz např. realizace zasedání exekutivy ISA, akce sekce sociální patologie), na druhé straně stačilo pohlédnout na složení účastníků večerního zasedání, abychom si položili otázku, kolik má vlastně naše sociologie k dispozici opravdových (ještěť jakž takž čerstvých) „tahounů“...

Jiří Buriánek

Konference k stému výročí vydání *Pravidel sociologické metody* Emila Durkheima v Paříži

Dne 7. prosince 1994 uspořádala „Francouzská společnost pro dějiny věd o člověku“ – SFHSH ve vědeckém centru patřícím pařížské univerzitě v ulici Malher č. 9 v Paříži konferenci ke stým „narozeninám“ Durkheimových *Pravidel sociologické metody*. Asi padesát durkheimistů, z velké části patřících spíše k mladší generaci francouzských badatelů, přednášejících i studujících nejen v Paříži, nýbrž i na řadě „venkovských“ francouzských univerzit i v zahraničí, s velkým zaujetím a s četnými temperamentními intervencemi v diskusi sledovala tři dopolední a dva odpolední referáty.

Profesor univerzity v Turinu Massimo Borlandi přednesl referát o Durkheimově metodologickém projektu, jemuž má být věnován

sborník italských badatelů. Má v něm být stať o přijetí Durkheima anglo-americkou sociologií, o vztahu Parsonse k Durkheimovi. V diskusi pak bylo Borlandimu vyčteno, že se málo zabýval významem *Pravidel* v době vydání, že nic neřekl o tom, že o 15 let dříve vytvořil Le Play svoji „metodu sociální“ a že konečně, chceme-li se zabývat prehistorií *Pravidel*, prvenství patří Descartesovu *Eseji o metodě*.

S větším zaujetím než první referát vyslechlo publikum příspěvek Annie Petitové z univerzity v Clermont-Ferrand, který byl nazván: „Durkheim čtenářem Comta a Stuarta Milla“. Přednášející se však stačila zabývat jen první částí týkající se Comta. I tak její referát přesvědčil o úctyhodné znalosti filozofie 19. století, a zejména díla Augusta Comta, který sociologii „pokřtil“, ale Durkheimem byl jako sociolog odmítnut. Durkheim v Comtově díle nejpřísněji kritizoval doktrinářství a příliš filozofický pohled na vývoj lidské společnosti, což

bylo právě to, co Comte vytýkal svým předchůdcům a od čeho se snažil sociální vědy oprostít. Se stejným úspěchem se podařilo Marie-Clair Robic zařadit do historického vývoje věd o člověku Durkheimův metodologický projekt v referátu „Durkheimova ‚sociální morfologie‘ mezi geografii a sociologií“.

V referátu Philippe Steinera z univerzity Paris IX. nazvaném: „Durkheim, sociologická metoda a historie“ se jednalo velmi zevrubně o vztahu Durkheimově k historikům jeho doby. Odmítáním historické sociologie, kterou mu představovalo dílo Maxe Webera, Durkheim byl nucen zaujmout vlastní postoj jak k otázce filozofie historie, kterou historikové považovali za sociologii, tak k otázce kauzality. A opět je tu dílo Augusta Comta, v době Durkheimově kritizované z mnoha stran, které slouží za prostředek ke kritice rétoriky historiků a jejich pro Durkheima nepřijatelné generalizace bez ladu a skladu shromažďovaných a pouze chronologicky řazených událostí. V diskusi se pak poukazovalo na historická díla, z nichž přes všechno odmítání Durkheim bohatě čerpal pro komparativní sociologii.

Závěrečný referát Laurenta Mucchielliho s lákavým názvem: „Vytváří durkheimovský metodologický projekt vědeckou revolucí?“ dal mladému badateli příležitost posoudit vydání Durkheimových *Pravidel* pod zorným úhlem otázky, je-li v sociologii možné paradigma ve smyslu „Struktury vědeckých revolucí“ T. S. Kuhna. Ve všeobecné diskusi na konci konference se znovu ozvali historikové filozofie a sociologie s názorem, že vytvoření paradigmatu v sociologii nelze hledat u Durkheima, nýbrž už v 18. století u tzv. věd morálních a politických.

Je nesporně obtížné reprodukovat obsah referátů a po nich následujících diskusí, vedených za předpokladu, že Durkheimovo dílo je účastníkům podrobně známo. Francouzská společnost pro dějiny věd o člověku se však snaží opatřit i tištěné texty. Jednou měsíčně vydává bulletin, v němž otiskuje materiály ke svým kolokviím a neuzavírá se ani korespondencí s cizinou. (Kontaktní adresa je: Laurent Mucchielli, Centre Alexandre Koyré, Muséum national d'Histoire naturelle, Pavillon Chevreul, 57, rue Cuvier, 75231 Paris, cedex 05.)

Pavla Horská

Mezinárodní konference Media 95

Zkušenosti a očekávání pět let poté

Ve dnech 5. a 6. října letošního roku proběhla v Paláci kultury v Praze úspěšně zajímavá mezinárodní konference.

Účastnil jsem se této konference osobně a považuji se proto za „očitého svědka“. Uvádím to proto, že neoceňuji neutrální zprávy, ale dávám přednost vyslovení soudu, názoru, osobnímu kometáři. Pokud se v mé zprávě tento osobní tón objeví, patří tam, bylo to vědomé.

Jednání konference oficiálně zahájil děkan FSV UK prof. M. Petruska a ředitel Institutu komunikačních studií doc. M. Šobr. Dále účastníky uvítal L. Williams, zástupce USIS, jednoho z hlavních podporovatelů konference.

Seznam zahraničních účastníků by byl dlouhý. Za pozornost zejména stáli prof. Svennig Hoyer ze Švédska, prof. I. Brikše z Litvy, prof. E. Vartanova z Ruska, prof. S. Splichal ze Slovinska, prof. W. Donsbach,

prof. M. Ruhl a W. Schultz z Německa, prof. J. Curran a C. Sparks z Velké Británie, prof. M. Nemeth z Maďarska, prof. M. Zlateva z Bulharska, prof. P. Gross a prof. F. L. Kaplan z USA.

Seznam našich účastníků zahrnoval nejen odborníky z celé republiky, ale i řadu známých novinářů a byl imponující. Jako často, pak skutečně se účastních osob bylo méně. Musím však dodat, že k jejich škodě.

Konference jako celek měla hlavní témata: vnitřní struktura a vývoj médií, vztah médií a politické moci. I když se diskuse účastnili mediologové z Evropy i ze zámoří, centrem pozornosti byly vlastně změny mediální krajiny ve střední a východní Evropě po roce 1989.

Obecně byl předmětem úvah vhodný model fungující v postkomunistických zemích.

Účastníci z evropských zemí se často shodovali v mínění, že stát by měl podporovat zejména ty aktivity, které v tržních podmínkách slabých postkomunistických ekonomik

jen obtížně přežívají. Kolem toho se soustředila diskuse mezi P. Grossem (USA) a J. Curranem (GB). Takto formulovaný problém byl P. Grossem, zastáncem řešení mediálních problémů amerického modelu, kritizován a kolem tohoto tématu se rozvíjela zajímavá diskuse.

Zdá se, že ustavit v postkomunistických zemích svobodná média je zajímavá výzva, ale o jejím výsledku není pochopitelně zdaleka rozhodnuto.

Tento názor v jistém smyslu korespondoval s tím, o čem referovali P. Kotlas a O. Šoltys v rozboru volební agendy našich politických stran. Velmi zajímavý příspěvek měla, podle mého soudu, prof. Marju Luristinová, která poukázala na to, že v dynamice transformačního procesu neobstojí vždy akademicky abstraktní členění přisuzující určité zřetelně odlišitelné znaky soukromým, veřejnoprávním a státem řízeným mediálním prostředkům. V našich složitých a proměňujících se podmínkách se někdy prostupují a zaměňují funkce veřejnoprávních a soukromých médií, například pokud jde o servis obci.

Úvodem konference se ujal slova známý odborník v oblasti mediálních studií, James Curran z Velké Británie. Jeho přednáška měla název *Masová média a veřejná sféra: třetí cesta*.

Název odpovídal obsahu. Byl to zajímavý přehled problémů, ale nešťastně zazněl v pro-

středí, kde má termín třetí cesta špatný zvuk. Již zmíněným způsobem na to reagovala prof. M. Luristinová.

Další část konference měla standardní průběh. Pracovníci katedry masové komunikace B. Kopplová a J. Jiráček přednesli historický přehled změn ve struktuře tisku v první polovině 90. let. Zajímavý byl počátek druhého dne, kdy prof. S. Hoyer mluvil o profesionalizaci novinářů a limitech zahraniční pomoci a dr. Šmíd z katedry žurnalistiky o legislativě v mediální oblasti u nás. Závěrem této části konference přednesl, na bohatě dokumentovaném výzkumu, zajímavý časový přehled o změnách postojů k médiím a hodnotících jejich roli prof. W. Donsbach.

Podle mého soudu by analýza, porovnávající tyto změny se změnami u nás, byla nanejvýš zajímavým úkolem.

Jednání konference se účastnili i někteří aktivní novináři. Vystoupili Rudolf Zeman, Milan Jelínek, R. Tamchyna. A to se zaujetím a kriticky.

Konference byla, podle mého soudu, nejen zajímavá, ale podala svědectví o tom, že při vši rozdílnosti skutečné i reflektované, lze sledovat v zemích procházejících postkomunistickou transformací mnoho podobného. Je toho třeba využít k analýze a poučení. Zde to neznelo jen jako fráze.

Jaroslav Kapr

Problémy europeizace regionu

V roce 1993 se na setkání předsedů politologických společností Maďarska, Rakouska a Slovinska zrodila myšlenka o středoevropské spolupráci mezi členskými organizacemi Mezinárodní společnosti pro politické vědy (IPSA). První regionální konference, zaměřená na politickou kulturu ve střední Evropě, byla organizována v roce 1994 ve Vídni Rakouskou společností pro politické vědy. Zúčastněné země, resp. národní společnosti pro politické vědy z Rakouska, České republiky, Slovenska, Maďarska, Slovinska a Chorvatska se rozhodly pro pokračování užší spolupráce malých středoevropských zemí, které mají podobné pod-

mínky a předpoklady pro řešení problémů, dotýkajících se tohoto regionu.

Cílem druhé konference *Problémy europeizace regionu* bylo analyzovat vnitropolitický vývoj, politický systém a institucionální konflikt v procesu transformace z hlediska předpokládaného budoucího členství v EU a požadavků z toho plynoucích. Konference se konala 5.-7. 10. 1995 v Budapešti a byla pořádána Maďarskou společností pro politické vědy za podpory Rakouského ústavu pro východní a jihovýchodní Evropu, Nadace Friedricha Eberta, Ekonomické univerzity v Budapešti a East West programu Sorosovy nadace.

Úvodem ke konferenci byla veřejná přednáška *Dietera Segerta* (Humboldtova univerzita, Berlín) na téma „Politické strany v procesu europeizace“, která se snažila na základě

komparace odpovědět na otázku, zda existují určité společné rysy vývoje politických stran v postkomunistických zemích střední Evropy.

Vlastní konference byla zahájena diskusí u kulatého stolu s maďarskými experty, kterými byli Kálmán Kulczár (předseda Maďarské společnosti pro politické vědy), Czaba Kis, Attila Áhg a Tibor Pálankai. Předmětem diskuse byla ústava a právní řád Maďarska, vztah právního systému a právní kultury k politickému systému a politické kultuře, maďarská zahraniční a bezpečnostní politika včetně vztahu k maďarským minoritám žijícím v zahraničí, adaptace maďarských institucí k EU a NATO, ekonomická situace Maďarska a předpokládaná „cena“ za členství v EU. A. Áhg upozornil na nedostatečně jasně formulovaná kritéria pro členství v EU, na přílišné zdůraznění ekonomické stránky transformace a vstupu do EU.

Dále konference pokračovala čtyřmi národními bloky; referáty v nich přednesené lze rozdělit do následujících tematických okruhů:

1. Nacionalismus

– *Ivan Grdesic* (prezident Chorvatské společnosti pro politické vědy): Typologie aktérů a politika v postkomunistickém Chorvatsku.

2. Vztak k Evropské unii, podpora vstupu a euroskepticismus

– *Danica Fink-Hafner* (Univerzita Ljubljana): Problémy europeizace na úrovni odvětví;

– *Olga Gyarfusová* (FOCUS Bratislava): Politický diskurs slovenské evropské integrace;

– *Irena Brinar* (Univerzita Ljubljana): Rozšiřování EU a Slovinsko.

3. Reprezentace zájmů (politické strany, občanská společnost)

– *Adolf Bibic* (prezident Slovinské asociace pro politické vědy): Občanská společnost jako faktor demokratizace a europeizace;

– *Zdenka Mansfeldová* (Sociologický ústav Akademik věd České republiky): Pluralitní reprezentace zájmů v České společnosti;

– *Attila Ágh* (Ekonomická univerzita Budapešť): Stranický systém střední a východní Evropy; od „hnutí“ ke „kartelům“;

– *Máté Szabó* (Eötvös Loránd Univerzita, Budapešť): Konflikt v postkomunistické politické kultuře.

4. Parlament, volební zákon a jeho důsledky

– *Drago Zajc* (Univerzita Ljubljana): Europeizace nových parlamentů: slovinská zkušenost;

– *Gabriella Ilonski* (Ekonomická univerzita Budapešť): Úvaha nad parlamentem v současné době; regionální perspektiva;

– *Krzysztof Jaszewicz* (Institut politických věd, PAN Varšava): Politické důsledky volebního zákona; příklad Polska 1989-93.

5. Zkušenosti „nováčka“ v EU – Rakouska

– *Sonja Puntcher-Riekmann* (Rakouská akademie věd): Rakousko – zastánce rozšíření EU směrem do střední a východní Evropy?

– *Andreas Priberski* (Rakouský institut pro východní a jihovýchodní Evropu, Vídeň – Budapešť): Změny v postoji východních sousedů po vstupu Rakouska do EU;

– *Helmut Kramer* (Ústav politických věd Vídeňské univerzity): Role veřejného mínění v vztahu Rakouska k EU;

– *Otmar Höll* (Rakouský institut mezinárodní politiky): Politika EU ve vztahu k životnímu prostředí a její dopad na Rakousko.

Rakouský blok, představující určitý pohled z druhé strany, v podstatě dospěl k závěru, že Rakousko dnes také prochází transformačním procesem, musí se zabývat řadou vlastních problémů, které v době rozděleného světa neexistovaly a nebo byly odsouvány do pozadí.

Konference prokázala účelnost užších kontaktů zemí střední Evropy. Další, v pořadí již třetí, se bude konat v roce 1996 ve Slovinsku na téma *Political Conflict and Concensus in the Region*.

Zdenka Mansfeldová

50 let kontaktů mezi demografii a ostatními vědami o člověku a společnosti

S velikou slávou se ve dnech 23. až 27. října 1995 konaly v Paříži oslavy 50. výročí založení

INEDu, což je mezinárodně známá zkratka pro označení Francouzského demografického ústavu. Když si ji však chtějí čeští demografové doslova přeložit, narazí na problém, zda název „Institut national“ je třeba přeložit jako národní nebo státní, což obojí by bylo v duchu

francouzského jazyka možné. S jistým překvapením se účastník vědeckého kolokvia v retrospektivním referátu Alaina Desrosièresa dozvěděl, že už v okamžiku založení INEDu 24. října 1945 nešlo o formální problém, nárpadný jen cizinci při překladu. Alfred Sauvy a Louis Henry, které dnešní, již třetí, generace badatelů INEDu, nazývá „otci zakladateli“, mluvili prý o demografii jako o „science sauvage“, což opět není do jiných jazyků jednoznačně přeložitelné. Zdá se, že tímto označením chtěli vyjádřit, že v roce 1945 francouzská demografie nebyla zavedenou akademickou vědou, na rozdíl například od ekonomie nebo sociologie, a že byla především poplatná administrativní infrastruktuře oficiální statistiky, jejíž cíle nemohly být považovány za přísně vědecké. Touto situací demografie odůvodňovali „otcové“ založení INEDu jako instituce první svého druhu a typicky francouzské, která neměla být ani servisem státní administrativy, ani centrem univerzitní vědy. Téměř ve stejné době jako INED vznikl v poválečném zakladatelském nadšení i podobně specificky zaměřený ústav ekonomické statistiky INSEE. I když šly oba ústavy nadále v podstatě svou vlastní cestou, sociologové vědy je často házeli do jednoho pytle jako typický případ vzniku „státní vědy“, kterou považovali za francouzské specifikum.

Než však při oslavě padesátin INEDu došlo k vědecké diskusi v relativně úzkém kruhu představitelů demografických institucí z různých zemí, bylo uspořádáno dvoudenní zasedání, které se konalo v prostorách francouzského senátu v Lucemburském paláci, za přítomnosti médií a zástupců vědeckých i státně administrativních organizací s názvem „Demografie, statistika a soukromý život“. Ústředním motivem jednání byl čím dále tím tíživěji ve společenských vědách pocíťovaný rozpor mezi sociální poptávkou po informacích o tzv. „choulostivých“ tématech a silným odporem části společnosti k sbírání dat dotýkajících se individuálních osobních zájmů problémových skupin obyvatelstva od ilegálních imigrantů, bezdomovců až po zasažené virem AIDS. Orgány ekonomické a politické integrace Evropy sice již od roku 1981 usilují o společnou reglementaci sbírání jednotlivých

údajů, avšak dosud nebyly překonány překážky místních a národních rozdílů v přístupu.

Teprve však, když se konference v dalších třech dnech přenesla z Lucemburského paláce do nedalekého Mezinárodního institutu veřejné správy a otevřela se volnému přístupu vědecké veřejnosti, nabyly oslavy charakteru široké a neobyčejně zajímavé diskuse o transdisciplinárnosti ve společenských vědách. Referáty o stavu demografie ve vybraných evropských zemích, v USA a v Kanadě byly většinou písemně připraveny a účastníkům předem předány a veškerá diskuse k nim simultánně tlumočena v angličtině a francouzštině. Bylo připraveno i jakési předzasedání věnované mezinárodní spolupráci INEDu, o níž hovořila dlouholetá organizátorka těchto styků Jacqueline Hecht. Zdvořilostním aktem vůči hostům ze zahraničí byla i přednost daná dvěma demografickým pracovištím francouzského jazyka mimo Francii. Za universitu v Montrealeu promluvil bývalý ředitel jejího demografického ústavu Jacques Legaré a za Katolickou universitu v Louvain-la-Neuve ředitel tamního demografického institutu Michel Loriaux. Již v jeho projevu však místo obvyklých oficiálností zazněla kritika současné demografie jako vědy, která se odvrátila od humanitního poslání společenských věd. Chcete-li vytvořit skutečnou vědu o člověku, nestačí, když posadíte demografa, statistika, sociologa, antropologa a ekonoma do jedné kanceláře, říkal Loriaux na adresu institucí užívajících demografie k expertizám při administrativní správě státu či regionu. Předznamenal tím ráz diskuse vedený demografy z INEDu i z různých evropských zemí, kteří se často velmi originálním způsobem dotýkali ožehavých problémů současného bádání o člověku a společnosti. Alain Blum v referátu o budoucnosti francouzské demografie do jisté míry váhal s předpovědí, zda demografie nastoupí cestu obratu od sociální k biologické problematice a její jedinou starostí bude zabývat se zděděnými vlastnostmi individua v okamžiku jeho narození, nebo zda se stane nástrojem politiky, a nikoli ve jménu vědy, nýbrž ve jménu moci bude tu mluvit za natalisty, tam zase za malthusiany, jednou bránit instituci rodiny, podruhé státní imigrační politiku. Blum dokonce položil otázku, zda demograf budoucnosti nebude spíše statisti-

kem, historikem, geografem, ekonomem nebo sociologem, který si osvojil technickou stránku demografické analýzy.

Ještě dále šel ve své vizi příštího vývoje demografie v Rusku Alexander Avdějev z moskevské univerzity. Vzhledem k úzké spolupráci s Alainem Blumem, který je jedním z nejlepších znalců populačního vývoje zemí bývalého SSSR ve Francii, bylo možno v obou referátech nalézt značnou myšlenkovou shodu. Avdějev však nezapřel pohled ruského vědce na problematiku blahobytného Západu. Pro něho není hrozbou to, čemu se v západní demografii dnes říká „Malthusův stín“, totiž znovu se vynořující různé subsistenční teorie. Avdějev vidí největší nebezpečí v poklesu plodnosti a v demografickém stárnutí hospodářsky rozvinutých zemí, ve ztrátě zodpovědnosti individua za život příštích generací. Domnívá se, že ta může vést k zániku západní svobody, až ekonomicky aktivní obyvatelstvo neuživí neaktivní složku a společnost bude muset přijmout na svou záchranu zákony omezující jak geografickou, tak sociální mobilitu individua. Z tohoto hlediska doporučuje přehodnotit všechny modernistické i progresivistické teorie včetně teorie demografického přechodu, u které prý demografové zapomněli ve jménu teorie přežití lidstva na zcela reálný předpoklad finality jednotlivých společností dnešního světa. Ne všechny přednesené referáty a po nich následující diskuse se vyznačovaly stejnou dávkou vědecké fantazie jako

vystoupení Blumovo či Avdějevovo. Nicméně mezi nimi byly i mnohé jiné, zajímavé pouhým konkrétním popisem stavu demografické vědy v té či oné zemi.

Ze zemí bývalého východního bloku byly k referátu vyzvány jen Rusko a Maďarsko. Na konferenci přítomný český demograf Zdeněk Pavlík se v neveřejném jednání mezi demografickými institucemi proti tomuto rozhodnutí INEDu ohradil. Nejen on jistě považuje vývoj demografie v České republice v posledních 50 letech za souměřitelný, ne-li bohatší ve srovnání jak s ostatními satelity bývalého SSSR, tak se samotným Ruskem. O tom ostatně nepochybují ani představitelé INEDu, mezi nimiž čeští demografové mají četné spolupracovníky a přátele. Je však třeba počítat s tím, že pro referát byly vybrány nejen osobnosti evropských demografů, nýbrž i reprezentanti velkých demografických vědeckých ústavů. A takový ústav česká demografie nikdy neměla a dosud nemá. Podle všeobecného mínění na oslavách INEDu shromážděných demografů bude příští vývoj transdisciplinární spolupráce mezi vědami o člověku a společnosti možný jen na půdě vědeckých institucí, a tedy jen tam, kam poplynou finanční prostředky. Tím více budou jak demografie, tak ostatní společenské vědy v České republice pociťovat jako vážný nedostatek neexistence nějakého INEDu v českých poměrech.

Pavla Horská

28. Letní škola analýzy a sběru dat v sociálních vědách na univerzitě v Essexu

V době mezi 16. červencem a 19. srpnem 1995 se na univerzitě v Essexu uskutečnila již 28. letní škola analýzy a sběru dat (Essex Summer School in Social Science Data Analysis and Collection). Tato letní škola sestávala ze tří čtrnáctidenních cyklů a v každém z těchto cyklů byla studentům nabídnuta celá řada kursů: *Matematika pro sociální vědce* (Mathematics for Social Scientists), Dr. David Branson – úvod do matematiky využitelné v sociálních vědách.

Analýza dat v SPSS pro začátečníky (Data Analysis for Beginners Using SPSS), Dr. Oriol Sullivan – úvod do analýzy dat v široce používaném programu SPSS na osobních počítačích.

Úvod do výzkumu (Introduction to Survey Research), Pamela Campanelli – pohled na typické procesy výzkumu s důrazem na design výzkumu a sběr dat. Součástí byl i přehled literatury týkající se výzkumů a teoretických podkladů k výzkumům.

Teorie regrese (Theory of Regression), Dr. Christopher Z. Mooney – diskuse nad klasickým modelem lineární regrese, jeho odhady, předpoklady, nebezpečí a jeho užití v sociálním výzkumu.

Práce s daty v SPSS (Data Management with SPSS), Mike Procter – převod dotazníků do formy vhodné pro statistickou analýzu v SPSS pro Windows (příprava hrubých dat, tvorba datového dotazníku, organizace a dokumentace datových transformací, výběr případů, třídění, komplexní datové struktury, vyhledávání chyb, přenos dat a statistické procedury v SPSS).

Úvod do explorační analýzy dat (Introduction to Exploratory Data Analysis), Prof. Eugene Horber – úvod do explorační analýzy založené Johnem Tukeyem.

Metody systematického sběru dat a analýzy (Methods of Systematic Data Collection and Analysis), Prof. Tony Coxon – škálování a klastrování pro etnografy, antropology, lingvisty a ostatní sociální vědce, měření proximity a dominance, disimilarity a distance. Sumarizace a agregace dat: R a Q analýzy. Stevnsenovy a Coombsovy typologie: stromové a grafy a klastry a mnoho dalších typů analýz.

Úvod do teorie a analýzy diskursu: Význam a politika (Introduction to Discourse Theory and Analysis: Meaning and Politics), Bobby Sayyid, Lilian Zac – sledování vývoje teorie a analýzy diskursu od strukturalismu k poststrukturalismu a jejich implikace na politickou analýzu. Studium ideologií jako konstrukcí významu s použitím prací de Saussura, Barthesa, Gramscioho, Laclaua, Mouffeho a Rortyho. Konstrukce vztahu mezi významem a politikou. Aktuální případové studie jako například „hry významu“ provázející terorismus.

Analýza kontingenčních tabulek a vztahy mezi kategorizovanými daty, proporce, grafy toků (Analysis of Contingency Data Tables and Categorical Data Association, Proportions and Flow Graphs), Prof. J. Davis – úvod do analýzy kontingenčních tabulek pro všechny, kteří nemají s tímto typem analýz žádné zkušenosti. Popis výsledků v tabulkách pomocí procent a relativních šancí, porovnávání mnohorozměrných tabulek s dvourozměrnými, logaritmicke-lineárními přístupy a grafické přístupy k analýze dat v tabulkách a mnoho jiných přístupů.

Analýza časových řad (Time Series Analysis), Prof. Paul Whiteley – analýza časových řad z ekonomických a politických dat. Využití klasických ekonometrických metod a metod identifikace, odhadů, diagnostického testování,

Boxových a Jenkinsových autoregresivních modelů, metod kauzálního testování a.j.

Výběrové metody (Sampling Methods), Prof. Simon Price – úvod do teorie výběrů, výběry pro práci se sekundárními daty, výběry pro poštovní a telefonní dotazování, výběry pro výzkumy domácností a mnoho dalších.

Dynamické modelování (Dynamic Modelling), Prof. Simon Price – strukturální modelování na příkladech z ekonomie.

Složitější metody regresní analýzy (Advanced Regression Analysis), Prof. Stanley Feldman – alternativy k jednoduchým regresním modelům, jimiž lze testovat řadu zajímavých hypotéz. Zvláštní témata: dichotomické proměnné, logitové/probitové modely a.j.

Kauzální modely a strukturální rovnice (Causal Models and Structural Equations), Prof. Peter Schmidt – zobrazení kauzálních teorií pomocí path diagramů, jejich přepis do strukturálních rovnic a odhady a testování pomocí LISRELu a SIMPLISu. Zvláštní pozornost byla věnována modifikacím modelů.

Víceúrovňová analýza: Praktická aplikace (Multilevel Analysis: Practical Applications), Prof. Kelvin Jones – práce s víceúrovňovými datovými strukturami vycházejícími z víceúrovňových výběrů.

Dílna komparativního výzkumu (Workshop in Comparative Survey Research), Anne-Marie Aish-Van Vaerenberg – teoretické, metodologické a technické otázky sběru a analýzy mezinárodních dat na individuální a agregované úrovni.

Úvod do teorie a analýzy diskursu (Introduction to Discourse Theory and Analysis: Anti-Foundationalism and Social Change), Kate Nash – filozofické a antifilozofické základy analýzy diskursu, analýzy výtahů z prací Rortyho, Foucaulta, Derridy, Laclaua a Mouffeho, Lacana a Zizecka.

Mnohorozměrná analýza, výzkumné problémy a praxe (Multivariate Analysis: Research Problems and Practice), Prof. Jacques Tacq – výběr vhodných technik mnohorozměrné analýzy v psychologii, ekonomii, sociologii a politologii. T-testy, regresní analýza, parciální korelace, analýza hlavních komponent, faktorová analýza, kanonická korelace, diskriminační analýza, analýza variance a kovariance a další.

Logaritmicko-lineární analýza (Log Linear Analysis), Dr. Colin Mills – úvod do metod založených na logaritmicko-lineární analýze dat ve čtvercových tabulkách.

Teorie racionálního výběru v politice (Rational Choice Theories of Politics), Dr. Hugh Ward – konstrukce formálních modelů politiky založených na předpokladu racionálního chování jedinců. Využití mikroekonomického modelování a teorie her při zkoumání politických fenoménů. Kurs se zaměřil na tři témata: volby a volební soutěž politických stran, teorii sociálního výběru a teorii kolektivní akce. Zahrnoval také kritické přehledy tohoto směru.

Složitější metody strukturního modelování (Advanced Linear-Structural Equation Modelling), Dr. Steffen Kuchnel – testování komplexních kauzálních hypotéz na proměnných měřitelných pouze nepřímými indikátory.

Analýza latentních tříd (Latent Class Analysis), Prof. Allan McCutcheon – modelování latentních a měřitelných proměnných pomocí nominálních a ordinálních dat ve formě kontingenčních tabulek. Faktorová analýza, typologie, škály, vztahy latentních a měřitelných proměnných, porovnávání latentních struktur mezi různými skupinami (např. v mezinárodních výzkumech).

Analýza diskretních dat a analýza dat historických událostí (The Analysis of Choice (and Other Discrete) Data and the Analysis of Event History Data), Prof. Nathaniel Beck – analýzy modelů s diskretní závislou proměnnou, analýzy výběrového chování, úvod do binárních probitových a logitových modelů a otázky jejich interpretace. Analýzy časových modelů a odhady kontinuálního a diskretního času.

Aplikované lineárně strukturní modelování (Applied Linear-Structural Equation Modelling), Anne-Marie Aish-Van Vaerenberg – dílna strukturního modelování.

Analýza textových dat, jazyk politiky (Analysis of Textual Data, The Language of Politics), Ekkehardt Mochman – analýza komunikace jako klíč k pochopení reality. Editace textů pro počítačovou analýzu a jejich analýza v programech General Inquirer, Words a Textpack.

Feministická epistemologie a metodologie (Feminist Epistemology and Methodology), Kate Nash – feministická epistemologie a me-

todologie a „kritický“ přístup k liberálním empirikům a marxistické perspektivě.

Alternativní přístupy politické analýzy (Post-Foundational Approaches to Political Analysis), David Howarth – alternativní přístupy ke kvalitativní metodologii sociálních věd se zaměřením na filozofii jazyka, dekonstrukci a poststrukturalismus. Analýza prací Wittgensteina, Winche, Derridy, Foucaulta, Laclaua a Mouffeho.

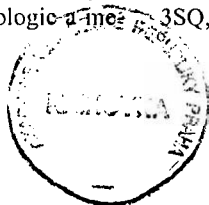
Studie britského panelu domácností: dílna datové konfrontace (The British Household Panel Study: A Data Confrontation Workshop), Dr. Nick Buck – analýza dat z Britské studie panelu domácností – longitudinální studie sledující všechny členy 5 500 domácností od roku 1991.

Každý kurs pokrýval jednu specializovanou oblast a skládal se z přednášek a seminářů v počítačové laboratoři. Většina kursů se týkala technik analýzy dat a modelování, letní škola však, jako každoročně, nabídla i několik kursů nestatistických a inovativních přístupů v sociálních vědách. V rámci kursů statistických metod a modelování bylo možné pracovat s řadou statistických programů – SPSS, NSDStat, LISREL, PRELIS, EQS, GLIM, Clustan, BMDP, SIR, Minitab, Fakad, OCP, TEXTPACK, EDA, MicroCrunch, MICROFIT, CHIP, Miclog, Soritec, Rats, SAS, GAUSS, Limdep, ML3 aj.

Studenti se soustředili na jeden kurs během čtrnáctidenního cyklu. Pokud však měli zájem, volný čas a kursy nebyly plně obsazeny, mohli se účastnit i dalších kursů. Na letních školách na univerzitě v Essexu je také možné získat diplom v oboru statistické analýzy a modelování v sociálních vědách a posléze i magisterský diplom. Je udělován studentům, kteří se zúčastní dvou nebo tří letních škol po minimální dobu dvanácti týdnů, bezprostředně po každé z letních škol složí předepsané zkoušky a napíší disertaci.

V současné době se připravují letní školy pro rok 1996 a 1997. Informace a přihlášku je možné získat na adrese: Janet Brightmore, Organising Secretary, Summer School in Social Science Data Analysis, Department of Government, University of Essex, Colchester CO4 3SQ, England.

Klára Vlachová

Sociologický časopis

ROČNÍK XXXI - 1995

Šéfredaktor:
Miloš Havelka

Redaktoři čísel:
Marie Čermáková a Hana Havelková (číslo 1)
Jiří Musil a Miloš Havelka (číslo 2)

Redakční rada:
Ivo Bayer, Lubomír Brokl, Jiří Buriánek, Martin Bútora, Michal Illner, Jiří Kabele, Jaroslav Kapr, Petr Matějů, Ivo Možný, Jiří Musil, Miloslav Petrušek, Ladislav Rabušic, Jan Sedláček, Oto Sedláček, Jadwiga Šanderová, Jiří Večerník

Výkonná redaktorka:
Jitka Stehlíková

Adresa redakce:
Jilská 1, 110 00 Praha 1
Telefon: (02) 24 22 08 42
Fax: (02) 24 22 02 78
E-mail: sreview@earn.cvut.cz

© Sociologický ústav AV ČR, Praha

ISSN 0038-0288

Úvodem k monotematickému číslu „Gender v sociálních vědách a otázky feminizmu“	1/3
Úvodem. O teorii národa a nacionalismu	2/147
Úvodem.....	4/419

STATI

<i>Amersfoort, H. van:</i> Institucionální pluralita: Problém, či řešení pro multietnický stát?	2/201
<i>Čermáková, M.:</i> Gender, společnost a pracovní trh.....	1/7
<i>Hall, J. A.:</i> Nacionalismy utříděné a vysvětlené.....	2/149
<i>Havelková, H.:</i> Dimenze „gender“ ve vztahu soukromé a veřejné sféry	1/25
<i>Hudečková, H.:</i> Privatizace v zemědělství a obnova venkova	4/449
<i>Kandert, J.:</i> Žena v jiných kulturních perspektivách.....	1/49
<i>Králková, L.:</i> Homogamie – zákon nebo alternativa výběru životního partnera?.....	3/335
<i>Loewenstein, B.:</i> My a ti druzí	2/187
<i>Matějů, P., Vlachová, K.:</i> Od rovnostářství k zásluhovosti? Česká republika mezi dvěma ideologiemi distributivní spravedlnosti	2/215
<i>Musil, L.:</i> Statusová solidarita a česká sociální politika	4/423
<i>Novák, M.:</i> Systémy politických stran a základní modely opozice	3/305
Od pochybností filozofa k bezradnosti sociologie (P. Matějů).....	2/243
Recenzentovy pochybnosti o jedné tezi výše uvedeného článku (M. Havelka).....	2/240
<i>Stargardt, N.:</i> Původy konstruktivistické teorie národa.....	2/169
<i>Šanderová, J.:</i> Nesnáze s pojmem společenská třída.....	1/61
<i>Šimek, D.:</i> Práce jinak? Poznámky k sociálním souvislostem práce	3/291
<i>Večerník, J.:</i> Staré a nové ekonomické nerovnosti: případ českých zemí	3/321
<i>Vláčil, J.:</i> Profesní a sociálně politické orientace českých manažerů.....	4/435
<i>Vodáková, A.:</i> Hodnotový svět ženy a jeho paradoxy	1/39

ESEJ

<i>Loewenstein, B.:</i> Manifest nepolitické politiky. Česká otázka po 45 letech.....	4/463
<i>Petrusek, M.:</i> Dekonstruovaný <i>Informátor</i> a sociální konstrukce českého národa.....	2/245
<i>Szaló, C.:</i> O změně osvětlení a zbarvení všech věcí: sociální konstrukce zkušeností.....	3/345
<i>Wagnerová, A.:</i> Emancipace a vlastnictví	1/77

ČEŠTÍ SOCIOLOGOVÉ V ZAHRANIČÍ

<i>Ulř, O.:</i> Profil a motivace československých emigrantů v osmdesátých letech našeho století.....	4/473
---	-------

ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

<i>Hradecká, I.:</i> Výrobní dělníci, industriální vztahy a sociální politika: základní orientace a postoje	4/485
<i>Indruchová, L.:</i> Žena na ulici. (Stereo)typizace ženy v současné velkoplošné reklamě v České republice.....	1/85
<i>Nedomová, A.:</i> V blízkosti hranic.....	4/501

DISKUSE

Bylo třeba polopravd a osobních invektiv? (P. Matějů).....	4/521
Česká sociologie je pouze taková, jací jsou čeští sociologové (L. Rabušic).....	3/363
K bezradnosti zatím není důvod (J. Šanderová).....	3/368
K důkladnější analýze příčin problémů české sociologie (P. Machonin).....	3/357
Kam kráčí česká sociologie? A co jí schází? (M. Potůček).....	3/366
Ne mosty: jedno řemeslo (I. Možný)	2/259
Není-li důvod k bezradnosti, pak jistě k hluboké skepsi (P. Matějů)	4/523
Posttotalitní trauma české sociologie (P. Matějů).....	2/255
Trauma sociologie a české čekání na druhý dech (J. Kabele)	2/263
Úvod k diskusi (M. Havelka)	2/253
Vidím to „trochu“ jinak (J. Šanderová)	3/361

STUDENTI PÍŠÍ

<i>Hájek, M.</i> : „Tanec na hraně nože“: strategie konstrukce sociálních problémů	1/105
<i>Vlachová, K.</i> : Oděv a móda jako sociální fenomény	2/267

RECENZE

<i>J. P. Arnason</i> : The Future that Failed. Origins and Destinies of the Soviet Model (R. Marada)	4/530
La biographie. Usages scientifiques et sociaux (P. Horská)	3/388
<i>G. Le Bon</i> : Psychologie davu (J. Sedláček)	3/371
<i>S. Ciešla</i> : Georg Simmel i podstavy jeho sociologie (J. Sedláček)	4/527
<i>R. Crompton</i> : Class and Stratification (J. Šanderová)	1/125
<i>G. Dench</i> : The frog the prince and the problem of men (H. Havelková)	1/123
„Druhé pohlaví“ s otevřeným koncem (H. Havelková)	1/117
<i>V. Dvořáková, J. Kunc</i> : O přechodech k demokracii (J. Kabele)	3/375
Historická demografie, sv. 17 a 18 (Z. Pavlík)	4/533
<i>L. Hrdý, V. Soukup, A. Vodáková (eds.)</i> : Sociální a kulturní antropologie (J. Kandert)	3/382
<i>I. Řezníček</i> : Metody sociální práce (L. Musil)	2/279
<i>J. P. Scott</i> : The Evolution of Social Systems. Monographs in Psychobiology: An Integrated Approach, Vol. 3. Ed. by S. A. Corson (J. Kamarýt)	3/378
Sociologie a životní prostředí (L. Kotačka)	3/379
<i>A. Wolf et al.</i> : America at Century's End (V. Müller)	3/384
Ženy v postkomunistických zemích očima západní sociologie (J. Šťastná)	1/119

ZPRÁVY A INFORMACE

28. Letní škola analýzy a sběru dat v sociálních vědách na univerzitě v Essexu (K. Vlachová)	4/544
50 let kontaktů mezi demografií a ostatními vědami o člověku a společnosti (P. Horská)	4/542
<i>I. A. Bláha (1897-1960)</i> (J. Sedlák)	3/398
Časopis Aspekt po čtyřech číslech (E. Riečanská)	1/131
Česká sociologie 1945-1995 ve službách moci, nebo společnosti?(M. Petrušek)	2/285
Gender Studies Center – Centrum pro Gender Studies (J. Šiklová)	1/130
K hodnocení Sociologického ústavu AV ČR (M. Illner)	3/402
K projektům výzkumu ženské populace (M. Čermáková)	1/129
Konference k stému výročí vydání Pravidel sociologické metody Emila Durkheima v Paříži (P. Horská)	4/539
Konference Masarykovy české sociologické společnosti „Transformace české společnosti“ 17. a 18. 11. 1995 (J. Buriánek)	4/537
Kongresové léto 1995 (M. Illner)	3/403
Mezinárodní konference Media 95. Zkušenosti a očekávání pět let poté (J. Kapr)	4/540
Problémy europeizace regionu (Z. Mansfeldová)	4/541
Projektovaná životní dráha (H. Kubátová)	3/394
Přeshraniční problematika na odborných akcích za účasti výzkumného týmu Sociologického ústavu AV ČR (M. Jeřábek)	3/397
Sociologie a historie. Dopis č. 2 předsedy ISA z června 1995 (I. Wallerstein)	3/393
Valná hromada Masarykovy české sociologické společnosti 17. 11. 1995 (J. Buriánek)	4/539
Věda, technika a změna: nové teorie, reality a instituce (K. Müller)	3/400
Výzva českým sociologům k autorské účasti na sborníku J. E. Purkyně dnešku (J. Vacková)	2/288
Zasedání výkonného výboru ISA v Praze (J. Buriánek)	2/283
Žena v domácnosti a muž na lovu a naopak (J. Kandert)	1/133

ANOTACE

Demografie (nejen) pro demografy (L. Fialová).....	3/409
Feminismus a gender v publikacích (H. Maříková).....	1/135
International Sociology 1994 (D. Stefosis, L. Bánovcová).....	3/407
Population and Development Review, Vol. 20 (1994), No. 1 (I. Křížová).....	3/410

MIMO RUBRIKY

Za Arnoštem Gellnerem	4/517
-----------------------------	-------

Sociological Review

4

CONTENTS

Introduction	419
ARTICLES	
Musil, L.: Status Solidarity and Czech Social Policy	423
Vláčil, J.: Professional and Socio-Political Orientations of Czech Managers	435
Hudečková, H.: Privatization in Agriculture and Rural Regeneration	449
ESSAY	
Loewenstein, B.: A Manifesto of Non-Political Politics. <i>The Czech Question</i> after 45 years	463
CZECH SOCIOLOGISTS ABROAD	
Ulč, O.: Profile and Motivation of Czechoslovak Refugees in the 1980's	473
FROM EMPIRICAL SURVEYS	
Hradecká, I.: Workers, Industrial Relations and Social Politics: General Orientations and Attitudes	485
Nedomová, A.: In the Proximity of Borders	501
In memoriam Ernest Gellner	517
DISCUSSION	521
REVIEWS	527
NEWS AND INFORMATION	537

Sociologický časopis

PE 4584

31. 1995.

4

OBSAH

Úvodem	419
STATI	
Musil, L.: Statusová solidarita a česká sociální politika	423
Vláčil, J.: Profesionální a sociálně politické orientace českých manažerů	435
Hudečková, H.: Privatizace v zemědělství a obnova venkova	449
ESEJ	
Loewenstein, B.: Manifest nepolitické politiky. Česká otázka po 45 letech	463
ČEŠTÍ SOCIOLOGOVÉ V ZAHRANIČÍ	
Ulč, O.: Profil a motivace československých emigrantů v osmdesátých letech našeho století	473
Z EMPIRICKÝCH VÝZKUMŮ	
Hradecká, I.: Výrobní dělníci, industriální vztahy a sociální politika: základní orientace a postoje	485
Nedomová, A.: V blízkosti hranic	501
Za Arnoštem Gellnerem	517
DISKUSE	
Bylo třeba polopравd a osobních invektiv? (P. Matějů)	521
Není-li důvod k bezradnosti, pak jistě k hluboké skepsi (P. Matějů)	523
RECENZE	
S. Ciesła: Georg Simmel i podstawy jego socjologii (J. Sedláček)	527
J. P. Arnason: The Future that Failed. Origins and Destinies of the Soviet Model (R. Marada)	530
Historická demografie, sv. 17 a 18 (Z. Pavlík)	533
ZPRÁVY A INFORMACE	537

Cena 29 Kč

ISSN 0038-0288

12 >

9 770038 028000